Академія правових наук України

Інститут вивчення проблем злочинності

• Збірник наукових праць •

Випуск 10

Питання боротьби зі злочинністю

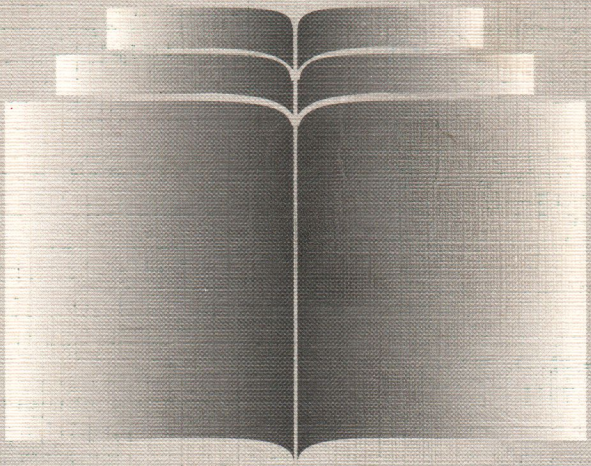

ПРАВО

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року
Випуск 10

Харків
«Право»
2005

ББК 67.308
П 35

Засновник
Академія правових наук України

Редакційна колегія
Ю. В. Баулін (головний редактор), *В. С. Зеленецький* (заст. головного редактора), *В. С. Батиргареєва, В. І. Борисов, В. В. Голіна, Ю. М. Грошевий, Л. В. Дорош, О. Г. Кальман, Н. В. Сібільова, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, В. Ю. Шепітько*

Видавець
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел. 715-62-08; 706-15-94

Видавництво
«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Чернишевська, 80
Тел. 164-552, 164-553

ISBN 966-8467-41-8

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2005
© «Право», 2005

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ЗА 1995–2005 РОКИ

В. І. Борисов, **д-р юрид. наук, професор,**
академік АПрН України,
директор ІВПЗ АПрН України,
В. С. Зеленецький, **д-р юрид. наук, професор,**
член-кореспондент АПрН України,
заступник директора з наукової роботи
ІВПЗ АПрН України,
В. С. Батиргареєва, **канд. юрид. наук,**
вчений секретар.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ВКЛАД ІНСТИТУТУ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ В РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Визнавши необхідність правового забезпечення в Україні проведення реформ, що відбувалися в середині 90-х років відразу в багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства, постановою Академії правових наук України №4/4-Н від 21 червня 1995 року на виконання п. 8 розпорядження Президента України від 10 лютого 1995 року №35/95-РП та п. 2 постанови Кабінету Міністрів України №321 від 18 травня 1994 року «Питання Академії правових наук України» був створений Інститут вивчення проблем злочинності (далі — Інститут). Відтоді й започаткувалася історія становлення та функціонування одного з провідних наукових структурних підрозділів Академії правових наук України.

На Інститут було покладено значний обсяг завдань, що стосувалися проведення фундаментальних та прикладних досліджень, спрямованих на правове супроводження діяльності Верховної Ради України, Президента України та Кабі-

© В. І. Борисов, В. С. Зеленецький, В. С. Батиргареєва, 2005

нету Міністрів України, інших центральних і місцевих органів влади в галузі боротьби зі злочинністю, правоохоронних органів; розробки наукових концепцій розвитку законодавства; наукового обґрунтування та підготовки загальнодержавних і регіональних програм протидії злочинним проявам у тих чи інших суспільних сферах, а також проектів законодавчих актів, зокрема Кримінального, Кримінально-процесуального, Кримінально-виконавчого кодексів України; проведення правових експертиз чинних і тих, що розробляються, нормативно-правових актів у відповідній сфері; складання аналітичних інформаційних оглядів стану та тенденцій розвитку законодавства в галузі боротьби зі злочинністю, аналізу практики застосування цього законодавства; розробки методик розслідування окремих видів злочинів тощо. Зазначені напрямки науково-дослідної діяльності Інституту були визначені постановою відділення кримінально-правових наук Академії правових наук України від 25 січня 1996 року №1.

Виконувати цей значний обсяг роботи мав невеликий на час створення Інституту колектив, який структурно був організований у три наукових відділи, а саме: відділ кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства; відділ загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень та відділ дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності. У свою чергу, в ці відділи входила низка секторів і лабораторій.

На перших порах, за відсутності досвідчених наукових кадрів, організувати в Інституті масштабні дослідження не було змоги, проте вже з 1 жовтня 1995 року розпочалася науково-дослідна робота за трьома темами: 1) Компетенція спеціальних підрозділів з питань боротьби з організованою злочинністю щодо здійснення ними оперативно-розшукової та слідчої діяльності і питання підвищення її якості (науковий керівник — доктор юридичних наук, професор Г. А. Матусовський); 2) Навантаження та умови праці слідчих підрозділів як фактор якісної діяльності правоохоронних органів (науковий керівник — кандидат юридичних наук, доцент Г. К. Кожевников); 3) Використання сучасних досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю (інформаційний пошук та обґрунтування напрямку впровадження технічних засобів у правоохоронну діяльність) (науковий керівник — доктор юридичних наук, професор М. В. Салтєвський).

Виконання зазначених тем було покладено на тимчасові творчі колективи, які об'єднали цідком досвідчених у різних галузях науки фахівців Харкова. Директором Інституту був обраний доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого В. І. Борисов, який очолював його десять років. Поряд із організаційно-управлінською роботою, яка вимагала значних зусиль і часу, притаманних періоду становлення, багато уваги В. І. Борисов приділяв науковій і законопроектній діяльності, зокрема був одним із розробників нового Кримінального кодексу України та двох коментарів, автором низки монографій, співавтором підручників та посібників із кримінального права тощо.

Здійснення координації наукових розробок, що проводяться в Інституті, та вирішення загальних питань, пов'язаних з організацією наукових досліджень, покладені на заступника директора з наукової роботи, посаду якого з квітня 1997 року обіймає доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький. Незважаючи на велику завантаженість, за вісім років роботи в Інституті В. С. Зеленецький видав 125 наукових праць загальним обсягом 285 друкованих аркушів.

Одним із перших в Інституті розпочав роботу ***сектор дослідження проблем судової діяльності***, який структурно увійшов до відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності. З 1995 року сектор розпочав дослідження за темою «Судова влада і проблеми її формування». Її виконання дало змогу розпочати теоретичне дослідження природи, сутності, ознак і принципів судової влади, здійснити соціологічне опитування серед суддів районних, міських та апеляційних судів Полтавської, Донецької і Харківської областей, провести «круглий стіл» тощо. Попередні висновки, отримані за результатами виконання цієї теми, були покладені в такі наукові розробки сектора: «Судова влада та проблеми її формування та функціонування» (1997–2002 рр.); «Кримінально-процесуальне пізнання та його критерії» (2002–2007 рр.). Керівництво обох тем здійснював віце-президент АПрН України, професор, академік АПрН України Ю. М. Грошевий. Наукові результати знайшли свій вияв у Науково-практичному коментарі Конституції України (Харків — Київ, 2003 р.), у підготовці матеріалів до проектів

Кримінально-процесуального кодексу України, законів України «Про судоустрій України», «Про прокуратуру», в низці монографій, зокрема «Проблемы формирования совокупности доказательств в уголовном процессе» (В. С. Зеленецкий), «Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и досудебного следствия законов при приеме, регистрации, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях» (В. С. Зеленецкий), «Затримання та взяття під варту в процесі дізнання та досудового слідства в Україні» (В. І. Борисов, Н. В. Глинська, В. С. Зеленецький, О. Г. Шило), науково-практичних посібниках, наукових статтях, проектах законів, а також оприлюдненні на багатьох науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих» столах тощо. З початку утворення і дотепер сектор працює під керівництвом кандидата юридичних наук, доцента Н. В. Сібільової.

Сектор дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю, який структурно також належить до відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності, розпочав свою роботу фактично від часу створення Інституту. Наукові пошуки сектор проводив відразу в кількох напрямках — вивчення стану, проблем та суперечностей як у правозастосовчій практиці, так і в нормативній базі; формування понятійного апарату; встановлення системи взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю (в межах теми «Компетенція спеціальних підрозділів з питань боротьби з організованою злочинністю щодо здійснення ними оперативно-розшукової та слідчої діяльності та питання підвищення її якості») та в напрямку розробки криміналістичної концепції економічних злочинів, їх класифікації, а також використання математичних, кібернетичних, економетричних, статистичних методів аналізу, виявлення та розслідування економічних злочинів (у межах теми «Використання досягнень науки і техніки в боротьбі з окремими видами тяжких злочинів у сфері економіки і фінансів з ознаками корупції»).

У 1998 році науковці сектора дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю розпочали роботу над новою фундаментальною темою «Система та види методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції, які вчиняються групами осіб» (1998 — 1999 рр.), яка завершилася створенням теоретичних засад розслідування економічних злочинів, визначенням особливостей виявлення економічних злочинів корупційної спрямованості, вчинених групами осіб, та наданням відповідних методичних рекомендацій працівникам правоохоронних органів.

Починаючи з 2000 року, основну увагу науковців сектора в межах виконання теми «Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються в кредитно-фінансовій сфері» (2000–2001 рр.) було зосереджено на дослідженні найбільш поширених сьогодні механізмів злочинної діяльності, пов'язаних з ухиленням від оподаткування в особливо великих розмірах при здійсненні фінансово-господарських операцій, розкраданням грошових коштів, у тому числі бюджетних, «тіньовим» обміном валюти, незаконними конвертаційними операціями та ін.

Нині сектор працює над виконанням досліджень за темою «Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» (2002–2006 рр.), оскільки, виходячи з необхідності вдосконалення та оптимізації процесу розкриття та розслідування злочинів у сфері економіки, актуальною є розробка концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, що базується на дослідженні механізмів формування злочинного капіталу та його легалізації в кредитно-фінансовій і банківській системах, бюджетній, приватизаційній, зовнішньоекономічній сферах, на фондовому ринку тощо.

Новітні здобутки роботи сектора знайшли відображення, зокрема, в монографії «Экономические преступления: криминалистический анализ» (Г. А. Матусовський).

До жовтня 2003 року незмінним керівником сектора був заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук Г. А. Матусовський. На превеликий жаль, талановитий вчений пішов із життя. З початку 2004 року керівництво сектором покладено на доктора юридичних наук, професора В. А. Журавля.

Сектор кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю створений у межах відділу кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства у 1995 році. До 2000 року сектором керував доктор юридичних наук, професор В. П. Ємельянов; у 2000–2001 роках його очолю-

вала кандидат юридичних наук, доцент Л. В. Дорош; а з 2002 року керівником сектора стала доктор юридичних наук, професор Н. О. Гуторова.

Протягом 1995–1996 років вирішувалися питання кадрового забезпечення сектора. Їх успішне розв'язання дало змогу з початку 1997 року взятися за розробку фундаментальної теми, розрахованої на п'ять років, під назвою «Кримінальне право України. Проблеми теорії і практики застосування» (науковий керівник — академік-секретар відділу кримінально-правових проблем АПрН України, професор, академік АПрН України В. В. Сташис). Метою цього дослідження стало наукове осмислення як нових кримінально-правових інститутів, так і відомих раніше, але таких, що зазнали впливу сучасного розвитку суспільства, та розробка нових концепцій, спрямованих на удосконалення теорії і практики застосування кримінального права України. Вагомим підсумком творчого пошуку в цьому напрямку стала підготовка разом із науковцями кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого двадцяти восьми томів робочих матеріалів до проекту Кримінального кодексу України. Наробки науковців, що працювали над цією темою (професор, академік НАН України та АПрН України В. Я. Тацій, професор, академік АПрН України В. В. Сташис, професор, академік АПрН України В. І. Борисов та інші), знайшли відображення в новому Кримінальному кодексі України, що був прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 року.

З 2002 року і дотепер у центрі уваги наукових інтересів сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю перебуває тема «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання», яка розробляється разом із сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства. Її виконання має вирішити питання кримінальної відповідальності за злочини проти особи, злочини у сфері господарської діяльності, а також теоретично обґрунтувати практику притягнення осіб, винних у вчиненні злочинів, до кримінальної відповідальності та застосування до них покарання за новим КК України.

Набутки сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю широко використовуються під час роботи

правоохоронних органів із попередження та боротьбі зі злочинністю. Зокрема, особлий попит має Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України, який був виданий в 2003 році. Обсяг цього видання становить 97 друкованих аркушів (1195 с.). Незважаючи на те що Коментар до Кримінального кодексу вийшов великим тиражем, він швидко розійшовся серед спеціалістів. Зокрема, лише Верховний Суд України придбав для потреб судів України 1000 примірників. Зміни в законодавстві та новітні наукові дослідження викликали необхідність підготовки другого видання зазначеного коментарю.

Результати роботи сектора відображені в низці монографій, серед яких слід виокремити «Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование)» (В. П. Емельянов), «Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения» (В. І. Борисов, С. В. Гизимчук), «Кримінально-правова оцінка легалізації наркодоходів» (О. М. Лемешко) та ін.

Упродовж кількох років суміжні із сектором кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю дослідження проводить ***сектор проблем кримінально-виконавчого законодавства***, який був створений у 1995 році з огляду на необхідність проведення досліджень, спрямованих на вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства та правозастосовчої практики у сфері виконання кримінальних покарань. Завідувачем сектора був призначений доктор юридичних наук, професор В. М. Трубников. Але більш масштабно сектор розгорнув свою роботу над фундаментальними та прикладними науковими дослідженнями, починаючи з 1997 року, коли керівником сектора був призначений доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

За період існування сектора його співробітники провели дослідження за темами «Проблеми теорії та практики виконання покарань» (1997–1999 рр.), «Проблема імплементації міжнародних стандартів у діяльності органів і установ виконання покарань» (1999–2001 рр.), «Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи» (2001–2002 рр.). З 2002 року, як уже зазначалося, сектор досліджує теоретичні та практичні питання виконання кримінальних покарань як

стадію кримінальної відповідальності в межах загальної теми «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання». Найвагомішим результатом наукових розробок сектора було прийняття у 2003 році Кримінально-виконавчого кодексу України, в розробці проекту якого брали участь науковці сектора. Крім того, результати дослідження за цими темами відбиті в монографії «Сущность исполнения наказания» (А. Х. Степанюк).

У 1995 році був створений тимчасовий творчий колектив із провідних криміналістів та представників інших галузей знань для розробки теми «Використання сучасних досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю (інформаційний пошук та обґрунтування напрямку впровадження технічних засобів у правоохоронну діяльність)», який у 1996 році перетворився на ***лабораторію*** під однойменною назвою ***«Використання сучасних досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю»***. Завідувачем лабораторії свого часу був призначений доктор юридичних наук, професор М. В. Салтєвський. З 1999 року і дотепер лабораторію очолює доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПрН України В. Ю. Шепітько.

Протягом 1996–1997 років співробітники лабораторії досліджували проблеми, пов'язані з використанням досягнень науки і техніки в боротьбі з окремими видами тяжких злочинів проти особи і, передусім, убивствами на замовлення, злочинами терористичного спрямування, викраденням людей, в тому числі дітей. За результатами дослідження була розроблена інформаційно-аналітична система «СПРАВА».

Упродовж 1998–1999 років лабораторія працювала над темою «Криміналістичні, правові та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю», що розроблялася за такими напрямками, як 1) розробка методів та засобів дослідження мовних сигналів людини для її ототожнення та встановлення психофізіологічних параметрів; 2) теорія і практика відтворення комп'ютерними засобами зовнішності злочинця за слідами пам'яті очевидця; 3) правові та організаційні проблеми проведення судової експертизи. У результаті її виконання були запропоновані нові методики провадження судово-фоноскопічної і судово-психологічної експертиз.

У 2000–2001 роках науковці лабораторії працювали над темою «Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі». Основну увагу було зосереджено на проблемах вдосконалення методик ідентифікації засобів звуко- і відеозапису, комп'ютерних технологій; диференціації ідентифікаційних ознак мовного сигналу, заснованих на аналізі структурних характеристик елементарних сегментів; інформаційного забезпечення доведення по кримінальній справі; методах дослідження невидимих слідів контакту тощо.

З 2002 року у лабораторії ведеться робота над фундаментальною темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів», виконання якої розраховано на п'ять років. На сьогодні вже є певні напрацювання. Так, кандидат технічних наук О. Я. Дрюченко створив методику ідентифікації людини за голосом, яка дає змогу ототожнювати особу, в тому числі за обмеженим обсягом мовного матеріалу (ідентифікація здійснюється за елементними сегментами голосних звуків). Ця методика визнана винаходом, на який отримано підтвердження в Українському інституті промислової власності (Укрпатент) Держаного департаменту інтелектуальної власності.

Плідні результати роботи науковців лабораторії лягли в основу багатьох праць, серед яких особливо слід наголосити на монографії «Теория криминалистической тактики» (В. Ю. Шепітько), науково-практичні посібники «Ідентифікація людини за ознаками зовнішності» (В. Ю. Шепітько, О. М. Могильников, С. О. Когут та інші) та «Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными преступными группами и преступными организациями» (В. Ю. Шепітько).

У 1998 році було організовано Бюро судових експертиз, основними напрямками діяльності якого стало проведення судово-фоноскопічних та судово-психологічних експертиз, надання консультацій. Діяльність Бюро забезпечується науковим потенціалом лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю».

У 1997 році розпочав свою роботу ***сектор вивчення причин злочинності***. Вже із самого початку наукові пошуки сектора засвідчили широкий діапазон проблем — «Кримінологічна характеристика та попередження господарських і корисливих службових злочинів (на матеріалах Харківського регіону)» (1997 — 1998 рр.); «Проблеми підвищення ефективності

діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактики економічних злочинів в Україні» (1999–2000 рр.); «Прогнозування економічної злочинності, планування і координація заходів боротьби з нею» (2001–2001 рр.). З 2003 року робота науковців сектора в межах фундаментальної теми «Теоретичні проблеми попередження злочинності» зосередилась на виконанні дослідження «Теоретичні і практичні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності». Працюючи над цією темою, науковці сектора поставили за мету вирішити низку важливіших завдань, зокрема розробити теоретичні, методологічні і прикладні питання попередження злочинів у сфері економічної діяльності, проаналізувати шляхи усунення причин і умов, що їм сприяють, з одного боку, та підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів — з другого. Незмінним керівником сектора вивчення причин злочинності є доктор юридичних наук, професор О. Г. Кальман.

За роки діяльності сектора вийшло друком або були задепоновані чимало наукових праць, зокрема «Стан та головні напрями попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми» (О. Г. Кальман), «Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів» (О. Г. Кальман, І. О. Христич, Ю. Г. Бойко), «Проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координація боротьби з нею» (О. Г. Кальман, І. О. Христич, Г. Ю. Дарнопих, Н. О. Чікіна) та ін.

Сектор попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді був створений в Інституті в 1995 році як підрозділ, основним завданням якого було вивчення кримінологічної характеристики злочинності неповнолітніх і молоді, особи злочинця-неповнолітнього та молодого злочинця, детермінації і попередження злочинності серед контингенту осіб віком від 14 до 29 років. Але у зв'язку з вирішенням деяких кадрово-організаційних питань сектор розпочав роботу над фундаментальними дослідженнями з 1998 року, коли його керівником було призначено доктора юридичних наук, професора, член-кореспондента АПрН України В. В. Голіну. Цього ж року вперше в Україні було розпочато комплексне дослідження за темою: «Сучасні проблеми насильницької

злочинності проти особи та її попередження» (1998 — 1999 рр.) За два роки сектор виконав значну роботу з вивчення кількісно-якісних показників насильницької злочинності в Україні, поширеності цих злочинів у окремих її регіонах, розгляду основних кримінологічних рис особи злочинця, формулювання причин й умов насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, у тому числі пов'язаних з організованою злочинністю, місцями позбавлення волі, з віктимною поведінкою жертви злочину та ін. На основі поглибленого аналізу результатів репрезентативного вибіркового дослідження були отримані нові теоретичні знання про насильницьку злочинність в Україні, які дали змогу розробити сучасну систему реальних попереджувальних заходів у країні, що знайшли відображення в законах України, державних програмах боротьби зі злочинністю, Указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України тощо.

Розробка теми дослідження сектора «Кримінологічна характеристика злочинів, що посягають на особисту волю людини, та їх попередження» (2000 — 2001 рр.) дала можливість отримати науково значущі дані про основні кримінологічні риси злочинності проти особистої волі людини, особи злочинців і потерпілого, «географію» цих злочинних проявів, їх зв'язки з організованою та транснаціональною злочинністю та ін.

Нині в межах фундаментальної теми «Теоретичні проблеми попередження злочинності» сектор проводить дослідження «Кримінологічна характеристика корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх та особливості попередження її у великому місті» (на прикладі м. Харкова).

За час роботи сектора опубліковані або задепоновані, зокрема, такі монографії: «Злочини проти особистої волі людини та їх попередження» (В. І. Борисов, В. В. Голіна, В. С. Батиргареєва), «Кримінологічні, кримінально-правові проблеми бандитизму в Україні та його попередження» (В. В. Голіна), «Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері» (Б. М. Головкін) та ін.

Лабораторія «Вдосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності» розпочала свою роботу при Інституті у 2000 році. Структурно лабораторія підпо-

рядкована відділу загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень. Завідувачем лабораторії є кандидат юридичних наук, доцент О. М. Руднєва.

За період існування лабораторії її співробітниками було проведено дослідження на тему «Соціальні та правові аспекти становища жінок в Україні та попередження жіночої злочинності» (2001 — 2003 рр.). Нині в межах фундаментальної теми «Теоретичні проблеми попередження злочинності» лабораторія розробляє самостійний напрямок «Теоретичні та прикладні проблеми попередження насильницьких злочинів і правопорушень у сімейно-побутовій сфері», головною метою якого є комплексне вивчення насильницької злочинності в сімейно-побутовій сфері, аналіз процесу криміналізації поведінки правопорушників та феноменологічних аспектів і закономірностей злочинів та правопорушень у сімейно-побутовій сфері, розробка заходів їх попередження, розробка проектів нормативних актів у цій сфері та коментування чинного законодавства.

До вагомих досягнень науковців лабораторії, без сумніву, можна віднести підготовку коментарю до Закону України «Про попередження насильства у сім'ї». Цей коментар, що вийшов друком у видавництві Харківської національної академії державного управління в 2003 році тиражем 400 примірників, вже розійшовся серед практичних працівників. Підготовлено нове видання, до якого увійшли зміни та доповнення до чинного законодавства України. Крім того, за редакцією О. М. Руднєвої опублікований збірник документів «Виконання Конвенції з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок: позиція держави та погляд громадянського суспільства».

Лабораторія соціології та порівняльного правознавства в галузі боротьби зі злочинністю була створена в листопаді 2001 року. Очолив її кандидат філософських наук, доцент О. В. Сердюк. Основним завданням лабораторії є проведення комплексних соціально-правових досліджень проблем злочинності та розробка методологічних проблем застосування соціологічного та порівняльно-правових методів вивчення злочинності.

Про необхідність створення подібного наукового підрозділу наголошувалося ще в постанові Президії АПрН України

1998 року. Ця постанова ініціювала проведення порівняльно-правових досліджень. Тому в 1998 році був утворений тимчасовий творчий колектив для проведення досліджень за темами «Порівняльно-правовий аналіз законодавства європейських держав та США, що регулює боротьбу з організованою злочинністю» (1998–1999 рр.); «Порівняльний аналіз законодавства держав Європи та США по боротьбі з організованою злочинністю у сфері економіки» (1999–2001 рр.). Науковим керівником цих тем був призначений кандидат юридичних наук, доцент В. В. Афанасьєв.

Плідну наукову роботу лабораторія почала з теми «Правове регулювання міграційних процесів як засіб попередження злочинності: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз» (2001–2003 рр.) під керівництвом кандидата філософських наук, доцента О. В. Сердюка. Робота була присвячена дослідженню соціально-правових проблем міграції та її впливу на злочинність в Європейському Союзі й Україні, аналізу правових та соціальних засобів попередження злочинності мігрантів у Європейському Союзі.

Сьогодні лабораторія веде науковий пошук за напрямком «Теоретичні та прикладні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності в органах виконавчої влади країн Ради Європи: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз» (2004–2005 рр.). Ця робота виконується також у межах загального дослідження «Теоретичні проблеми попередження злочинності». Особливістю цього дослідження є те, що воно — перше у вітчизняній науці комплексне соціально-правове дослідження практики країн Ради Європи в попередженні службових злочинів в органах виконавчої влади, результати якого знайдуть відображення в науково-практичному коментарі європейських антикорупційних конвенцій, у наукових статтях, тезах наукових доповідей на конференціях тощо. Крім того, на підставі виконаного дослідження будуть запропоновані рекомендації з удосконалення превентивної діяльності в органах виконавчої влади в Україні. Підготовлено також пропозиції змін та доповнень до вітчизняного законодавства.

Вагомою роботою науковців лабораторії за час її існування стала монографія «Соціальні та правові проблеми попередження злочинів у сфері міграційних процесів» (за загальною редакцією О. В. Сердюка).

З 1996 по 2004 рік у структурі Інституту функціонував відділ економіко-правових проблем попередження економічних правопорушень, який знаходився у м. Донецьку і організаційно був підпорядкований Інституту економіко-правових досліджень НАН України. Від часу його створення і до 2004 року цей відділ очолював кандидат юридичних наук, доцент В. В. Хахулін, а з 2004 року його керівником було призначено кандидата юридичних наук, доцента О. О. Ашуркова. Науковці відділу проводили здебільшого спільні дослідження в галузях господарського, екологічного та кримінального права.

З 2005 року в Інституті працює ***наукова лабораторія дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина***. Цю лабораторію очолив доктор юридичних наук, професор, академік АПрН України В. П. Тихий. У найближчі роки лабораторія досліджуватиме тему «Теоретичні і прикладні проблеми відповідальності за порушення виборчих прав за кримінальним законодавством України».

У складі творчих колективів співробітники секторів і лабораторій Інституту протягом 2002–2004 років здійснювали роботу над багатьма науковими проектами, виконання яких випливає з Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 року за № 1376/2000. Уже самі назви свідчать про широту та різноманітність наукових розробок: «Проведення дослідження проблем протидії торгівлі людьми як виду діяльності організованої злочинності та розробка заходів, спрямованих на поширення у громадян знань та навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами зазначених злочинів»; «Теоретичні та прикладні проблеми рецидивної злочинності осіб, які були раніше засуджені і утримуються в місцях позбавлення волі після повторного засудження»; «Криміналістична профілактика економічних злочинів»; «Наукове забезпечення створення міжвідомчої автоматизованої бази даних про причини і умови наркозлочинності» та ін.

Сьогодні Інститут є однією з провідних науково-дослідних установ юридичного профілю в Україні, що здійснює низку фундаментальних та прикладних досліджень у сфері боротьби зі злочинністю, надає висновки, консультації, виконує наукові експертизи в галузі нормативного регулюван-

ня цієї сфери, а також видає наукову продукцію (монографії, посібники, коментарі, довідники, словники тощо), організовує науково-практичні конференції, семінари, «круглі столи», готує аспірантів та здобувачів для забезпечення в майбутньому потреб, що необхідні для проведення наукових досліджень.

Важливу роль відіграє Інститут у підготовці проектів та внесенні змін і доповнень до законодавчих та інших нормативних актів України щодо регулювання різноманітних аспектів боротьби зі злочинністю та їх вдосконалення. Зокрема, він зробив пропозиції та зауваження до проектів законів України «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів», «Про боротьбу з корупцією», а також до концепції і проекту Закону України «Про основні засади протидії корупції в Україні»; підготував пропозиції до проекту Національної програми діяльності державних органів у сфері протидії організованій злочинності і корупції до 2010 року, а також до проекту Програми комплексних заходів щодо протидії незаконному вивезенню коштів та цінностей за кордон та по поверненню їх до України; Концепції забезпечення захисту законних прав і інтересів громадян України, що постраждали від злочинів, та ін.

Прикладом впровадження в законодавчу діяльність та правозастосовну практику значних наукових результатів, одержаних у процесі проведення Інститутом фундаментальних і теоретико-прикладних досліджень, стала активна участь провідних науковців Інституту в розробці проектів ключових кодексів Української держави — Кримінального та Кримінально-виконавчого. Ці кодекси вже діють. Триває робота над проектом Кримінально-процесуального кодексу України. Також надаються пропозиції щодо внесення відповідних змін і доповнень до законодавчих та інших нормативних актів України, які регулюють різноманітні аспекти боротьби зі злочинністю.

Відчутну допомогу від Інституту в підготовці законодавчих документів дістають усі гілки державної влади — Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, а також такі центральні установи держави, як Генеральна прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністер-

ство юстиції України, Служба безпеки України, Державний департамент України з питань виконання покарань та ін.

Інститут підтримує творчі контакти з іноземними науковими установами, зокрема з Інститутом відкритого товариства (м. Цуг, Швейцарія). Так, разом із цією організацією виконується проект «Пілотажний дослідницький проект застосування в Україні затримання і запобіжного заходу у виді взяття під варту». Раніше співробітники Інституту брали участь у виконанні низки наукових досліджень з конкурсної тематики в межах науково-дослідницької Програми «Американсько-українське партнерство» Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США, а також за Програмою стипендіатів-дослідників, яку проводив Харківський центр по вивченню організованої злочинності при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого спільно з Американським університетом у Вашингтоні.

Значну увагу в Інституті приділяють підготовці висококваліфікованих наукових кадрів за спеціальностями: кримінальне право і кримінологія, кримінально-виконавче право; кримінальний процес і криміналістика, судова експертиза. На сьогоднішній день в аспірантурі ІВПЗ навчається п'ятеро аспірантів і сім пошукувачів наукового ступеня кандидата юридичних наук. У жовтні 2003 року відбувся захист кандидатської дисертації аспіранта Р. М. Гури за темою «Порядок і умови виконання покарання у вигляді позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю»; у січні 2004 року захист кандидатської дисертації Н. В. Глинської за темою «Обґрунтування рішень у кримінальному процесі»; у травні 2005 року захист кандидатської дисертації М. В. Сенаторова за темою «Потерпілий від злочину в кримінальному праві».

Обсяг наукової продукції Інституту свідчить про його поступ у вивченні актуальних проблем злочинності та її попередження, зокрема організованої та економічної злочинності, злочинності проти особистої волі людини, злочинів, що вчиняються неповнолітніми, тяжкої насильницької злочинності проти життя та здоров'я особи тощо. Лише 2004 року фахівцями Інституту надруковано наукової продукції загальним обсягом 446,63 друкованих аркушів. Це монографії, наукові статті та тези наукових доповідей у збірниках наукових праць і наукових журналах, науково-практичні посібники, коментарі, довідники, словники тощо.

Отже, сьогодні Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України бере активну участь у розвитку та збагаченні правової наукової думки в Україні.

Рекомендовано до опублікування відділом загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень ІВПЗ АПрН України (протокол №1 від 5 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***О. Г. Кальман***

***Н. О. Гуторова*, д-р юрид. наук, професор,**
завідувач сектора кримінально-правових
проблем боротьби зі злочинністю;
***Л .В. Дорош*, канд. юрид. наук, доцент,**
провідний науковий співробітник;
***М. В. Сенаторов*, науковий співробітник.**
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ

Сектор кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю був створений 1995 року як структурний підрозділ відділу кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України.

Саме в цей час тривала робота з підготовки Кабінетом Міністрів України проекту Кримінального кодексу України. До складу робочої групи від Академії правових наук України входили Президент АПрН України, академік НАН України та АПрН України В. Я. Тацій, академік-секретар відділення кримінально-правових наук АПрН України та член Президії АПрН України В. В. Сташис, а також директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, член-кореспондент АПрН України В. І. Борисов. Розробка цього законопроекту — це велика і складна робота, заснована на надбаннях вітчизняної школи кримінального права, судової практики та досвіді кримінальної юстиції зарубіжних країн. Щоб хоч якось окреслити обсяг проведеної роботи, зазначимо, що основні матеріали з підготовки проекту Кримінального кодексу України становлять 28 томів, кожний з яких містить приблизно 300 сторінок. Значна кількість обов'язків з підготовки проекту була покладена на науковців Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, зокрема сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю. Вони розробляли пропозиції щодо реформування

© Н. О. Гуторова, Л .В. Дорош, М. В. Сенаторов, 2005

кримінального законодавства України; узагальнювали пропозиції, внесені іншими науковцями, працівниками судових та правоохоронних органів, міжнародних та міждержавних організацій; проводили конференції, семінари та «круглі столи» з відповідних питань; опрацьовували порівняльні таблиці законопроекту після чергового читання у Верховній Раді України тощо.

Робота над проектом Кримінального кодексу України сприяла формуванню тематики наукових досліджень сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю. Так, з 1997 по 2002 роки велася робота над фундаментальним дослідженням за темою «Кримінальне право України. Проблеми теорії і практики застосування», затвердженою постановою бюро Президії АПрН України від 27 січня 1997 року, номер державної реєстрації в УкрІНТЕІ: 0197V012819. Наукове керівництво дослідженням здійснював академік-секретар відділення кримінально-правових наук АПрН України, академік АПрН України В. В. Сташис. Активну участь у розробці теми брав директор Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України, доктор юридичних наук, професор В. І. Борисов. Дослідження проводили кандидати юридичних наук, доценти Л. В. Дорош, В. П. Ємельянов, О. І. Перепелиця, Я. М. Кураш, О. М. Лемешко, М. В. Сенаторов, С. В. Гринчак, Б. А. Симонян.

Новий Кримінальний кодекс України було прийнято 5 квітня 2001 року, він набрав чинності з 1 вересня того ж року. Кодекс дістав позитивну оцінку наукових і практичних працівників як в Україні, так і за її межами. Він відображає соціально-економічні і політичні особливості сучасного періоду розвитку української державності, відповідає загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права у сфері боротьби зі злочинністю і охорони прав людини.

Загальна частина чинного КК порівняно із Загальною частиною попереднього КК за кількістю статей збільшена майже вдвічі. Привертає увагу достатньо повний і докладний опис у новому КК таких інститутів Загальної частини, як закон про кримінальну відповідальність, стадії вчинення злочину, співучасть у злочині та ін.

Новий КК України містить комплекс правових норм, спрямованих на забезпечення правої бази для боротьби з

організованою злочинністю і корупцією. Так, у ст. 28 його Загальної частини визначені поняття «вчинення злочину організованою групою» і «вчинення злочину злочинною організацією», а в Особливу частину введена ст. 255 «Створення злочинної організації». Новими за змістом для законодавства України про кримінальну відповідальність є ст. 29 «Кримінальна відповідальність співучасників» та ст. 31 «Добровільна відмова співучасників», яка містить положення, що відбивають особливості добровільної відмови окремих співучасників і вплив добровільної відмови» одного співучасника на кваліфікацію дій іншого.

З'явилися самостійні розділи, присвячені, наприклад, повторності, сукупності і рецидиву злочинів, звільненню від кримінальної відповідальності, примусовим та іншим заходам медичного характеру, особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх.

У Кримінальному кодексі України 2001 року передбачені й нові підстави звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини середньої тяжкості та невеликої тяжкості, а саме: щире каяття і примирення винного з потерпілим. Широкого розвитку набули так звані «заохочувальні норми» кримінального права. Можна виокремити чотири групи таких норм: 1) норми, що заохочують правомірну поведінку (наприклад, необхідна оборона, затримання злочинця, крайня необхідність тощо); 2) норми, що заохочують добровільну відмову особи від продовження злочинної діяльності (норми про добровільну відмову); 3) норми, що заохочують щире каяття після вчинення злочину, і 4) спеціальні норми, що заохочують посткримінальну поведінку особи, яка відбуває покарання.

Для нового КК України характерною є поступова гуманізація системи покарань, яка приводиться у відповідність зі світовими стандартами з урахуванням матеріальних можливостей держави. Смертна кара як вид покарання не передбачається. У Кодексі введені такі нові види покарань, як громадські роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, довічне позбавлення волі.

Особлива частина КК України 2001 року містить 339 статей, що розділені на 20 розділів. Розташування розділів Особливої частини також підпорядковане певній внутрішній

логіці. Розробка системи Особливої частини була обумовлена потребою у вирішенні низки теоретичних і практичних питань, пов'язаних із необхідністю поділу і розташування в певному порядку норм, що передбачають відповідальність за конкретні злочини. Розробники Кодексу вважають, що від вдалого розміщення норм Особливої частини багато в чому залежать їх практичне застосування, теоретичне осмислення окремих складів злочинів, усвідомлення їх взаємозв'язку і особливостей. Запропонована в новому Кримінальному кодексі України система Особливої частини відобразила не тільки певні теоретичні досягнення з питань її побудови, а й головним чином систему суспільних відносин, що склалися в Україні в перші десять років становлення як незалежної, демократичної держави, які і підлягають кримінально-правовій охороні.

У конструюванні диспозицій статей Особливої частини відбилися найбільш характерні тенденції, властиві розвитку кримінального законодавства не тільки України, а й інших країн, які раніше входили до складу СРСР. Так, КК України 2001 року у статтях Особливої частини відмовився від вказівок на адміністративну преюдицію як умову кримінальної відповідальності. Така умова призводила до того, що адміністративні проступки при повторному їх вчиненні автоматично визнавалися злочинними діями. Це означало невиправдану криміналізацію певної частини діянь.

Значна частина норм Особливої частини Кодексу 1960 року, якими були передбачені формальні склади злочинів (це стосується і норм з адміністративною преюдицією), трансформована в новому КК України в норми, що мають матеріальні склади злочинів. Це є свідченням підвищення рівня (планки) суспільної небезпечності діяння для визнання його злочином.

Спостерігається значне розширення в Особливій частині кількості бланкетних норм. Особливо це характерно для норм розділу «Злочини у сфері господарської діяльності».

Певна позиція склалася й щодо оціночних понять. Вона пов'язана з їх обмеженням, уточненням чи роз'ясненням. Тому багато статей Особливої частини КК України 2001 року супроводжується примітками, в яких роз'яснюються поняття, що використовуються в тій чи іншій статті.

Характерною рисою Особливої частини нового Кодексу є розширення в ній кількості норм, що заохочують соціально прийнятну поведінку особи після вчинення нею злочину. Можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності передбачена в тринадцяти статтях КК України (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 3 ст. 212, ч. 2 ст. 255 та ін.). Безумовно, розвиток інституту заохочення в Особливій частині відповідає ідеї гуманізації кримінального законодавства і має перспективу його поширення.

У санкціях норм Особливої частини знайшло свій вияв концептуальне положення, закладене ще в перші роки розробки проекту Кодексу, щодо гуманізації системи покарань. По-перше, всі санкції його Особливої частини побудовані за схемою: від менш суворих покарань до більш суворих. Смисл такої побудови полягає в тому, що суд, відмовляючись від призначення менш суворого покарання, повинен навести мотиви для звернення до більш суворого покарання. Враховуючи, що санкції передбачають, як правило, кілька видів покарання, то, безумовно, рух до найбільш суворого покарання вимагає пошуку досить зважених і обґрунтованих для цього аргументів. По-друге, характерною рисою Особливої частини є також зниження для більшості злочинів покарання у виді позбавлення волі і введення в санкції покарань, альтернативних позбавленню волі. Так, істотно знижені покарання за злочини у сфері господарської діяльності, необережні злочини, військові. Покарання у виді позбавлення волі на строк до 15 років збережено, як правило, за злочини, пов'язані з посяганням на життя людини, а також за корисливо-насильницькі злочини.

Таким чином, новий КК України ґрунтується на певних вихідних положеннях, сформульованих ще при виробленні концепції кримінального законодавства України. Назвемо деякі з них.

1. Новий Кодекс виходить з необхідності відповідності кримінального законодавства України Конституції України та її міжнародно-правовим зобов'язанням, тому він максимально узгоджений з положеннями Конституції України, які мають основне значення для розвитку кримінального законодавства. Це, насамперед, положення Конституції України про визнання і дію в Україні принципу верховенства права,

а також про необхідність відповідності законів України Конституції.

2. Новий Кодекс широко враховує досягнення сучасної науки кримінального права України та інших держав, судову і слідчо-прокурорську практику застосування кримінального законодавства України, практику Конституційного Суду України, досвід реформування кримінального законодавства в країнах СНД та інших зарубіжних країнах.

3. З прийняттям Кримінального кодексу України 2001 року здійснено декриміналізацію, тобто виключення з числа злочинних, таких діянь, які в сучасних умовах не становлять суспільної небезпеки, інакше кажучи, які не заподіюють і не здатні заподіяти істотну шкоду економічним, політичним, соціальним або іншим інтересам особи, суспільства і держави.

В Особливій частині декриміналізовано понад 30 складів злочинів, бо діяння, передбачені ними, в умовах нових суспільних відносин або втратили небезпечність, або не вимагають заходів кримінально-правового впливу для боротьби з ними, або являють собою спеціальні діяння щодо більш загальних, відповідальність за які передбачена статтями КК України 2001 року.

За вчинення деяких злочинів встановлено відповідальність з 16 років, раніше відповідальність наставала з 14 років. Йдеться про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, вбивство через необережність, а також умисне легке тілесне ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або короткочасну втрату працездатності. Нарешті, декриміналізовано заздалегідь не обіцяне приховування злочину членами сім'ї чи близькими родичами особи, яка вчинила злочин.

4. Вихідним для нового Кодексу є також забезпечення наступності положень, що витримали апробацію часом і відповідають цивілізованим нормам кримінального права. Тому в ньому збережені положення про підстави кримінальної відповідальності, межі чинності кримінального закону, форми вини, відповідальність за незакінчений злочин тощо. Як такий, що витримав апробацію часом і показав свою ефективність, збережений і підхід до систематизації статей в Особливій частині КК України за родовим об'єктом посягання. Збережено і багато складів злочинів, котрі, як показала

практика, досить вдало були сформульовані в Кримінальному кодексі України 1960 року.

5. КК України 2001 року передбачає сувору відповідальність за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів з наданням можливості застосування до осіб, які вчинили злочини середньої і невеликої тяжкості, покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, і навіть звільнення від кримінальної відповідальності.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що вперше в історії кримінального законодавства України проводиться чітка класифікація злочинів на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Ця класифікація не є самоціллю, вона проходить червоною ниткою через весь зміст Загальної та Особливої частин Кодексу, тобто залежно від віднесення злочину до тієї чи іншої категорії визначаються кримінально-правові наслідки його вчинення.

6. Новий КК України виходить з необхідності забезпечення пріоритетного кримінально-правового захисту прав і свобод людини і громадянина. У цьому зв'язку розділи, що містять злочини проти здоров'я, свободи, честі та гідності людини, не лише розташовані в Особливій частині відразу ж за злочинами проти основ національної безпеки України, а й значно розширені за рахунок включення в них нових видів посягань на ці блага.

7. Кримінальний кодекс України 2001 року забезпечує відповідність положень кримінального законодавства умовам переходу від планово-адміністративної до ринкової економіки. Так, розділ VII Особливої частини — «Злочини у сфері господарської діяльності» — передбачає кілька груп посягань. Перша група — це посягання у сфері підприємницької діяльності (статті 205, 206, 218 та ін.). Другу групу становлять злочини у сфері фінансової діяльності (статті 207, 208, 210 та ін.). Третя група — це посягання на інтереси споживачів товарів і послуг (статті 225, 226, 227 та ін.).

8. Норми КК України 2001 року гармонізовані з іншими галузями публічного і приватного законодавства. При цьому слід мати на увазі, що КК України є юридичною формою вираження публічних кримінально-правових норм. У свою чергу, кримінальне право належить до охоронної підсистеми права, завдання якого полягає в тому, щоб врахувати об'єктивні закономірності, які визначають співвідношення кримінального кодексу як публічно-правового акта охоронної галузі з іншими галузями публічного і приватного законодавства. При цьому галузі публічного законодавства належать до регулятивної (наприклад, більшість актів адміністративного і фінансового законодавства, процесуального законодавства та ін.) або охоронної підсистем законодавства. Проблема полягає в тому, що деякі акти, необхідні для регулювання нових суспільних відносин, ще не прийняті Верховною Радою України. В такому разі не можна виключати, що прийняття таких законодавчих актів спричинить необхідність внесення відповідних змін до Кодексу.

При розв'язанні одного з принципових питань Особливої частини КК України — про побудову її системи — було зроблено висновок щодо необхідності поділу Особливої частини на розділи, без подальшої їх диференціації на інші структурні складові, а тому — запропонована лінійна система побудова Особливої частини. У КК України, прийнятому Верховною Радою України 5 квітня 2001 року, Особлива частина складається з 20 розділів, тоді як КК України 1960 року мав 11 розділів. Така деталізація зумовлена низкою обставин. По-перше, необхідністю виокремлення суспільних відносин, які вимагають особливого кримінально-правового захисту. Відповідно до цього були сконструйовані розділи «Злочини проти довкілля» (VIII), «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж» (XVI), «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» (XX). По-друге, необхідністю поділу надміру великих розділів на більш дрібні, щоб підкреслити важливість захисту тих чи інших суспільних відносин. Йдеться, насамперед, про главу III КК України 1960 року «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», яка розукрупнена на три розділи, та главу X «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народного здоров'я», на базі якої були сконструйовані п'ять самостійних розділів.

Досить дискусійними виявилися питання про послідовність розташування розділів Особливої частини. Умовно всі розділи згруповані у три блоки. Перший блок включає розділи, якими охороняються інтереси особи і права людини; другий — розділи, які повинні охороняти інтереси суспільства; третій —

розділи, які повинні охороняти інтереси держави. Особлива частина Кодексу відкривається розділом «Злочини проти основ національної безпеки України». Деякі вчені та народні депутати України висловлювалися проти розташування цього розділу на першому місці в системі Особливої частини, пропонували перемістити його у блок розділів, що охороняють державу. При розв'язанні цієї проблеми було визнано, що призначення розділу «Злочини проти основ національної безпеки України» є більш значущим, ніж просто захист інтересів держави. Йдеться про захист України як певної соціальної спільності людей, які проживають на одній території і зацікавлені у своєму суверенітеті, збереженні форми державного правління, цілісності і недоторканності держави. Названі цінності є складовими частинами поняття «основи національної безпеки України». Вони проголошені у статтях 1 і 2 Конституції України. Крім того, слід зазначити, що лише в суспільстві, де забезпечені соціальна та економічна стабільність, державні порядок і безпека, суспільна злагода, можливе реальне забезпечення захисту особистих, фізичних і духовних прав людини і громадянина, основні з яких закріплені у ст. 3 Конституції України. Захист цих прав передбачено розділами II, III, IV і V Особливої частини КК України 2001 року.

Запропонована система Особливої частини відповідає досягненням науки кримінального права і тим змінам, які сталися в соціальному та економічному житті України. Крім того, така система є зручною для практичного застосування Кодексу, бо вона дає змогу слідчому, прокурору, судді, іншим особам легко орієнтуватися в ньому, відшукуючи ту або іншу статтю, необхідну для застосування.

Значну роботу провели розробники нового КК України з приведення його у відповідність з Конституцією України, яка була прийнята 28 червня 1996 року. Згідно з принципом конституційної відповідності, він не повинен як у цілому, так і в частині окремих його інститутів суперечити Основному Закону держави. Конституційні положення щодо необхідності захисту прав людини, суспільних і державних інтересів знайшли свій вияв у нормах Особливої частини, спрямованих на охорону життя і здоров'я людини, особистої свободи, виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини, господарської діяльності, довкілля, безпеки виробництва, миру і безпеки

людства та інших благ. Приведення тексту Особливої частини Кодексу у відповідність із Конституцією України було пов'язане, зокрема, з формулюванням назв певних розділів, доповненням статей, які відтворювали відповідні статті КК України 1960 року, введенням нових статей. Так, згідно зі ст. 44 Конституції в Кодекс введена ст. 174 «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку», згідно зі ст. 32 — ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя», згідно зі ст. 53 — ст. 183 «Порушення права на отримання освіти», згідно зі ст. 49 введена ст. 184 «Порушення права на безоплатну медичну допомогу».

Можна стверджувати, що КК України 2001 року узгоджується з принципом конституційної відповідності. Його статті досить повно відображають конституційні положення щодо необхідності охорони особистих прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави.

Виходячи з того, що кримінальне законодавство України повинно грунтуватися на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, була проведена робота з приведення його норм у відповідність із міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України. Під цим кутом зору в Особливій частині Кодексу були сформульовані ст. 127 «Катування», ст. 209 «Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом», та інші статті. Питання про відповідність Кримінального кодексу України міжнародним угодам було предметом обговорення експертів Ради Європи і його розробників на нарадах, що відбулися в Києві та Гаазі (Нідерланди), на науково-практичних конференціях і семінарах, що відбулися в Харкові. Представники Нідерландів, Італії, Швеції, Португалії та інших країн у своїх зауваженнях дали позитивну оцінку проекту цього Кодексу[1].

[1] *Сташис В. В.* Загальна характеристика нового Кримінального кодексу України // Новий кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. [Харків] 25 — 26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. — К., — Х.: ЮрінкомІнтер, 2002. — С. 5—10; *Борисов В. І.* Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України // Там само. — С. 99—104; *Сташис В. В., Борисов В. І., Дорош Л. В., Перепелиця О. І.* Кримінальне право України: проблеми теорії та практики застосування // Питання боротьби зі злочинністю. — 2003. — № 7. — С. 3—33.

У 2002 році сектор кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю розпочав роботу над новим фундаментальним дослідженням на тему «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання», затвердженою постановою Президії АПрН України від 14 лютого 2002 року. Завершення дослідження заплановано на 2007 рік. Наукове керівництво роботою здійснює академік-секретар відділення кримінально-правових наук АПрН України, академік АПрН України В. В. Сташис; основні ж його виконавці — доктори юридичних наук, професори В. І. Борисов, Н. О. Гуторова; кандидати юридичних наук, доценти Л. В. Дорош, О. І. Перепелиця, О. М. Лемешко; науковий співробітник М. В. Сенаторов.

Центральними проблемами кримінального права є визначення кримінальної відповідальності та її підстави. Від їх розв'язання залежить не лише подальший розвиток інститутів цієї галузі знання, але й характер кримінально-правової політики держави, рівень законності та ефективності роботи правоохоронних органів, правове становище та ступінь юридичної захищеності людини як від злочинних посягань з боку інших членів суспільства, так і від свавілля з боку держави.

Разом з тим, відомо, що навколо вказаних проблем уже тривалий час точаться дискусії. Так, з приводу визначення кримінальної відповідальності вчені поділилися на декілька груп. Одні автори ототожнюють її з кримінальним покаранням, інші характеризують кримінальну відповідальність як певного роду обов'язок особи, що вчинила злочин; треті розглядають її як конкретні кримінально-правові відносини, четверті розуміють кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми; п'яті вважають кримінальну відповідальність осудом винного обвинувальним вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання або без нього тощо. Гостроти в дискусію додає й та обставина, що нерідко в Кримінальному кодексі та інших нормативних актах в один і той самий термін «кримінальна відповідальність» вкладається різний зміст.

Не менш спірною є проблема визначення підстави кримінальної відповідальності. Одні автори вважають підставою вину особи, яка вчинила злочин, другі — злочин, треті — склад злочину, нарешті, четверті розглядають як підставу вчинене особою діяння, яке містить склад злочину, передбачений кримінальним законом.

Вирішення цих загальних проблем неможливе без розв'язання окремих питань кримінальної відповідальності та її підстави, зокрема характеристики ознак складу злочину, дослідження звільнення від кримінальної відповідальності, аналізу складів злочинів проти особи та злочинів у сфері господарської діяльності.

Обов'язковим елементом будь-якого злочину є його об'єкт. Разом з тим, у науці кримінального права не встановлені ті ознаки складу злочину, завдяки яким у законодавстві про кримінальну відповідальність відображається цей елемент злочину. Переважна більшість науковців вважають, що однією з таких ознак є предмет злочину. Проте, незважаючи на значну теоретичну спадщину, його визначення та місце в системі ознак складу злочину, досі залишаються спірними питаннями. Про це свідчать, зокрема, останні дисертаційні дослідження та наукові публікації за цією темою. Слід також звернути увагу на потерпілого від злочину. Ця ознака досить часто фігурує при формулюванні в законі певних видів злочинів, однак у вітчизняній школі кримінального права її пізнанню не приділяється достатньо уваги. У зв'язку з цим визначення потерпілого від злочину, встановлення місця потерпілого в системі ознак складу злочину та інші питання стали предметом дисертаційного дослідження одного зі співробітників сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ Академії правових наук України[1].

Кримінальний кодекс України 2001 року передбачає звільнення від кримінальної відповідальності як у Загальній, так і в Особливій частинах. З'явилися нові види такого звільнення (наприклад, у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим тощо). Чотирнадцять норм Особливої частини передбачають звільнення особи від кримінальної відповідальності. Більш удосконаленим змістом позначені давно відомі положення кримінального закону, наприклад про добровільну відмову особи від доведення злочину до кінця. Зазначені новели обумовили подальший розвиток наукових пошуків щодо інституту звільнення від

[1] Див.: *Сенаторов М. В.* Потерпілий від злочину в кримінальному праві: Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – Х., 2005. – 20 с.

кримінальної відповідальності, а також викликали появу низки питань на практиці застосування кримінального закону[1].

З прийняттям КК України 2001 року істотних змін зазнало й законодавство про кримінальну відповідальність за злочини проти особи. Серед них — поява низки нових норм, зокрема про кримінальну відповідальність за катування, порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, насильницьке донорство та інші злочини у сфері медичного обслуговування. Вперше в історії вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність було виокремлено самостійний розділ IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини Кодексу, а в усіх насильницьких статевих злочинах законодавець передбачив як потерпілого будь-яку особу, незалежно від статі. Все це обумовлює необхідність проведення аналізу тих чи інших кримінально-правових положень, розробку пропозицій щодо вдосконалення останніх. Крім того, розвиток медичної науки, можливість втручання в біологічні, генетичні та інші процеси призвели до появи нових, раніше не відомих кримінальному праву суспільно небезпечних діянь, що посягають на особу. У зв'язку з цим посилення контролю з боку суспільства і держави за такою діяльністю є нагальною потребою. Проблеми еутаназії, клонування у світовій практиці стали реальністю, але вони належать до малодосліджених. Серед медиків і правознавців оцінка соціальної обумовленості цих явищ з точки зору визнання їх корисними для суспільства є неоднозначною.

Правове забезпечення охорони суспільних відносин у сфері господарської діяльності є однією із значущих функцій законодавства про кримінальну відповідальність. Розвиток підприємницької діяльності, що звільнилася від лещат державного регулювання, поряд з багатьма позитивними моментами викликав і низку негативних. Останні нерідко знаходять свій вияв у суспільно небезпечних діяннях, які посягають на різні сфери господарської діяльності, що було враховано при підготовці КК України 2001 року. Розділ його VII Особливої частини, в якому передбачена кримінальна відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності, містить значну кількість статей, котрі вперше введені в кримінальне законодавство, що породжує при їх практичному застосуванні низку питань. Це потребує подальшого наукового осмислення відповідних положень цього Кодексу та розробки методичних рекомендацій з кваліфікації злочинів у сфері господарської діяльності.

[1] Див.: *Баулін Ю. В.* Звільнення від кримінальної відповідальності. – К.: Атіка, 2004. – 296 с.; *Лемешко О. М.* Кримінально-правова оцінка легалізації наркодоходів. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 112 с.

Рекомендовано до опублікування відділом кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПрН України (протокол №1 від 12 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***А. Х. Степанюк***

***А. Х. Степанюк*, д-р юрид. наук,**
професор, завідувач сектора
проблем кримінально-виконавчого законодавства.
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

З 1991 року в Україні розпочався активний процес реформування кримінально-виконавчої системи, спрямований, передусім, на соціальну переорієнтацію системи виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму тощо. Це потребувало нових підходів до вирішення завдань, які поставали у процесі виконання покарань, перегляду понятійного апарату науки виправно-трудового та кримінально-виконавчого права, відповідного законодавчого забезпечення всіх процесів реформування. З огляду на необхідність проведення досліджень, спрямованих на вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства та правозастосовної практики у сфері виконання кримінальних покарань, у 1995 році і було створено сектор проблем кримінально-виконавчого законодавства, який нині очолює доктор юридичних наук А. Х. Степанюк, а до його складу входять наукові співробітники; І. С. Яковець, Т. К. Любжина, молодші наукові співробітники О. С. Четверикова та О. В. Ткачова.

Розробка нового кримінального та кримінально-виконавчого законодавства потребувала чітких уявлень про цілі покарання та їх співвідношення із завданнями установ виконання покарань. Цілі покарання та завдання установ виконання покарань (УВП) не є тотожними. Таким чином, необхідно було провести розмежування між ними на підставі поглибленої теоретичної розробки проблем співвідношення цілей покарання та завдань органів та установ виконання покарань. Це й обумовило розробку теми «Проблеми теорії та практики виконання покарань».

© А. Х. Степанюк, 2005

В основу досліджень було покладено системний підхід та структурно-функціональний аналіз діяльності УВП, а також розгорнуту характеристику структурних елементів діяльності з виконання покарань. Саме це мало лягти в основу створення концепції виконання покарань — передумови розробки Кримінально-виконавчого кодексу.

Потреба дослідження другої теми «Імплементація міжнародних стандартів у діяльності органів і установ виконання покарань» виникла у зв'язку з прийняттям Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996 — 2000 роки, в якій було передбачено привести умови тримання засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, та осіб, які перебувають в СІЗО та ЛТП, у відповідність із міжнародними стандартами. Міжнародні стандарти поводження із засудженими — це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи та рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів та установ виконання покарань. Перелік основних міжнародних правових документів стосовно осіб, які відбувають покарання за вироком суду, налічує близько тридцяти найменувань, серед яких є положення загального (універсального) характеру та спеціальні міжнародні стандарти. За ступенем зобов'язань, що виникають при впровадженні міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство тих чи інших країн, існують положення, які є обов'язковими до виконання в національних кримінально-виконавчих системах, і такі, що розглядаються як рекомендації, для реалізації яких мають бути створені відповідні соціально-економічні передумови. Україна стала членом Ради Європи в листопаді 1995 року, а відтак взяла на себе численні зобов'язання, зокрема стосовно реформування своєї правової системи, в тому числі і кримінально-виконавчої. З цією метою передбачалося здійснити моніторинг законодавства, що регулює виконання покарань, і з'ясувати, наскільки умови поводження та тримання засуджених відповідають міжнародним нормам і стандартам.

Водночас поглиблене реформування системи стримувала недосконалість чинної нормативно-правової бази виконання кримінальних покарань, з огляду на що у 1999–2001 роках було проведене дослідження на тему: «Імплементація міжнародних стандартів у діяльності органів і установ вико-

нання покарань». Це стало «стартовим майданчиком» обґрунтування пропозицій, спрямованих на подальше реформування кримінально-виконавчої системи, що планувалося розробити під час нового, третього дослідження, а саме: «Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи».

Кримінально-виконавча системи України є сукупністю органів та установ виконання покарань, котра включає комплекс державно-правових, соціально-економічних та психолого-педагогічних інститутів. З 1991 року в Україні послідовно здійснюється процес її реформування, пріоритетним напрямком якого є приведення законодавства у відповідність із Конституцією України. Прийнято близько п'ятдесяти законів, нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України, які забезпечують діяльність і розвиток системи виконання кримінальних покарань.

Завдяки гуманізації процесу виконання покарань, вжитим заходам щодо створення диференційованих умов тримання засуджених залежно від ступеня їх суспільної небезпеки, пріоритету стимулюючих над заборонними заходів впливу обстановка в установах виконання покарань певною мірою стабілізувалася.

Поряд з цим зміни, що відбулися в економічному, політичному і соціальному житті нашого суспільства, викликали необхідність досліджень, які спрямовані на вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства і потребують приведення кримінально-виконавчого законодавства у відповідність із реальною дійсністю. Особлива актуальність зазначеного дослідження обумовлена прийняттям нового Кримінального кодексу України, в якому вироблені поняття покарання, розширено перелік видів покарань, дана орієнтація на першочергове застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Покарання, як відомо, застосовується в межах кримінальної відповідальності, яка передбачає застосування примусових заходів до осіб, визнаних судом винними в здійсненні злочинів. На практиці кримінальна відповідальність знаходить свій вияв у реалізації санкцій кримінально-правових норм, тобто в застосуванні покарань. Оскільки термін «застосування покарання» передбачає як призначення покарання, так і його виконання, то державний примус здійснюється і на стадії виконання пока-

рання, що є одним з етапів кримінальної відповідальності. На стадії виконання покарань кримінально-правові відносини облаштовуються у форму кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між органами й установами виконання покарань і засудженими. Програма діяльності органів та установ виконання покарань, модель цієї діяльності має бути сформульована в нормах Кримінально-виконавчого кодексу. Таким чином, норми Кримінально-виконавчого кодексу України мають відігравати роль процедурної форми реалізації кримінальної відповідальності, бути складовою ланкою механізму її правового регулювання, в результаті чого виникає потреба у їх подальшому вивченні та удосконаленні. Науковцями сектора було прийняте рішення детальної розробки фундаментальної теми «Виконання кримінальних покарань як стадія кримінальної відповідальності».

Під час роботи над першою фундаментальною темою співробітники сектора дійшли висновку, що в основу Кримінально-виконавчого кодексу України має бути покладена певна концепція, яка відобразила б зміни в понятійному апараті кримінально-виконавчого права порівняно з виправно-трудовим правом.

Розгорнуте сектором кримінально-виконавчого законодавства дослідження проблем теорії та практики виконання покарань дало змогу досягнути певних наукових результатів. Зокрема, всупереч доволі поширеній думці про ідентичність мети покарання і завдань органів та установ виконання покарань, було висунуто судження про те, що законодавча формула мети покарання (ст. 22 КК України 1960 року) та завдань органів та установ виконання покарань принципово не може бути тотожною, оскільки між ними існує взаємозв'язок «загального» та «одиничного» на різних стадіях кримінальної відповідальності.

На зміну таким неосяжним поняттям, як «виправлення» та «перевиховання», на яких ґрунтувалося виправно-трудове право, у кримінально-виконавчому праві має бути взяте на озброєння центральне поняття — «виконання покарання», що дасть змогу конкретизувати, звузити засадничі категорії цієї галузі права шляхом такого загальнотеоретичного методу дослідження, як сходження від абстрактного до конкретного, тобто шляхом повного, всебічного та цілісного пізнання

правової природи, сутності виконання покарання. Виконання покарання розглядається як субстанція діяльності органів та установ виконання покарань, тобто як та особлива реальність, що становить першооснову, підґрунтя діяльності органів та установ виконання покарань, які характеризуються відносною стійкістю, виступає як головна у змісті виконання покарань і знаходить свій вияв у категорії сутності. Дослідження показало, що виконання покарання як субстанція є вузловим пунктом внутрішнього зв'язку основних складових елементів діяльності органів та установ виконання покарань.

Розроблена науковцями концептуальна позиція дала змогу висунути такі пропозиції стосовно реорганізації кримінально-виконавчої системи:

1. У місцях позбавлення волі повинні бути чітко розмежовані сфери впливу: а) держави; б) суспільства.

2. Органи та установи виконання покарань за тими зобов'язаннями, що їх взяла на себе Україна при вступі до Ради Європи, мають підпорядковуватися Міністерству юстиції.

3. Принципами діяльності органів та установ виконання покарань повинні бути: законність, справедливість, гуманізм, дотримання прав людини, невідворотність виконання покарання, індивідуалізація та диференціація виконання покарань.

4. Діяльність адміністрації органів та установ виконання покарань має бути спрямована на те, щоб виконання покарання, що робить екзекутивну діяльність доцільною, було завжди пов'язаним із неминучістю досягнення результату.

5. У перспективі на зміну установам виконання покарань у їх сучасному вигляді мають прийти тюрми, де умови тримання ув'язнених повинні відповідати Європейським тюремним правилам.

Силами сектора був підготовлений і вийшов друком Виправно-трудовий кодекс України, сформульовані пропозиції стосовно реорганізації кримінально-виконавчої системи.

Звертання до національного законодавства і до міжнародних стандартів поводження із засудженими при дослідженні за темою «Імплементація міжнародних стандартів у діяльності органів і установ виконання покарання» наочно показало, що ні в статті 63 Конституції України, ні в міжнародних документах не згадується про можливість застосування до засуджених правообмежень, що були б передбачені будь-де, крім норм закону чи вироку суду. Особливістю обмежень, які застосовуються під час виконання покарань у виправно-трудових установах України, є те, що вони виходять за межі змісту покарання, передбаченого КК України. Напевне, це було обумовлено особливостями чинного на той час Виправно-трудового кодексу України та Правил внутрішнього розпорядку, які взяли на себе функцію доповнення та регулювання правообмежень, спричинених фактом ізоляції особи у виправно-трудовій установі.

Порівняльний аналіз вітчизняного Виправно-трудового законодавства з Мінімальними стандартними правилами поводження з засудженими та Європейськими тюремними правилами дав змогу переконатися в тому, що у виправно-трудовому праві України, а також у міжнародних документах у поняття «режим позбавлення волі» вкладається принципово різний зміст. Так, фахівці з виправно-трудового права режим визнають як порядок виконання й відбування покарання, у якому в концентрованому вигляді знаходить свій вияв зміст кримінального покарання і весь комплекс притаманних йому правообмежень та позбавлень. У зв'язку з цим режим виконує як каральну функцію, так і регулюючу, визначаючи обсяг правообмежень, а крім того, ще й функцію забезпечення застосування засобів виправно-трудового впливу. На відміну від такого уявлення про режим, у міжнародних стандартах поводження із засудженими під режимом розуміють уклад життя засуджених, котрий не є квінтесенцією покарання, а повинен, як це сказано у ст. 66 Європейських тюремних правил, містити: духовну підтримку та допомогу засудженим, можливості для праці за покликанням, навчання, для занять спортом тощо.

Незважаючи на те що виправно-трудове законодавство в основному відповідало міжнародним документам, фактичні умови тримання засуджених у виправно-трудових установах України мають значні розбіжності з міжнародними стандартами поводження і тримання засуджених. За результатами дослідження сектором було підготовлено пропозиції щодо програми адаптації кримінально-виконавчого законодавства України до законодавства Європейського Союзу, основ-

ними напрямками якої має бути нормативно-правове забезпечення:

1) подальшого реформування кримінально-виконавчої системи;

2) організації родової та видової класифікації осіб, позбавлених волі;

3) організації мікросоціальних умов відбування позбавлення волі;

4) організації режиму в місцях позбавлення волі;

5) залучення осіб, позбавлених волі, до програм зайнятості;

6) застосування до правопорушників заходів, альтернативних покаранням.

Адаптація кримінально-виконавчого законодавства України до законодавства Європейського Союзу вимагає однопорядкового застосування понять, категорій та термінів у сфері правового регулювання виконання покарань та поводження із засудженими, що насамперед потребує розробки глосарію термінів європейського права та імплементацію їх у вітчизняне законодавство.

Третя тема досліджень — «Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи» — стала продовженням досліджень попередніх. Під час роботи над цією темою були розроблені питання щодо вдосконалення законодавчої бази реформування кримінально-виконавчої системи, застосування державного примусу при виконанні покарань; зроблені висновки про необхідність закріплення основних засад кримінально-виконавчої діяльності як принципу кримінально-виконавчого законодавства, підняті проблеми правового регулювання застосування покарань, що виникли з прийняттям нового Кримінального кодексу України. Вперше каральна функція була визнана за головний визначальний напрямок діяльності органів та установ виконання покарань. Результати дослідження лягли в основу пропозицій до проекту Кримінально-виконавчого кодексу України.

У межах роботи над фундаментальною темою «Виконання покарання як стадія кримінальної відповідальності» сектор провів аналіз наукової літератури та нормативно-правових актів, розглянув проблеми застосування окремих норм КВК України. За напрямками роботи було здійснено розроб-

ку основ теорії виконання покарань, продовжено дослідження проблем виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, характеристики основних елементів у діяльності органів та установ виконання покарань; проведено аналіз кримінально-виконавчої діяльності, предмета дослідження, внутрішніх суперечностей та проблем кримінально-виконавчої системи, шляхів їх подолання. Науковці визначили новий підхід до первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, з'ясували особливості працевикористання засуджених жінок, розробили пропозиції щодо перспективи створення служби пробації в Україні.

За підсумками здійсненого аналізу стану роботи адміністрації установ виконання покарань Харківської області по застосуванню до засуджених пільг, передбачених кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством, до управління Державного департаменту України з питань виконання покарань у Харківській області було направлено доповідну записку із викладенням основних проблемних питань та невірного застосування на практиці чинного законодавства.

Після її вивчення, для приведення цієї роботи у відповідність з вимогами чинного законодавства, розвантаження співробітників соціально-психологічної служби та відділів (груп) по контролю за виконанням судових рішень, більш ретельного та об'єктивного вивчення даних про особу засудженого, уникнення формалізму, у практику було впроваджено такий порядок:

1) забезпечено обов'язковий розгляд на засіданнях комісії установ матеріалів про можливість застосування до засуджених пільг лише у випадках, передбачених ч. 3 ст. 154 КВК України;

2) розгляд комісією установ питання про можливість переведення до дільниці соціальної реабілітації (колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання) проводиться лише за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби, як це передбачено ст. 101 КВК України, і лише в тому разі, коли засуджений, на його думку, стає на шлях виправлення;

3) здійснення повторного розгляду матеріалів проводиться також за клопотанням начальника відділення соціально-психологічної служби й лише в разі наявності даних, які

свідчать про те, що засуджений стає (став) на шлях виправлення або довів його (залежно від тієї пільги, до якої представляється засуджений), і не раніше шести місяців з дати попередньої відмови у застосуванні такої ж пільги;

4) питання можливості застосування до засудженого умовно-дострокового звільнення, заміни покарання більш м'яким або переведення до дільниці соціальної реабілітації (установи мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання), окрім вищевказаних випадків, виноситься на розгляд комісії установи тільки в разі надходження:

а) заяви засудженого (якщо він не поділяє думки начальника відділення соціально-психологічної служби щодо свого виправлення);

б) подання прокуратури, суду, інших уповноважених органів та установ про невідповідність оцінки, наданої начальником відділення соціально-психологічної служби відносно ступеня виправлення засудженого, даним про нього.

За часів існування сектора його науковці взяли участь у роботі п'ятнадцяти конференцій, семінарів, «круглих столів», симпозіумів, що проводились в Україні та за кордоном, зокрема у Швеції, виступивши на них з науковими доповідями та повідомленнями. Здійснювались експертизи документальних фільмів про установи виконання покарань та умови відбування покарань засудженими.

За період з 1997 по 2004 рік було підготовлено та опубліковано 36 наукових робіт загальним обсягом понад 32 друкарських аркуші. Захищені дві дисертації — на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Р. М. Гура) та доктора юридичних наук (А. Х. Степанюк).

У подальшому, в майбутніх дослідженнях, сектор планує вирішити проблемні питання первинної класифікації засуджених до позбавлення волі; особливостей виконання покарання щодо засуджених жінок; виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням.

У науковій роботі планується здійснити аналіз кримінально-виконавчого права як цілісної нормативної системи, з'ясувати та охарактеризувати основні елементи в діяльності органів та установ виконання покарань, співвідношення цілей кримінально-виконавчого права та інших галузей права, зокрема кримінального; продовжувати розробку основ теорії виконання покарань, завдань та органів, які їх виконують; визначити поняття первинної класифікації засуджених до позбавлення волі, цілі та критерії її здійснення; розробити теоретичні положення виконання покарань без позбавлення волі, особливості виконання покарання у виді позбавлення волі щодо засуджених жінок; запропонувати шляхи вирішення проблемних питань.

Теоретичні розробки мають бути використані в наукових статтях, доповідях на науково-практичних конференціях, «круглих столах», виступах перед практичними співробітниками, при підготовці аналітичних та доповідних записок, а також у заключному звіті.

Результатом роботи повинно стати поглиблення теоретичної розробки проблемних питань виконання кримінальних покарань, вдосконалення чинного кримінального законодавства та практики його застосування.

Рекомендовано до опублікування сектором проблем кримінально-виконавчого законодавства (протокол № 6 від 1 листопада 2004 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***Н. О. Гуторова***

***О. Г. Кальман*, д-р юрид. наук,**
завідувач відділу загальної теорії кримінології
та кримінологічних досліджень,
завідувач сектора вивчення
причин злочинності.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

Сектор вивчення причин злочинності Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був створений 1995 року. Структурно сектор підпорядкований відділу загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень (з 1997 року завідувач відділу — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький, а з 2001 року — кандидат юридичних наук, доцент О. Г. Кальман). Основними напрямками підрозділу, згідно з постановою відділення кримінально-правових наук АПрН України від 25 січня 1996 року № 1, було вивчення причин злочинності, дослідження правопорушень та злочинів, що вчиняються у сфері економіки, теоретичні проблеми боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення державної політики та правових підстав боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Науковий склад сектора такий: доктор юридичних наук О. Г. Кальман — завідувач сектора; кандидат економічних наук І. О. Христич — старший науковий співробітник; кандидат економічних наук Г. Ю. Дарнопих — старший науковий співробітник; кандидат юридичних наук В. В. Пивоваров — молодший науковий співробітник; О. М. Авілова — старший лаборант відділу; Т. Є. Дунаєва — аспірант сектора.

Сектор вивчення причин злочинності з початку свого існування поряд з розробкою загальних теоретичних проблем причин злочинності і заходів щодо її попередження особливу увагу приділяв дослідженню причин злочинності у сфері економіки та актуальних проблем організації системи протидії їй, науковому забезпеченню державної політики та правових підстав боротьби з корупцією і організованою злочинністю у сфері економіки. Науковою розробкою були охоплені всі основні напрямки вивчення цих важливих і складних проблем. Вирішувалися загальнотеоретичні питання, з'ясовувався понятійний апарат, розроблялися питання методології і методики досліджень, проводився аналіз стану, динаміки, структури, криміногенного факторного комплексу, а також дії позитивних соціальних факторів, спрямованих на протидію злочинам у сфері економіки.

Усе це вимагало досягти високого рівня збирання і узагальнення фактичного матеріалу про обставини, що обумовлюють прояви злочинності у сфері економіки і знижують ефективність боротьби з нею. За цей час було виконано значний обсяг науково-дослідницької роботи, головний зміст якої становила розробка заходів щодо підвищення ефективності протидії злочинам у сфері економіки, організованій злочинності і корупції та вдосконалення законодавства.

Одним із головних напрямків дослідження було вивчення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів у сферах господарської, службової діяльності, а також заходів по їх усуненню. За результатами дослідження відповідним державним органам спрямовувалися пропозиції по вдосконаленню попереджувальної діяльності, більшість з яких використовувалася у практиці боротьби зі злочинністю.

Тема першого дослідження, що його проводив сектор, була така: «Кримінологічна характеристика та попередження господарських і корисливих службових злочинів (на матеріалах Харківської області)» (1997–1998 рр.). Наукове керівництво цього дослідження здійснював завідувач сектора, кандидат юридичних наук, доцент О. Г. Кальман, виконавцями були старший науковий співробітник І. О. Христич, молодший науковий співробітник Ю. Г. Бойко). У процесі роботи над темою були вивчені і проаналізовані дані кримінально-правової статистики, кримінальні справи, що були розглянуті судами міста Харкова за період 1992–1997 років, проведено опитування громадської думки про причини господарських і корисливих злочинів, зібрані дані економічної статистики, вивчені матеріали прокурорських перевірок правопорушень у сфері приватизації державного майна. За ма-

© О. Г. Кальман, 2005

теріалами дослідження були підготовлені і направлені доповідні записки до Харківської облдержадміністрації, Харківського обласного суду, Управління юстиції в Харківській області, Прокуратури Харківської області, Управління служби безпеки в Харківській області. За результатами проведеного дослідження сектор надав комплексну характеристику цієї категорії злочинів, розробив рекомендації щодо їх попередження, розробив і направив низку пропозицій щодо удосконалення законодавства, спрямованого на боротьбу зі злочинністю і корупцією в Україні.

Друге дослідження сектор зробив за темою «Проблеми підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів по виявленню причин та умов і профілактиці економічних злочинів в Україні» (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці — І. О. Христич, Н. О. Чікіна, Г. Ю. Дарнопих, Ю. Г. Бойко). В результаті дослідження було проведено кримінологічний аналіз злочинності у сфері економіки, у тому числі в організованих її формах, у пострадянській Україні в умовах ринкової трансформації економіки і по його завершенні зроблено висновок, що ця злочинність розвивалася досить стрімкими темпами. Динаміка її розвитку виявляла, починаючи з 1991 року, неухильну загальну тенденцію до зростання. Характер динаміки (тенденції) свідчив про її зростання не лише в ширину, а і в глибину — до зростання соціальної небезпеки і розмірів заподіяної шкоди, більш кваліфікованих способів вчинення, розширення масштабів корумпованості і організованості. Відшкодування збитків державі, за результатами діяльності правоохоронних органів по викриттю цих злочинів, ані якою мірою не відповідав її реальним розмірам. І в цих умовах державне реагування не знайшло ефективних засобів протистояння цій кримінальній експансії. Злочинні прояви у сфері економіки стали загрожувати національній безпеці України, існуванню української спільноти, і ця проблема перетворилась із загально-соціальної на політичну.

У результаті досліджень проблем підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів в Україні були зроблені такі висновки: сформована за радянських часів правоохоронна система України, незважаючи на прийняття певних заходів щодо підриву фінансової бази економічної злочинності, не змогла створити надійного й ефективного заслону її про-

явам. Усі ці заходи правоохоронних органів викликали запеклий опір кримінальних структур, які використовують при цьому всі можливі способи для збереження своєї позиції: недосконалість законодавства, лобіювання своїх інтересів в органах влади і управління, підкуп, шантаж, погрози, фізичні розправи тощо.

Як свідчить дослідження, система кримінальної юстиції не здатна протистояти навалі економічної і корупційної злочинності. Кримінальне законодавство застосовується лише вибірково, головним чином, стосовно найнижчих категорій державних службовців і посадових осіб або окремих високопоставлених осіб, які вкрай скомпрометували себе в очах громадськості і власної еліти.

Ефективність боротьби з економічною злочинністю значно гальмується, з одного боку, загальними соціально-економічними і політичними чинниками, а з другого — низьким рівнем активності та професійності спеціалізованих органів. Сучасний стан розслідування кримінальних справ цієї категорії свідчить про переважну орієнтацію органів досудового слідства на розслідування злочинів, які не являють собою значної суспільної небезпеки, низьку якість наданих судам матеріалів.

Недостатньою є активність органів прокуратури у виявленні злочинів економічної спрямованості і ефективність здійснення нагляду за розслідуванням і судовим розглядом кримінальних справ. Рівень координації правоохоронної діяльності і обмін досвідом організації ефективної протидії злочинам потребує суттєвого вдосконалення.

На результатах правоохоронної діяльності негативно позначаються зволікання у виконанні вимог директивних та програмних документів, відсутність комплексного підходу до виконання поставлених у них завдань щодо посилення боротьби з корупцією і злочинністю, пошуку ефективних шляхів та об'єднання зусиль державних органів і громадських інституцій у реагуванні на зміни криміногенної ситуації.

Проведені неодноразові опитування правоохоронних органів і громадськості показали, що працівники оперативних і слідчих органів незадоволені наявною законодавчою базою, умовами матеріально-технічного забезпечення оперативної діяльності, рівнем свого соціального захисту. Більша

частина населення незадоволена якістю і ефективністю діяльності правоохоронних і судових органів. У суспільній свідомості сформувалася чітка установка на те, що корупція і організована злочинність — це притаманні і подоланні для нашого суспільства явища. Правоохоронні органи надзвичайно зацікавлені у підтримці їх діяльності з боку громадськості, але рівень такої підтримки, внаслідок недостатньої правової регламентації, не задовольняє потреби практики. Тому оперативні працівники не завжди використовують у своїй роботі повідомлення про злочини у засобах масової інформації, а також допомогу окремих громадян.

Зазначене дало змогу визначити характерну для України тенденцію — відставання соціально-правових заходів держави, спрямованих на протидію злочинам у сфері економіки і службової діяльності, від тенденцій зростання їх кількісних і якісних показників.

Таким чином результати дослідження показали, що система правоохоронних і контролюючих органів в Україні потребує суттєвого структурного і організаційного реформування через непридатність і недостатню ефективність їх діяльності в умовах ринкової економіки.

Проведені сектором дослідження за темами «Причини латентності злочинів у сфері економіки, у відносинах приватизації і зовнішньоекономічних зв'язків» (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці — І. О. Христич, Ю. Г. Бойко); «Попередження причин та умов, які сприяють розкраданням, зловживанням та інших злочинним проявам у сфері приватизації державного майна в Україні» (науковий керівник — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький, виконавці — О. Г. Кальман, І. О. Христич, І. А. Селіванова, Д. А. Файєр, В. В. Васильєв, О. В. Поліщук, О. В. Махоткін, В. О. Паршикова, Л. І. Почерніна) дали всі підстави твердити, що приватизаційні процеси стали тим головним фактором, який обумовив криміналізацію усієї системи соціально-економічних відносин у державі, корупціоналізацію різних гілок державної влади і управління, правову і моральну аномію суспільства.

Представники сектора брали участь у роботі над реалізацією Програми «А», спільної американсько-української науково-дослідницької Програми при Академії правових

наук України та Національного інституту юстиції США за темою «Діяльність правоохоронних органів по боротьбі з організованою злочинністю» за напрямком № 4, підтемою — «Направленість, організація і тактика діяльності правоохоронних органів України по боротьбі з організованою економічною злочинністю (координатор напрямку з українського боку і керівник підтеми — О. Г. Кальман, виконавці — В. О. Коновалова, Л. М. Кривоченко, О. М. Городиський, В. М. Попович, Н. В. Сібільова, виконавці підтеми: О. І. Перепелиця, І. О. Христич, Г. Ю. Дарнопих). Термін виконання — 1999–2002 роки. За результатами дослідження О. Г. Кальман підготував монографію «Корупція та організована економічна злочинність: проблеми попередження», яка була направлена керівництву Програми для публікації.

Організована злочинність у сфері економіки стала зрощуватися і взаємодіяти з міжнародною організованою економічною злочинністю. В її структурі, за розміром заподіяної шкоди, домінуючими стали злочини в банківській сфері, енергетиці, міжнародних економічних відносинах, приватизації.

Становлення ринкових відносин супроводжувалося значним поширенням нових, раніше не притаманних українському криміналітету форм і видів організованої економічної злочинності, таких як міжнаціональні і транснаціональні злочинні угруповання, злочинні організації, корупційні злочинні групи, політико-кримінальні олігархічні клани, які монополізували найбільш важливі галузі господарства. Організовані злочинні угруповання і співтовариства, спираючись на корупційні зв'язки в структурах влади і кримінально орієнтовані комерційні підприємства, утримують під своїм контролем найбільш важливі сфери економічної діяльності, прагнуть до розширення джерел для незаконного збагачення. При цьому не знижується і їх активність у традиційних сферах злочинного бізнесу, який також пов'язаний з економічною діяльністю, — наркобізнесі, фальшивомонетництві, контрабанді.

В українській економіці активно діє не тільки вітчизняний, але й зарубіжний криміналітет, як із близького, так і з далекого зарубіжжя. Економічні труднощі України привабили зарубіжний криміналітет для легалізації своїх доходів в найбільш важливих секторах економіки, організації відпливу незаконних доходів у зарубіжжя.

Пільговий порядок оподаткування, реєстраційного та митного режимів активно використовується злочинцями для незаконного ввозу і вивозу валютних коштів і товарних цінностей, ухилення від оподаткування, вилучення отриманих доходів, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Українська організована злочинність у сфері економіки стала активно працювати в міжнародному кримінальному світі. Але правоохоронні органи України не мають достатньої можливості активно їй протидіяти в цьому напрямку у зв'язку з міжвідомчою розмежованістю державних органів, проблемами національного суверенітету, корпоративних інтересів і банківської таємниці, зволіканням в отриманні оперативної інформації від зарубіжних правоохоронних органів.

В Україні набула досить загрозливого характеру корупція. Вона поширилася серед усіх прошарків суспільства, серед усіх гілок влади. Корупція у сфері економічної діяльності серед правлячої політичної і економічної еліти стала нормою поведінки, а не винятком. Вона залишається недосяжною і призвела до масштабної тінізації економіки і всієї соціально-політичної інфраструктури для правоохоронних органів, які і самі частково вражені корупцією і не мають достатніх можливостей для боротьби з нею[1]. Конгломерат корумпованої бюрократії, організованої злочинності і кримінального бізнесу утворив політико-олігархічні структури, які є недосяжними для соціального і правового контролю. Корупція вийшла за межі державних кордонів і своєю фінансовою могутністю підірвала державні інститути влади і економіки, стала реальною загрозою соціальним інституціям, демократії, правам людини, моральним засадам існування суспільства, сталому соціально-економічному розвитку.

Аналіз причин неухильного зростання корупції і злочинів у сфері економіки, криміналізації усієї системи соціально-економічних відносин показав, що воно обумовлене, передусім, глобальною соціально-економічною і політичною кризою в державі, відсутністю реальної політичної волі у лідерів держави протидіяти криміналізації економіки. Численні декларації вищих посадових осіб держави і чинне антикорупційне законодавство, спрямовані на протидію корупції в усіх гілках влади, не знайшли свого адекватного практичного відтворення. Соціальний і кримінально-правовий контроль за злочинністю у сфері економіки і службової діяльності в державі вкрай слабкий. Більше того, ця злочинність сама достатньою мірою має можливості реально впливати і впливає на діяльність правоохоронних органів.

[1] Политическая коррупция в России (материалы «круглого стола») // Государство и право. – 2003. – № 3. – С. 105 – 116.

Низький рівень взаємодії українських правоохоронців із зарубіжними партнерами, недосконаліть внутрішнього законодавства і його нескоординованість на міжнародному рівні є однією із причин недостатньо ефективної роботи правоохоронних органів у сфері протидії міжнародній економічній злочинності.

Проведені сектором дослідження за темою «Прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею» (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці: І. О. Христич, Н. О. Чікіна, Г. Ю. Дарнопих, Ю. Г. Бойко) дали підстави зробити певні висновки щодо прогнозу їх розвитку на майбутнє і визначити перспективні напрямки і заходи по їх попередженню. За результатами дослідження була підготовлена і задепонована монографія «Кримінологічні проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею» (Харків, 2003.: Деп. у ДНТБ України. 5.05.03. № 61 — Ук 2003 (в співавторстві) — 266 с., 12 друк. арк.).

Складний фінансово-економічний стан, наявність інфляційних процесів, незбалансованість економічної і соціальної інфраструктури, безробіття, правовий нігілізм, високий рівень латентної злочинності, низький рівень ефективності попереджувальної і правоохоронної діяльності, недосконаліть системи управління соціально-економічними процесами та інші негативні тенденції дають змогу прогнозувати, що основу структури злочинності на наступні п'ять років становитимуть криміногенні прояви корисливої спрямованості, які зумовлять насамперед активізацію діяльності організованих злочинних угруповань у сфері економіки. Лідери організованих злочинних угруповань будуть активно проникати у легальні соціально-політичні і економічні структури. Продовжиться подальше формування і укріплення кланових олігархічних структур. Кримінальна діяльність у сфері еко-

номіки лідерів організованих злочинних угруповань може стати ще більш недосяжною для кримінального переслідування правоохоронними органами у зв'язку з виконанням ними некримінальних управлінських і ідеологічних функцій. Фактично може завершитися криміналізація усіх секторів управління економікою України, набути подальшого розвитку корупція у системі правоохоронних органів і в органах управління економікою. Безробіття, особливо його зростання серед науково-технічної інтелігенції, юристів, осіб молодшого віку може спричинити розширення соціальної бази організованої злочинності і створення резервної армії для обслуговування потреб кримінальних структур. Одночасно спостерігатимуться процеси монополізації різних напрямків економічної діяльності, придушення і поглинання дрібних організованих злочинних угруповань більшими. Це може супроводжуватися зростанням організованої насильницької злочинності. Більше того, виникнуть серйозні конфлікти у зв'язку з перерозподілом сфер впливу між великими організованими злочинними угрупованнями і кланово-олігархічними утвореннями, які можуть перерости у «кримінальну економічну війну» з використанням інститутів держави. А в кінцевому підсумку є небезпека переходу України від проголошених цілей розбудови правової соціально орієнтованої держави до кримінальної кланово-олігархічної псевдодержавності.

Тому пріоритетними напрямками протидії злочинності мають бути виявлення та припинення злочинів у сфері економіки, кредитно-фінансовій, банківській системах, боротьба з наркобізнесом, боротьба з розкраданням в паливно-енергетичному комплексі, попередження нелегальної міграції, перекриття каналів та можливостей для контрабанди, підвищення ефективності боротьби з корупцією, хабарництвом, передусім у правоохоронних, контролюючих, судових органах та владних структурах.

Організація ефективної системи протидії економічній злочинності можлива тільки на основі єдності загальносоціальних, правових, спеціально-кримінологічних і кримінально-правових заходів. Протидія цій злочинності має бути належно організованою на всіх рівнях профілактичної діяльності з урахуванням регіональних аспектів її проявів.

Головна проблема полягає в організації стійкої і ефективної системи протидії і попередження проявам злочинів з боку організованих злочинних угруповань. Ця проблема найскладніша, її вирішення ускладнюється багатоаспектними факторами детермінації організованих економічних злочинів. На її генезис впливають і політичні, і економічні, і ідеологічні, і соціальні, і правові, і організаційно-управлінські, і соціально-психологічні фактори, які не піддаються простому математичному обчисленню і прогнозуванню.

Констатуючи значний обсяг виконаної роботи з розвитку наукових досліджень проблем попередження злочинів у сфері економіки, не можна, однак твердити, що всі проблеми вирішені. Такі дослідження у подальшому слід продовжити, але вести їх належить з урахуванням досягнутого рівня досліджень і впровадження наукових рекомендацій у практику діяльності правоохоронних та інших державних органів.

Нині сектор працює над темою «Теоретичні проблеми попередження злочинності», що затверджена постановою бюро Президії АПрН України від 14.02.2002 року № 19; термін виконання дослідження: I квартал 2002 року — I квартал 2006 року (науковий керівник — О. Г. Кальман), номер державної реєстрації в УкрІНТЕІ 0102U002193; підтема — «Теоретичні і практичні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності в Україні»; термін виконання: I квартал 2003 року — IV квартал 2006 року (науковий керівник — О. Г. Кальман, виконавці — І. О. Христич, Г. Ю. Дарнопих, Ю. Г. Бойко, В. В. Пивоваров, Т. Є. Дунаєва).

Визначаючи перспективи наукових досліджень із цієї проблеми, сектор виходить з того, що особливої актуальності в сучасних умовах набуває необхідність вдосконалення механізмів правового регулювання в галузі профілактики злочинів у сфері економіки і службової діяльності. До розробки заходів попередження цих злочинів необхідно залучити представників інших галузей права: цивільного, господарського, адміністративного, фінансового тощо. Акценти в ідеології попередження злочинних проявів у сфері економіки і службової діяльності слід змістити із застосування кримінально-правових заходів відповідальності за вчинені злочини на більш широке використання заходів, передбачених різними галузями цивільно-правового законодавства, повного

відшкодування заподіяних злочинами збитків, використання можливостей різних структур громадянського суспільства. Виходячи з цього, у перспективі наукові дослідження сектора мають бути спрямовані на:

– поглиблене, системне, міжгалузеве вивчення факторів, які знижують ефективність заходів протидії злочинам у сферах економіки і службової діяльності;

– теоретичну розробку проблем економіки правоохоронної і правозастосовної діяльності у сфері попередження злочинності: фінансового, матеріально-технічного, інформаційного, наукового та іншого її забезпечення;

– економіко-правовий аналіз діяльності існуючої системи контрольно-ревізійних органів і їх ефективності у сфері попередження економічних злочинів;

– теоретичну розробку проблем правового забезпечення, управління, прогнозування, планування, координації системою попередження злочинів;

– комплексний аналіз ефективності профілактичного напрямку нормативно-правового регулювання в різних галузях господарської діяльності;

– дослідження проблем участі громадськості в попередженні злочинів у сфері економіки, розвитку системи громадського контролю за діяльністю правоохоронних і правозастосовчих державних органів, формування антикримінальної свідомості.

Характер наведених основних перспективних напрямків дослідження, складність проблем, які мають бути розроблені, обумовлюють необхідність аналізу достатньо широкого кола інших питань, пов'язаних з удосконаленням системи, розробкою загально-соціального і спеціально-кримінологічного попередження злочинів у сфері економіки. Здійснення зазначених досліджень сприятиме підвищенню рівня наукового забезпечення протидії злочинам у сфері економіки.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 6 від 31 березня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***В. В. Голіна***

***В. В. Голіна*, д-р юрид. наук, професор,**
завідувач сектора попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді.
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

АКТУАЛЬНІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

У 1995 році в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був створений сектор, завданням якого стало вивчення фундаментальних кримінологічних проблем сучасної злочинності в Україні, зокрема злочинності серед неповнолітніх та молоді.

Слід зазначити, що до здобуття Україною самостійності фундаментальні кримінологічні дослідження в країні майже не здійснювалися. Це пояснюється низкою причин, але головною була відсутність науково-організаційної бази, відповідних кадрів, досвіду проведення широкомасштабних досліджень. Зі створенням ІВПЗ АПрН України (до речі, першого кримінологічного інституту в країні) і відповідних його підрозділів з'явилася можливість провести ряд теоретико-прикладних досліджень найбільш актуальних проблем сучасної злочинності в Україні.

Першим фундаментальним дослідженням сектора попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді, згідно з постановою Президії Академії правових наук України від 28 січня 1998 року № 13/2, стало дослідження за темою: «Сучасні проблеми насильницької злочинності проти особи та її попередження», розраховане на два роки (науковий керівник теми — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна, виконавці — молодші наукові співробітники С. Ю. Лукашевич і О. Ю. Юрченко).

Перед дослідниками постало складне питання вибору аспекту дослідження, оскільки насильницька злочинність проти особи — це кримінологічне поняття, яким охоплюються як безпосередні злочини проти життя та здоров'я особи, так і інші насильницькі злочини, зокрема хуліганство і згвал-

© В. В. Голіна, 2005

тування. Виходячи з того, що генеза цих злочинів нетотожна, а головне — заходи їх попередження різні за природою, дослідники вирішили дослідити найбільш суспільно небезпечні тяжкі (за КК України 1960 року) насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, а саме: умисне вбивство і тяжкі тілесні ушкодження. Кримінологічна характеристика, а надалі і попередження цих злочинів мають багато спільних рис, що дає змогу розглядати їх разом.

Результати вивчення умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень свідчили як про певну стабільність їх основних структурних показників в Україні за багато років, так і про несприятливі тенденції в кількісних і якісних показниках цих видів злочинів. Загальна кількість зареєстрованих умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень в Україні, починаючи з 1988 року, неухильно зростала: 1988 рік — відповідно — 2016; 4241; 1996 рік — 4896; 8496 злочинів. Наявність латентної злочинності дещо збільшувала ці показники.

З метою отримання емпіричних даних про характер стосунків злочинця і потерпілого, конкретні життєві ситуації, що передували (і передують) вчиненню зазначених злочинів, їх мотивації, було проведено за спеціально розробленим фахівцями сектора спеціалізованим питальником вивчення 550 архівних кримінальних справ за 1995 — 1997 роки, розглянутих судами України. Крім того, досліджувалась особливість насильницької злочинності в місцях позбавлення волі кількох областей та роль віктимної поведінки потерпілих і жертв у вчиненні тяжких насильницьких злочинів. Отримані дані були згруповані у зведену таблицю вивчення кримінальних справ, що дало змогу їх проаналізувати і одержати певні наукові висновки.

Підтвердилася висунута дослідниками гіпотеза про переважно сімейно-побутовий і ситуаційно-дослідний характер умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень. Найбільша кількість злочинів вчиняється під час сварок, конфліктів, які переходили у взаємні образи і бійки. При цьому основою кримінологенної поведінки і злочинця, і потерпілого були побутові взаємини, оскільки переважна більшість вбивств і тяжких тілесних ушкоджень вчинялася у квартирі, будинку, дворі, гуртожитку, біля розважальних об'єктів, ларків тощо. Близько 80% зазначених злочинів скоювалося у вечірні та

нічні години, під час зловживання спиртними напоями, шляхом заподіяння потерпілому і жертві побоїв руками і ногами, побутовими предметами, кухонними ножами (кожне друге вбивство і кожне п'яте тілесне ушкодження) та іншими речами. Ці злочини, як правило, учиняються в умовах конфліктної (сталої чи періодичної) конкретної життєвої ситуації (часто алкоголізованої), вчиняються несподівано, при раптовому розвитку подій, коли винні не мають часу для їх осмислення і оцінки обстановки, коли вибір лінії поведінки відбувається виключно на емоційній основі.

Дослідженням було установлено, що найбільш криміногенними верствами населення є некваліфіковані робітники, безробітні, що у всій масі злочинців становили в середньому понад 70%.

Поглиблене вивчення насильницької злочинності, у тому числі і в місцях позбавлення волі, а також віктимної поведінки жертв і потерпілих показало: майже $^{2}/_{3}$ з них перебували з майбутнім злочинцем у напружених стосунках у сім'ї, між сусідами, знайомими, випадковими особами, засудженими тощо, що зрештою і сформувало рішучість вчинити злочин.

Було отримано багато інших цікавих і практично корисних — з точки зору перспектив боротьби з тяжкою насильницькою злочинністю проти життя та здоров'я особи — даних, які певною мірою лягли в основу низки статей фахівців сектора, звітів, інформаційних листів до правоохоронних органів України (В. В. Голіни, С. Ю. Лукашевича, О. Ю. Юрченко «Основні кримінологічні риси тяжкої насильницької злочинності проти особи та її попередження» // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2000. – Вип. 4. – С. 3–48).

Дослідження навело на думку, що перспектива успіху боротьби з насильницькими злочинами проти особи передусім невіддільна від зниження рівня насильницьких побутових злочинів, частоти криміногенних конфліктів у сім'ї, у міжособистих взаєминах з сусідами, близькими, знайомими тощо. А це, у свою чергу, залежить від правового забезпечення попередження насильства в сім'ї. Відтак виникала початкова потреба створення відповідного законодавства, яке за-

безпечувало б державні суб'єкти боротьби зі злочинністю правом втручання в розвиток сімейно-побутових конфліктів і попередження насильства. Професор В. В. Голіна увійшов до творчого колективу, який підготував проект закону «Про попередження насильства в сім'ї». Він був прийнятий Верховною Радою України 15 листопада 2001року, що посприяло зниженню рівня сімейного насильства.

Крім того, результати дослідження стали основою для написання і подальшого захисту кандидатських дисертацій молодших наукових співробітників сектора С. Ю. Лукашевича і О. Ю. Юрченко, відповідних розділів підручника для студентів юридичних вищих навчальних закладів «Кримінологія. Загальна і особлива частини» (Х.: Право, 2003), науково-практичного коментарю до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», проведення міжнародних науково-практичних конференцій, видання збірників наукових праць за їх матеріалами, пропозицій і рекомендацій щодо попередження насильницької злочинності в Україні тощо.

Продовженням попередньої тематики стала по суті вельми актуальна для сучасної України фундаментально-прикладна тема наступного дослідження сектора — «Кримінологічна характеристика злочинів, що посягають на особисту волю людини, та їх попередження», яка була затверджена постановою Президії АПрН України від 3 березня 2000 року № 4. Наукове дослідження передбачало кримінологічний аналіз і характеристику окремого розділу Кримінального кодексу України 1960 року, що містив низку статей, згідно з якими встановлювалася відповідальність за злочини проти особистої волі людини. Вказані злочини, зокрема незаконне позбавлення волі людини, викрадання та підміна чужої дитини, торгівля людьми та ін., становлять соціальну небезпеку, деякі з них мають значну латентність, організований характер, негативно впливають на соціально-психологічний клімат у суспільстві, на свідомість людей. За цих обставин унеможливлюється використання у повному обсязі громадянами своїх конституційних прав, окрім того, виникає почуття психологічного дискомфорту. Усе це, зрештою, призводить до соціального відчуження, недовіри до держави, уряду, правоохоронних органів, які не здатні повністю виконувати свої

функції щодо захисту прав і законних інтересів людини і громадянина.

За спеціальною методикою науковці сектора вперше в Україні здійснили велике фундаментальне кримінологічне дослідження окресленої проблеми, отримали науково значущі дані про основні кримінологічні риси злочинності проти особистої волі людини, особи злочинця і потерпілого, «географію» цих злочинців, зв'язки з організованою та транснаціональною злочинністю. Вони виявили основні причини та умови злочинів проти особистої волі людини і запропонували рекомендації щодо вдосконалення заходів боротьби з ними. Серед них, зокрема, такі: захист і надання всебічної допомоги потерпілим від злочинів шляхом організації через засоби масової інформації регулярного інформування населення про наявні факти вчинення злочинів, про типові дії злочинців, усунення зайвої віктимності, виготовлення і розповсюдження серед населення віктимологічних пам'яток перестороги про те, як уберегтися від злочинних посягань та не стати потерпілими, кримінальне переслідування злочинців, активізація законодавчої роботи та багато іншого.

За результатами дослідження авторським колективом (професори В. І. Борисов та В. В. Голіна, кандидат юридичних наук В. С. Батиргареєва) був написаний науково-практичний посібник «Злочини проти особистої волі людини та їх попередження», проведена міжнародна науково-практична конференція, яка зібрала багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, за матеріалами конференції виданий збірник наукових праць, надрукована низка статей, зокрема статті В. В. Голіни: «Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі і викраданням чужої дитини (статті 123, 124 КК України)» // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2001. – Вип. 5. – С. 3–32; В. В. Голіни, В. С. Батиргареєвої «Щодо детермінації незаконного позбавлення волі або викрадання людини» // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2002. – Вип. 6. – С. 77–86 та ін. У правоохоронні органи республіки були надіслані рекомендації щодо вдосконалення протидії вказаній злочинності і правового забезпечення.

Результати проведеного дослідження стали також підґрунтям розробки, за дорученням Міністерства юстиції України, Проекту заходів, спрямованих на формування у громадян антикримінальної культури, поширення знань і навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру, запобігання необережним злочинам (п. 110 Комплексної цільової програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки). Творчим колективом учених (академік АПрН України В. І. Борисов, член-кореспондент АПрН України В. В. Голіна (керівник проекту), кандидати юридичних наук В. С. Батиргареєва та Б. М. Головкін) такий проект Плану заходів був підготовлений, схвалений Міністерством юстиції України і направлений до Кабінету Міністрів України для прийняття відповідної постанови.

Паралельно з проектом Плану заходів, як прикладна їх частина, було розроблено 10 віктимологічних Пам'яток для населення (автори: професор В. В. Голіна, кандидати юридичних наук В. С. Батиргареєва та Б. М. Головкін, заступник Міністра юстиції України, заслужений юрист України Л. М. Горбунова), які були опубліковані окремою брошурою під загальною назвою: «Як не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру»: Пам'ятка для громадян. Розробники: В. В. Голіна та ін. (К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 48 с.) Розповсюдження таких пам'яток серед широкого кола громадян безумовно є кроком уперед на шляху впровадження в Україні віктимологічної профілактики злочинності.

Рекомендовано до опублікування відділом загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень ІВПЗ АПрН України (протокол № 2 від 13 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***О. Г. Кальман***

***О. В. Сердюк*, канд. філос. наук,**
доцент, завідувач лабораторії соціології
та порівняльного правознавства.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Злочинність є складним соціальним явищем, дослідження якого передбачає використання різних пізнавальних засобів, що має забезпечити всебічне відображення цього феномена та його взаємозв'язків із суспільним середовищем. Традиційно ця проблема реалізується як через внутрішні взаємозв'язки наукових дисциплін кримінально-правового циклу (передусім, науки кримінального права, кримінології, криміналістики, кримінального процесу), так і через звернення до теоретико-методологічних надбань інших наук. В основу такої взаємодії досить часто буває покладено застосування підходів, які вироблені іншими соціальними науками і «адаптовані» до завдань науки правової[1]. Найбільшого значення набуло застосування соціологічного та порівняльного (порівняльно-правового) підходів. Саме ці підходи в їх єдності та взаємодії забезпечують вирішення теоретичних та практичних завдань підвищення ефективності протидії злочинності в сучасних умовах, коли її суспільна обумовленість ускладнюється і зростає потреба в гармонізації національних соціально-правових засобів протидії злочинності, оскільки відбувається перетворення злочинності на транснаціональний феномен.

Створення лабораторії соціології та порівняльного правознавства в галузі боротьби зі злочинністю мало забезпечи-

[1] Див.: *Сердюк О. В.* Взаємодія соціологічного та юридичного підходів у сучасному правознавстві // Методологічні проблеми правової науки: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Х.: Право, 2003. – С. 134.

© О. В. Сердюк, 2005

ти організаційні передумови для проведення комплексних соціально-правових досліджень тих проблем протидії злочинності, що мають пріоритетність з точки зору забезпечення імплементації в Україні міжнародних стандартів запобігання та протидії цьому небезпечному явищу.

Лабораторія соціології та порівняльного правознавства в галузі боротьби зі злочинністю була створена у складі ІВПЗ Академії правових наук України в листопаді 2001 року. Очолив її кандидат філософських наук, доцент О. В. Сердюк.

На лабораторію покладено завдання з проведення комплексних соціально-правових досліджень проблем злочинності, розробки методологічних проблем застосування соціологічного та порівняльно-правових методів її вивчення.

У штаті лабораторії нині налічується п'ять наукових співробітників: кандидат філософських наук, доцент О. В. Сердюк, член-кореспондент АПрН України, доктор юридичних наук, професор М. В. Буроменський, кандидат юридичних наук, доцент В. М. Стешенко, молодші наукові співробітники О. В. Ус та І. С. Михалко.

Комплексні соціологічні та порівняльно-правові дослідження проблем злочинності в Інституті вивчення проблем злочинності почали здійснюватися ще з 1998 року. На той час було створено тимчасовий творчий колектив для дослідження теми «Порівняльно-правовий аналіз законодавства європейських держав та США, що регулює боротьбу з організованою злочинністю», який згодом трансформувався в сектор дослідження проблем попереднього розслідування та прокурорської діяльності. Науковим керівником цього дослідження став кандидат юридичних наук, доцент В. В. Афанасьєв. Робота над темою проводилася з квітня 1998 року по лютий 1999 року. Актуальність цієї проблеми полягала в тому, що колектив авторів одним із перших здійснив порівняльно-правове дослідження законодавства європейських країн та США по боротьбі з легалізацією (відмиванням) прибутків, отриманих злочинним шляхом. Науковці зробили всебічний аналіз норм міжнародних договорів та угод з проблеми боротьби з організованою злочинністю, обов'язкових для застосування в Україні, оцінили перспективи розвитку відповідного законодавства та проблеми його впровадження в Україні, розро-

били рекомендації про можливості використання в Україні позитивного досвіду закордонних країн.

З 1 червня 1999 року науковий колектив (керівник — кандидат юридичних наук, доцент В. В. Афанасьєв, виконавці — доктор юридичних наук М. В. Буроменський, кандидат юридичних наук О. Ю. Шостко, О. О. Чаричанський, В. В. Зайда) розпочав працювати над новою науково-дослідною роботою «Порівняльний аналіз законодавства держав Європи та США по боротьбі з організованою злочинністю у сфері економіки»[1]. Це дослідження тривало до першого кварталу 2001 року. Воно охопило міжнародно-правовий, кримінально-правовий і кримінологічний аспекти боротьби з організованою злочинністю у сфері економіки європейських держав та США. За результатами дослідження був виданий науково-практичний посібник з питань порівняльно-правового аналізу законодавства європейських держав та США з регулювання боротьби з організованою злочинністю у сфері економіки, розроблені пропозиції щодо удосконалення законодавства.

Плідна наукова робота лабораторії соціології та порівняльного правознавства в галузі боротьби зі злочинністю почалася з теми «Правове регулювання міграційних процесів як засіб попередження злочинності: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз»[2]. Робота над цією науково-дослідною темою продовжувалася з четвертого кварталу 2001 року по третій квартал 2003 року.

Суспільні перетворення в Україні та її включення у світові інтеграційні процеси викликали підвищення міграційної активності її населення, а також посилення ролі України як «транзитної» країни для мігрантів із різних регіонів світу. Цей процес супроводжувався різким посиленням злочинних проявів у сфері міграції, які мали транснаціональний характер і були тісно пов'язані з іншими видами злочинності. Цим обу-

[1] Див.: *Афанасьєв В. В., Буроменський М. В., Шостко О. Ю., Чаричанський О. О., Зайда В. В.* Звіт про науково-дослідну роботу «Порівняльно-правовий аналіз законодавства європейських держав та США, що регулює боротьбу з організованою злочинністю в сфері економіки» (заключний). — Харків: ІВПЗ АПрН України, 2001.

[2] Див.: *Сердюк О. В., Буроменський М. В., Стешенко В. М.* Заключний звіт: «Правове регулювання міграційних процесів як засіб попередження злочинності: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз». — Харків: ІВПЗ АПрН України, 2004.

мовлювалась необхідність вдосконалення законодавства, що регулювало міграційні процеси. Складність цього завдання була викликана тим, що при цьому мали бути враховані принаймні три цілі:

а) гармонізація національного законодавства та законодавства Європейського Союзу;

б) необхідність реального забезпечення прав людини;

в) вжиття заходів щодо боротьби зі злочинністю в усіх її проявах та її попередження.

Метою дослідження було визначення загальних принципів та механізмів використання правових регуляторів міграційної активності населення як засобів попередження злочинності. Специфіка дослідження полягала в тому, що проблема аналізувалася в площині визначення відповідності українського законодавства та правозастосовної практики європейським політико-правовим стандартам.

За результатами цього дослідження були зроблені такі висновки.

1. Некеровані міграційні процеси становлять значну небезпеку для національних інтересів України, а тому потребують ефективного регулювання з боку держави, зокрема правового. В цьому контексті важливим було порівняння ситуації в Україні та країнах Європейського Союзу з точки зору реального впливу міграції на рівень злочинності та суб'єктивної оцінки криміногенної безпеки.

Численними дослідженнями, проведеними в Європі за останні роки, було доведено зв'язок міграційних процесів із динамікою окремих показників злочинності. Наприклад, у деяких країнах, від 20 до 70% осіб, що притягувалися до кримінальної відповідальності за деякі види злочинів (як корисливої, так і насильницької спрямованості), не належали до автохтонного населення. В Німечинні, за оцінками правоохоронних органів, близько 30% членів організованних злочинних груп належали до цієї категорії. Незаконна міграція перетворюється на самостійну кримінальну проблему. На основі цих процесів відбуваються суттєві зміни в масовій свідомості, формуються соціально-психологічні стандарти негативного ставлення до міграції, які мають безпосередній вплив на зміст законодавчих рішень та практику правозастосування. Ослаблюється традиційна для європейської со-

ціокультурної традиції толерантність до вихідців з інших етносів та культур. Міграція все частіше обговорюється в негативних тонах, як загроза європейській цивілізації. В політичних процесах провідних європейських країн все помітнішою стає позиція правих та ультраправих політичних сил, які проголошують вимоги обмеження доступу іноземців та застосування дискримінаційних заходів до «мігрантів», з ростом яких однозначно пов'язується «криміналізація Європи». За оцінками західних експертів, в країнах Європейського Союзу такі ідеї поділяють близько 20–25% населення.

Разом з тим, європейські дослідники роблять висновок, що немає підстав для перебільшення ступеня криміналізації мігрантів. Міграційна політика має бути реалістичною і не повинна створювати в масовій свідомості «мігрантофобії». Цей висновок повною мірою відповідає і ситуації в Україні. Згідно з результатами проведених опитувань (загальноукраїнська репрезентативна вибірка), лише 2 % респондентів з міграцією пов'язували негативні моменти в соціальному розвитку України (для порівняння — на проблему корупції вказували 75 %). Тобто в цілому проблема міграції не викликала значної суспільної занепокоєнності, однак ситуація суттєво змінювалася, коли розглядався зв'язок міграції та злочинності. Майже половина опитаних (49 %) вважали, що правопорушень більше скоюють мігранти, ніж місцеве населення». Серед опитаних експертів (працівників правоохоронних органів) таку думку поділяли 62 % опитаних. Статистична звітність МВС України дала змогу в загальних рисах визначити ступінь криміналізації мігрантів, хоча слід пам'ятати, що характер наявних статистичних даних робить таку оцінку дуже умовною. В 2002 році було викрито понад 254 тис. осіб, винних у скоєнні злочинів, серед них 2 % — іноземців (80 % — вихідців із країн СНД). За перше півріччя 2003 року ситуація принципово не змінилася — всього викрито 130,5 тис. осіб, винних у скоєнні злочинів, серед них 797 — іноземців, у тому числі — 633 — з країн СНД. Досить показовим є використання відносних показників. У 2002 році кількість осіб, що скоїли злочини, становила в Україні 54 особи на 10 тис. чоловік населення. В 2003 році ситуація принципово не змінилася. Ці дані можна було порівняти з характеристиками криміналізації іноземців. В Україні не

було надійних офіційних даних щодо реальної кількості іноземців. За висновками деяких експертів загалом (тобто як легально, так і нелегально) в Україні перебувало близько 0,8 млн. іноземців. Відповідно був зроблений висновок, що серед іноземців кількість осіб, що скоїли злочини, становила не більше 20 осіб на 10 тис. чоловік населення. Тобто в середньому ступінь криміналізації іноземців була майже у два рази нижчою ніж населення України в цілому.

2. Введення міграційних обмежень, загальне посилення адміністративних засобів обмеження для в'їзду до країни є малоефективним — міграційний приріст зменшується лише на 10–20%, натомість зростає частина незаконної міграції. Чи не найважливішим негативним наслідком таких заходів стає втрата контролю за міграційними процесами з боку держави.

3. При реалізації превентивних заходів у сфері міграції існує потреба у використанні альтернативних (додаткових) засобів збору інформації, які мають не лише доповнювати інформацію, отриману традиційними шляхами (фіксація злочинів правоохоронними органами, статистика міграційних та реєстраційних служб тощо), але й надавати можливість порівняння інформації, отриманої з різних джерел. Останнім часом у цьому контексті все частіше використовуються методики, що базуються на соціологічних техніках.

4. Однією з важливих умов, що сприяють поширенню в Україні таких злочинних проявів, як торгівля людьми та незаконна міграція, є криміналізація органів, що виконують контрольні та регуляторні повноваження у сфері міграції, яка знаходить свій вияв, передусім, у поширенні корупції.

5. Україні необхідно послідовно запроваджувати головний принцип політики Європейського Союзу щодо нелегальної міграції: країни — члени ЄС встановлюють дозвільний правовий режим щодо бажаних осіб на своїй території, до яких, зокрема, слід віднести тих осіб, які легально прибувають до Європейського Союзу, не порушують правових норм під час перебування і також легально залишають територію ЄС. До цього правового режиму слід також віднести біженців та шукачів притулку, яких навіть у разі порушення ними правил перетину державних кордонів ЄС не притягають, втім, до кримінальної відповідальності, оскільки їх можливі правопорушення є вимушеними і такими, що зумовлені

обставинами надзвичайного характеру. Відповідно всі інші особи, крім зазначених вище, кваліфікуються у Європейському Союзі як нелегальні мігранти. Важливим компонентом цієї політики є створення спеціальних програм «дерегуляції», тобто легалізації нелегальних мігрантів, подальше перебування яких не містить ознак явної загрози для суспільної безпеки.

6. Вироблені в Європейському Союзі стандарти взаємодії міграційної політики та попередження злочинності базуються на таких принципах.

Координація національного законодавства та визнання пріоритетності «комунітарного права». Протягом 90-х років ця проблема перебувала в центрі уваги, оскільки зміцнювалася тенденція посилення інтеграційних процесів у межах Європейського Союзу, що вимагало відповідних змін у національному законодавстві. Але ці процеси ускладнювалися значною мірою тим, що в деяких країнах вони не мали підтримки, визнавалися загрозою суверенітету. Тому відповідні законодавчі рішення в питаннях регулювання міграційних процесів у деяких країнах (Німеччині, Італії, Великій Британії — в першу чергу) були компромісними за своїм змістом.

Гармонізація правових стандартів Європейського Союзу та Ради Європи («принцип єдиної Європи»). Наприкінці 90-х років було визнано необхідним гармонізувати міграційні стандарти Європейського Союзу та його членів з підходами Ради Європи, розглядаючи останні як мінімальні стандарти.

Застосування стандартів прав людини як критеріїв допустимості тих чи інших заходів. Проблема виправданості тих чи інших обмежень свободи пересування чи інших прав мігрантів в інтересах превенції антисоціальної поведінки має першочергове значення. (Вітчизняна практика дає непоодинокі приклади грубого ігнорування цього принципу, які *можна оцінювати як порушення міжнародно-правових зобов'язань України положення п. 4 Указу Президента від 21 березня 2003 року «Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 18.03.03 "Про забезпечення національної безпеки України..."» № 250/2003 в частині формулювання завдання введення таких організаційних та правових заходів, що «унеможливлюють в'їзд біженців до України».*)

Позаяк права людини мають неділимий характер і принципово не можуть бути ієрархізовані, то обмеження, про які

йшлося, повинні оцінюватися за стандартним критерієм, що його було вироблено при застосуванні міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини і що включає такі складові як: «визначеність законом», «пропорційність заходів і мети їх використання», «необхідність таких заходів у демократичному суспільстві». Цей підхід було використано у фактично імплементованих Європейським Союзом Рекомендаціях Ради Європи «Права людини та боротьба з тероризмом».

Прагматизм (врахування економічних та соціальних потреб як загальноєвропейського, так і національного масштабу). Цей принцип значною мірою є відображенням негативних тенденцій демографічного розвитку майже всіх європейських країн. За експертними оцінками, умовою стабільного економічного розвитку в Європі стає постійний приплив робочої сили зовні. Така потреба оцінюється від 5 до 13,5 млн. чоловік на рік.

Крім суто економічних причин, називають і загальносоціальну — припинення депопуляції (від'ємне демографічне сальдо в більшості європейських країн). Згідно з оцінками Євростату, до 2050 року зниження народжуваності в країнах Європейського Союзу може призвести до того, що сумарні втрати населення становитимуть від 20 до 35 %. З огляду на ці ознаки «демографічної кризи» для Європи чи не найбільш реальним шляхом вирішення проблем стає звернення до «заміщувальної міграції». Однак такий підхід досить часто піддається критиці. Наприклад, досить показовою є аргументація, яку наводить Р. Лестхедж: «Заміщувальна міграція не є адекватним вирішенням проблеми депопуляції європейських країн, вона лише пролонгує проблему і не забезпечує її вирішення, оскільки мігранти також старіють, стають пенсіонерами, народжуваність і в цілому їхня репродуктивна поведінка уподібнюється до європейських моделей».

За результатами дослідження цієї теми також були розроблені рекомендації щодо вдосконалення національного міграційного законодавства, підготовлено проект Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання».

Починаючи з першого кварталу 2004 року лабораторія виконує дослідження підтеми «Теоретичні та прикладні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності в органах виконавчої влади країн Ради Європи: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз».

Найбільший вплив на формування суспільного сприйняття загального рівня доброчесності влади має ситуація в органах виконавчої влади. Після проголошення державної незалежності в Україні обсяги управлінської активності виросли в десятки разів, деякі сфери державного управління створені заново. Однак політико-правова система все ще не має завершеності, що в поєднанні із загальними проблемами, які виникають у процесі «пострадянських» суспільних трансформацій, постійно створює передумови кримінальних деформацій в державних органах. У суспільстві сформувалися досить стійкі стереотипи сприйняття державної влади як неефективної та корумпованої. За таких умов створення ефективних механізмів подолання та попередження службових злочинів в органах виконавчої влади є найбільш складним елементом стратегії протидії злочинності.

Службові злочини в органах виконавчої влади вже були предметом розгляду в дослідженнях вітчизняних правознавців. Однак ці дослідження обмежувалися головним чином кримінально-правовими аспектами окремих їх різновидів. Комплексні дослідження цього явища як соціального на сьогодні відсутні, що є суттєвою перешкодою визначення ефективних та соціально виправданих засобів попередження кримінальних деформацій у службовій діяльності в органах виконавчої влади.

Дослідження, що його здійснює лабораторія соціології та порівняльного правознавства, є першим у вітчизняній науці комплексним соціально-правовим дослідженням практики попередження службових злочинів в органах виконавчої влади. Особливе значення має оцінка відповідності цієї практики стандартам, визначеним у європейських та міжнародних політико-правових документах. У цій площині аналізуються перспективи ратифікації та подальшого застосування європейських антикорупційних конвенцій (Цивільно-правової та Кримінально-правової), Конвенції ООН від 30 листопада 2003 року «Про корупцію».

Наявність ефективних механізмів запобігання та протидії корупції є однією з важливих ознак сучасної демократії. Саме такий підхід з кінця 80-х років вважається одним із базових принципів європейської інтеграції, що визначає зміст критеріїв членства як у Раді Європи, так і в Європейському Союзі. При-

кладом застосування такого критерію слід вважати позицію, що послідовно застосовувалась інститутами Європейського Союзу стосовно країн Центральної та Східної Європи (Польща, Чехія та інші) при їх прийнятті до Європейського Союзу.

Оформлення європейських антикорупційних стандартів тривало майже десять років і завершилося в основному наприкінці 90-х років — на початку нового тисячоліття. Ці стандарти знайшли інституційне оформлення на двох рівнях:

а) на рівні Ради Європи (базовими документами слід вважати: Програму дій проти корупції, прийняту в 1989 році; Резолюцію Комітету міністрів Ради Європи (97)24 «Про двадцять принципів боротьби з корупцією»; Конвенцію Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію (ETS 173, від 27 січня 1999 р.); Конвенцію Ради Європи про цивільно-правову відповідальність за корупцію (ETS 174, від 4 листопада 1999 р.) та Додаткові протоколи до цих конвенцій);

б) на рівні Європейського Союзу (в загальному вигляді вони визначені в квазіконституційних нормах установчих договорів, в розгорнутому — у двох Конвенціях Європейського Союзу («Про боротьбу з корупцією посадових осіб органів Європейського Союзу» та Додатковому Протоколі до Конвенції про захист фінансових інтересів Європейського Союзу).

Суттєве практичне значення має існування узгодженості цих стандартів, яке в сучасних умовах забезпечується правовими інструментами Ради Європи. Поглиблення інтеграції в рамках Європейського Союзу викликало дискусію стосовно можливості створення власних антикорупційних конвенцій Європейського Союзу. Однак перемогла позиція, згідно з якою мінімальні вимоги щодо попередження та протидії корупції в загальному вигляді вже визначені в документах Ради Європи. Важливе значення для узгодження європейських антикорупційних стандартів має діяльність «Групи країн проти корупції» (GRECO), яка виконує функції контрольного механізму базових антикорупційних конвенцій і об'єднує всі країни — членів Європейського Союзу та більшість членів Ради Європи.

Зафіксовані в базових європейських документах антикорупційні стандарти можуть бути поділені на дві категорії:

а) обов'язкові (їх загальна кількість становить не більш 15, і саме вони, зокрема, розглядаються як технічні критерії членства в Європейському Союзі). Такі критерії головним чином

стосуються законодавчих інструментів. Зокрема, до них належить існування в національному законодавстві положень про кримінальну (адміністративну) відповідальність юридичних осіб за корупційні дії, про відповідальність за «відмивання» коштів, отриманих внаслідок корупційних зловживань тощо;

б) факультативні, тобто віднесені на розсуд держав. Найчастіше вони стосуються організаційно-технічних та управлінських особливостей здійснення правоохоронної діяльності в цій сфері.

Сучасна ситуація в Європі характеризується двома моделями імплементації антикорупційних стандартів. Перша модель характерна для «традиційних демократій» (в основному це країни — члени Європейського Союзу «першого ешелону», наприклад Велика Британія, Німеччина та інші). Вона характеризується, зокрема, досить повільним узгодженням національного законодавства з вимогами Конвенцій, утриманням від їх ратифікації (особливо це стосується цивільно-правової конвенції). Друга модель характерна для «молодих демократій» (тобто країн, які або нещодавно стали членами Європейського Союзу, або визначені як кандидати до вступу, наприклад Туреччина тощо). Ці країни ратифікували всі Конвенції і забезпечили реальну їх імплементацію, тобто вони виконали практично всі обов'язкові вимоги антикорупційних конвенцій. При оцінці існування таких відмінностей слід уникати однобічних оцінок, які досить часто зустрічаються в наукових публікаціях та політичних заявах (наприклад, твердження «про подвійність стандартів»). Скоріше мова має йти про особливу занепокоєність європейських інституцій неефективністю існуючих в постсоціалістичних країнах механізмів протидії корупції, що несе загрозу стабільності демократичних інститутів.

Становлення антикорупційного законодавства в Україні відбувалося синхронно до формування європейських антикорупційних стандартів. Однак ці процеси збігалися лише в часі, за змістом вони мали суттєві відмінності не лише в розумінні конкретних заходів, але й у методології. Цим ускладнюється вирішення проблем їх гармонізації.

До «системних» вад української «моделі» протидії корупції можуть бути віднесені такі:

— відсутність концептуального визначення національної стратегії подолання корупції. (Наявні політико-правові до-

кументи, наприклад Концепція боротьби з корупцією на 1999–2005 роки, дають набір заходів, що вже відомі у світі, без чіткого визначення їх доречності в Україні. Досвід показує, що ефективність стратегій визначається не кількістю запропонованих заходів, а їх якістю, тобто здатністю реально впливати на ситуацію.);

— «політична кон'юнктурність» боротьби з корупцією;

— відсутність спеціалізованих органів, що були б реально визначені та наділені відповідними ресурсами для протидії корупції;

— розмитість, розділеність між різними галузями законодавства визначень корупційних правопорушень;

— обмеження проблеми лише публічною сферою;

— збереження соціально та юридично необґрунтованих імунітетів для значної кількості осіб (перш за все тих, що належать до політичних еліт);

— відсутність дієвих законодавчих та загальносоціальних механізмів попередження корупції (наприклад, стандартних законодавчих конструкцій щодо регулювання конфлікту інтересів, гарантій прозорості адміністративних процедур тощо);

— відсутність інституційно визначених механізмів залучення громадянського суспільства до антикорупційної активності.

З урахуванням викладеного напрямок наукового дослідження «Теоретичні та прикладні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності в органах виконавчої влади країн Ради Європи: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз» має безсумнівне теоретичне та практичне значення. Результати дослідження будуть викладені в науково-практичному коментарі європейських антикорупційних конвенцій, у наукових статтях, тезах наукових доповідей на конференціях, у заключному звіті за темою дослідження. На підставі виконаного дослідження будуть запропоновані рекомендації з удосконалення превентивної діяльності в органах виконавчої влади в Україні, підготовлені пропозиції змін та доповнень до вітчизняного законодавства.

Рекомендовано до опублікування відділом загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень ІВПЗ АПрН України (протокол № 3 від 13 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***О. Г. Кальман***

***О. М. Руднєва*, канд. юрид. наук, доцент,**
завідувач лабораторії правового становища жінок
та попередження жіночої злочинності.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЖІНОК ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Лабораторія «Вдосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності» була створена у 1996 році і розпочала свою роботу при Інституті у 2000 році. Діяльність лабораторії очолила кандидат юридичних наук, доцент О. М. Руднєва. Вона ж є і науковим керівником досліджень. Їх виконавці — кандидат юридичних наук, доцент А. Б. Блага, кандидат психологічних наук, доцент Л. О. Шевченко та молодший науковий співробітник Ю. І. Шиндель. Наукові дослідження лабораторії спрямовані на вивчення проблем реалізації конституційного принципу рівних можливостей жінок та чоловіків в Україні і попередження жіночої злочинності. В межах наукового напрямку лабораторії її співробітниками було проведене дослідження за темою: «Соціальні та правові аспекти становища жінок в Україні та попередження жіночої злочинності», основні виконавці — О. М. Руднєва, А. Б. Блага.

Дослідження проводилося за двома основними напрямками:

1. Проблеми реалізації конституційного принципу рівних прав і можливостей чоловіків та жінок в Україні.

2. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчинені жінками, питання боротьби з жіночою злочинністю.

У межах розробки теми наукового дослідження було проведено аналіз норм міжнародного права та чинного законодавства України, визначено сутність поняття гендерної рівності, розглянуто проблему дискримінації прав жінок та шляхи її переборення, вивчено розвиток принципу рівності прав і можливостей чоловіків і жінок у законодавстві України, а також проаналізовано нормативні акти, які передусім

© О. М. Руднєва, 2005

регулюють трудові правовідносини, кримінально-правові відносини з точки зору їх відповідності принципам гендерної рівності, проблеми мотивації злочинної поведінки і визначення характерологічних особливостей жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі.

Метою роботи було вивчення сутності і таких складників принципу гендерної рівності, як рівні права та свободи жінки і чоловіка, їх рівні обов'язки з урахуванням особливостей статей. Окрему увагу приділяли дискримінації жінок та шляхам її переборення за допомогою впровадження цього принципу в правову систему України.

Лабораторією встановлено, що правозастосовчі органи не посилаються на положення Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок (1979 р.) у своїй практичній діяльності, оскільки визначення дискримінації було повністю виключено з ужитку за радянських часів і передусім — з судової практики. В масовій свідомості воно досі сприймається як зайве, непридатне до вжитку. Згідно зі ст. 1 Конвенції 1979 року, дискримінація — це «будь-яка від'ємність, виключення або обмеження за ознакою статі, спрямовані на послаблення або така, що зводить нанівець визнання, використання чи здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправ'я чоловіків та жінок, прав людини та їх основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній і цивільній галузі». Більш зрозумілим і придатним для тлумачення і використання в юридичній практиці має бути визначення дискримінації як «переваги за ознакою статі». Наприклад, за умов, коли при прийомі на роботу віддається перевага чоловікові, попри те, що чоловік і жінка відповідають однаковим кваліфікаційним та іншим вимогам щодо певної посади, така ситуація може визнаватися порушенням положень Конвенції і бути приводом для звернення до суду. Доказова база таких дій є більш сприятливою, обґрунтованою і придатною для доведення в суді.

Результати проведеного лабораторією дослідження проблем реалізації конституційного принципу рівних прав і можливостей чоловіків та жінок свідчать, що внаслідок проведення соціально-економічних реформ в Україні економічна криза своїми негативними наслідками перш за все позначилася на становищі жінок.

На тлі економічної та духовної кризи суспільства спостерігається зростання соціальної та правової незахищеності жінок. Вони стають жертвами насильства на вулицях, в сім'ї, дискримінуються на роботі, збільшується розрив в оплаті праці між чоловіками та жінками, зростає кількість жінок-біженок. Ще за радянських часів було дуже поширене гасло про формальну рівність між чоловіком та жінкою, сім'я офіційно визнавалась осередком суспільства, державна політика орієнтувала жінок на виконання їх «основного» обов'язку — материнства. Весь цей ідеологічний вплив ставив жінку перед суворим вибором між родиною та захистом своїх прав щодо професійної кар'єри, тобто правом на розвиток та самореалізацію, в тому числі права самостійно використовувати свої прибутки і власність, планувати народження дітей.

Внаслідок економічної кризи в Україні спостерігається зменшення рівня державної допомоги сім'ям, дітям та безробітним. Багато самотніх жінок, які мають дітей, живуть фактично за межею бідності. Більшість жінок формально працюють, однак тривалий час не одержують заробітну плату, не поодинокі також і випадки, коли жінкам відмовляють у прийомі на роботу, якщо в них є маленькі діти (умова відсутності маленьких дітей є необхідною умовою в оголошеннях певних агенцій з працевлаштування та безпосередньо організацій, які здійснюють пошук нових робітників). Усі ці явища є безперечним порушенням прав жінок, тобто дискримінацією. В суспільстві склалися стереотипи відносно того, що заробітки чоловіків є основним джерелом доходів родини, а зарплата жінки — тільки побічним, тому багато керівників підприємств, вважаючи певні посади суто «жіночими», встановлюють для них невідповідно низький рівень оплати.

Окремі спеціальні пільги, що існують згідно із законодавством, подеколи тільки обмежують можливості жінок змагатися з чоловіками в процесі працевлаштування та кар'єрному зростанні. Незважаючи на те що багато пільг надається обом батькам, такі пільги, однак, як додаткові перерви в роботі для годування дітей, переведення на полегшену роботу вагітних жінок, заборони на роботу в нічний та ненормований час, а також заборона відряджень для вагітних жінок та жінок, які мають дітей у віці до трьох років, тощо, заважають

вільному працевлаштуванню жінок. Таке законодавче регу
лювання нерідко викликає незадоволення як у працюючих
жінок, так і у чоловіків. Отже, подібні проблеми повинн
вирішуватися тільки за бажанням вище означених осіб і за
стосовуватися стосовно обох батьків — як чоловіків, так
жінок. Якщо у вагітної жінки або жінки, яка має дітей у ві
до трьох років, є бажання працювати в нічний час або поїхат
у відрядження, закон не повинен чинити перепони і вража
ти її права. Подібні так звані «спеціальні права» суперечат
принципам ринкової економіки. З цією думкою не можна
погодитися цілковито, але вона дедалі стає все більш відчут
ною, звучить вона також і зі сторінок преси, у якій висвітлю
ються питання підприємницького права.

Важливою проблемою сьогодення є удосконалення пра
вового статусу найбільш вразливої категорії жінок, а саме
тих, які повернулися з місць позбавлення волі, жінок-біже
нок, мігрантів, забезпечення належних умов їх реабілітації,
а також жінок, які постраждали від насильства в сім'ї.

У зв'язку з цією проблемою особливої уваги та певних
заходів щодо удосконалення і спрощення потребує процеду
ра звернення жінки за захистом до суду та відповідне змен
шення митних ставок при зверненні до суду з позовними за
явами, особливо це є важливим для означених найбільш
уразливих категорій жінок.

Уваги потребує і захист прав жінок, які були позбавлені
батьківських прав. Повинен існувати механізм, передбаче
ний законом, який при позбавленні батьківських прав нада
вав би матері можливість спілкуватися з дитиною, оскільки
завжди є надія, що жінка може усвідомити шкідливість своєї
поведінки і стати на шлях виправлення.

Важливою проблемою є удосконалення правового стано
вища самотніх жінок. Процедура встановлення батьківства
в суді обумовлена низкою дій, які ставлять жінку в принизливе становище, фактично не зважаючи на її гідність і не гарантуючи визнання батьком його дитини. Окремі судді висловилися за необхідність створення сімейних судів (або відповідної спеціалізації суддів, які б вели тільки сімейні справи), що будуть розглядати питання порушення прав жінок та дітей, а також захищати їх від різних форм насильства проти них.

Крім того, лабораторія провела аналіз сучасного стану роботи з жінками, засудженими до позбавлення волі; досліджена ефективність заходів, що застосовуються до цього контингенту, проаналізувала причини та умови жіночої злочинності.

На час дослідження науковці застосовували конкретно-соціологічні та психологічні методики. За результатами дослідження було складено кримінологічну характеристику особистості жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, проведено комплексний аналіз жіночої злочинності в Україні за 1997 – 2002 роки. За даними Державного департаменту інформаційних технологій був зроблений аналіз та узагальнення статистичних показників рівня і структури жіночої злочинності за період з 1972 по 2004 роки, розрахований коефіцієнт кримінальної активності серед жінок на 10 тис. населення (приблизно у 26 жінок проти 144 у чоловіків).

У результаті проведеного дослідження був зроблений висновок про те, що, попри поступове зменшення загального рівня жіночої злочинності, питома вага вчинених жінками злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних речовин і такого виду злочину, як створення злочинної організації, зростає. Крім того, жінки беруть участь у вчиненні нових різновидів злочинів, таких як злочини, скоєні на «замовлення», злочини у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем, комп'ютерних мереж та мереж електрозв'язку; жінкам все більше стає притаманний «чоловічий» тип поведінки.

Жіноча злочинність привертає увагу фахівців як така, що має певні характерні особливості. Вони значною мірою визначаються специфікою способу життя жінок, своєрідністю їх діяльності, соціальних позицій та ролей. Структура жіночої злочинності не повторює чоловічу, вона специфічна й значною мірою визначається тими видами злочинів, які найбільше властиві жінкам. Дослідження жіночої злочинності, кримінологічна характеристика особистості сучасних жінок, що вчиняють злочини, є підґрунтям для розробки рекомендацій і вжиття заходів щодо ефективного попередження жіночої злочинності і розвитку здорового суспільства в цілому.

Науковцями були визначені типові криміногенні фактори корисливої та агресивної злочинності жінок; створені

основи для визначення психологічного портрету жінки-злочинниці залежно від мотиваційної спрямованості злочинного діяння; розглянутий стан практики боротьби з жіночою злочинністю і запропоновані шляхи реформування системи її попередження; крім того, запропоновані рекомендації й оптимальні напрямки підвищення ефективності системи заходів попередження жіночої злочинності та ресоціалізації засуджених і звільнених з місць позбавлення волі.

Проблема попередження насильства в сім'ї є однією з найактуальніших проблем сьогодення. Важливим надбанням у цьому напрямку став розроблений проект і прийнятий Верховною Радою України Закон «Про попередження насильства в сім'ї», який став першим законодавчим актом з цієї проблеми на теренах нинішнього СНД. Він містить ряд законодавчих новел, спрямованих на попередження виникнення злочинних проявів у сім'ї. Специфічний характер даної проблеми зумовив необхідність детальної регламентації діяльності органів, які наділені повноваженнями у цій сфері. Наявність великої кількості нормативних актів у царині правового регулювання заходів із попередження та подолання насильства в сім'ї зумовила необхідність узагальнення й узгодження положень цих актів та їх тлумачення. Так, фахівці Інституту, за науковою редакцією кандидата юридичних наук, доцента О. М. Руднєвої, розробили науково-практичний коментар до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

Практика розвитку суспільних відносин, застосування відповідного законодавства потребує продовження розробок як у галузі гендерної теорії права, так і питань щодо запобігання правопорушень у сімейно-побутовій сфері, серед жінок і стосовно жінок. Тому фахівці лабораторії й надалі продовжуватимуть дослідницьку роботу в цих напрямках.

Рекомендовано до опублікування відділом загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 13 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***В. В. Голіна***

***Н. В. Сібільова*, канд. юрид. наук,**
доцент, завідувач сектора
дослідження проблем судової діяльності.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Дослідженням проблем організації і функціонування судової влади співробітники сектора дослідження проблем судової діяльності займалися з моменту його утворення. Першим кроком на шляху вирішення, як згодом з'ясувалося, широкого кола вказаних проблем було дослідження за темою «Судова влада і проблеми її формування», робота над якою стала результатом конкурсу з державного проекту 07.02 «Правові засади розбудови державності в Україні». Керівництво дослідженням здійснював віце-президент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор Ю. М. Грошевий. Однак у зв'язку з відсутністю фінансування конкурсних проектів у складні роки становлення української науки робота над темою була призупинена. Але в ході цієї недовготривалої роботи, коли було розпочате теоретичне дослідження природи, сутності, ознак і принципів судової влади, науковий колектив дійшов висновків, що проблема, якої вони лише торкнулися, є дуже актуальною і потребує глибокого теоретичного осмислення, тож не може бути вирішена без комплексного аналізу як механізмів формування, так і функціонування судової влади.

Ці висновки були покладені в основу обґрунтування теми дослідження «Судова влада та проблеми її формування та функціонування». З 1997 року розпочалася робота над цим фундаментальним дослідженням, яке визначило стратегічний напрямок роботи сектора.

Дослідження проводилося завідувачем сектора, кандидатом юридичних наук Н. В. Сібільовою, старшим науковим

© Н. В. Сібільова, 2005

співробітником, кандидатом юридичних наук О. Г. Шило, провідним фахівцем Л. І. Почерніною, але науковий склад дослідників не був обмежений лише співробітниками сектора. Керівництво темою здійснював доктор юридичних наук, академік, віце-президент АПрН України Ю. М. Грошевий. У дослідженні також брали участь заступник директора з наукової роботи Інституту доктор юридичних наук, член-кореспондент АПрН України В. С. Зеленецький та завідувач відділу Інституту кандидат юридичних наук, доцент В. М. Хотенець.

З другого кварталу 2002 року у розвиток наукового напрямку сектор розпочав роботу з дослідження за темою «Кримінально-процесуальне пізнання та його критерії». Кадровий склад науковців, які почали працювати над цією темою, був не тільки повністю збережений, але й поповнився новими фахівцями. До роботи над темою були залучені нові співробітники сектора: старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук М. А. Погорецький, молодший науковий співробітник С. В. Добровольський, аспіранти Н. В. Глинська та Н. С. Малихіна.

Актуальність теми дослідження обумовлювалася визнанням іншої ролі суду як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, нових підходів до праворозуміння, отже, й до професійної правосвідомості. Дослідження спрямовувалося на встановлення можливостей диференційованого підходу до використання знання різними за процесуальним статусом суб'єктами пізнання крізь призму реальної дії принципу змагальності і оновленого змісту принципу публічності; розробку персоніфікованих критеріїв пізнання суб'єктами, що репрезентують сторону обвинувачення, і суб'єктами, що репрезентують сторону захисту; визначення чітких науково обґрунтованих і нормативно закріплених критеріїв допустимості використання інформації, отриманої в ході оперативно-розшукової діяльності, у кримінальному судочинстві з визначенням їхньої якісної природи в системі доказів.

1. Сучасний стан України як держави характеризується тим, що вона є державою перехідного періоду. Такі стани не є чимось незвичайним або винятковим для якоїсь країни або регіону. Це явище спільне для всіх держав і правових систем, існує об'єктивно, виникає в держави і праві при переході їх від одного типу до іншого. Перехідний стан держави і суспільства містить кілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної і державно-правової матерії, розвитку держави, права і суспільства по тому або іншому шляху. Саме це дає можливість владній еліті, що визначає долю країни і народу на конкретному історичному відтинку часу, виробляння власного бачення шляху розвитку держави, права і суспільства з урахуванням історичних та інших традицій країни, рівня розвитку економіки і культури суспільства, особливостей побуту народу тощо.

Конституція України сприйняла ідеологію природних і невідчужуваних прав і свобод людини, які визнаються такими, що існують об'єктивно, отже, такими, що обмежують державну владу. Вона закріпила важливу особливість побудови правової держави — принцип поділу влади, основне значення якого полягає в розмежуванні функцій, повноважень і сфер діяльності цієї влади, щоб кожна з них вирішувала певне коло справ. Необхідна при цьому їх взаємодія може і повинна здійснюватися лише в чіткій відповідності з принципом поділу влади.

Отже, Конституція України закріпила нову систему організації державної влади. Однак вона не припинила (і не могла припинити) не лише спроб інтерпретації тих чи інших положень (що зумовлено неповнотою, нечіткістю, суперечністю або схематичністю деяких з них), але і спроб зміни конфігурації гілок влади.

Наша нинішня система здійснення державної влади характеризується постійним прагненням виконавчої або законодавчої гілок перерозподілити обсяг повноважень, особливо тих, які прямо чи непрямо торкаються їх інтересів, на свою користь, торкаючись при цьому інтересів судової влади. Теж нове розуміння ролі і місця держави і права, закріплене на конституційному рівні, ще не означає його автоматичної самореалізації у сферу реальної дійсності. Цей процес повинні супроводжувати правова і судова реформи, що спрямовані на побудову правової держави, організованої відповідно до принципів поділу влади, і забезпечення захисту природних і невідчужуваних прав і свобод людини.

Супроводжувати цей процес повинно осмислення і наукове обґрунтування шляхів руху від держави перехідного типу до правової держави, в іншому разі, внаслідок консер-

вативності масової і професійної правосвідомості, ця мета, цей напрям розвитку може і не реалізуватися.

Суб'єкти, які в роки незалежності почали уособлювати колегіальних чи персональних носіїв державної влади, є носіями правосвідомості, яка сформувалася в період панування політичного, економічного, правового середовища соціалістичного типу, де права і свободи особи не визнавалися найвищою соціальною цінністю і де суд не був носієм судової влади — однієї з інституціонально-конституціональних складових механізму організації держави. Наслідками такої правосвідомості у вітчизняній правовій дійсності є оприлюднені приклади письмових вказівок голови держави щодо перегляду на користь певних юридичних осіб господарських справ, рішення з яких набули законної сили; неодноразове привселюдне шельмування судової системи і суддівського корпусу; публічна оцінка законних і обґрунтованих рішень суду як таких, що не відповідають економічній доцільності, тощо. Отже, правосвідомість державного діяча, оприлюднена і розтиражована засобами масової інформації, є міцним інструментом впливу на побутову правосвідомість, яка в існуючих соціально-економічних умовах маргіналізації суспільства все більш набуває рис правового нігілізму.

Такий тип правосвідомості політичних і державних діячів не дістає засудження з боку громадськості, тому що сприймається суспільною думкою як норма поведінки. А поведінка, яка в суспільстві має характер прийнятної, не тягне за собою ані політичної, ані юридичної відповідальності. Для формування політичної і правової культури, що відповідала б сучасному рівню розвинутих демократичних держав, суспільство має сформулювати певні заборони, спочатку — юридичні, які з часом створять певний стереотип як у масовій, так і у політичній правосвідомості. Підстави для юридичних заборон містяться на конституційному рівні. Проголошуючи право на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів, поширення інформації, Конституція України (ст. 34) передбачила можливість обмеження цих прав законом, якщо це необхідно для підтримання авторитету правосуддя.

У вирішенні всіх цих завдань важлива роль відводиться дослідженню природи судової влади і правового регулювання її організації та діяльності.

Проблемою влади, особливо влади державної, займалися і займаються філософи, політологи, соціологи, юристи. Це пояснюється тим, що в системі взаємовідносин «держава — громадянин» ставлення громадян до влади взагалі і до її окремих гілок та інститутів характеризує ступінь довіри до влади, самопочуття громадянина в умовах функціонування її інститутів, тобто, зрештою, в сукупності наповнює конкретним змістом суб'єктивний бік взаємовідносин. Цей суб'єктивний бік має надзвичайно важливе значення в період пошуку нових форм або наповнення новим змістом тієї чи іншої гілки публічної влади, тобто в періоди затвердження її легітимності.

Із всього кола вказаних питань був виокремлений такий ракурс дослідження проблеми судової влади — зміст конституційних основ судової влади, характер конституційного регулювання в забезпеченні основних принципів правосуддя і особливостей реалізації конституційних норм у сфері діяльності судової системи.

Організація судової влади в Україні базується на принциповому положенні ст. 6 Конституції, що закріплює принцип поділу влади, і конкретизується у відповідних розділах, які визначають статус і повноваження Верховної Ради України (розділ IV), Президента України (розділ V), Кабінету Міністрів України (розділ VI), судів (розділ VIII «Правосуддя», розділ XII «Конституційний Суд України»). Однак повноваження судів не вичерпуються положеннями розділів VIII і XII. Дуже важливі повноваження, здійснення яких покладені на судову владу, закріплені в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

В організації судової влади беруть участь і Верховна Рада України, і Президент України. Президентові України надано право, керуючись принципами територіальності та спеціалізації, утворювати суди, здійснювати перше призначення на посаду професійного судді терміном на п'ять років, призначати третину складу Конституційного Суду України, трьох із двадцяти членів Вищої ради юстиції, до якої за посадою входять також Міністр юстиції і Генеральний прокурор України. Ці посадові особи внаслідок передбаченого Конституцією України порядку обіймання ними своїх посад є креатурами Президента України у Вищій раді юстиції.

Верховна Рада України в організації судової влади здійснює такі повноваження: а) призначає третину складу Конституційного Суду України; б) обирає суддів безстроково; в) призначає трьох із двадцяти членів Вищої ради юстиції. Окрім того, саме законодавчому органу надано право давати згоду на затримання або арешт судді до винесення судом щодо нього обвинувального вироку.

Таким чином, розподіл повноважень між Верховною Радою і Президентом України, незважаючи на деякі відмінності, має взагалі паритетний характер. Інша річ, що інтерпретація цих повноважень іноді набуває ширшого змісту, ніж той, який вкладався в них при формулюванні відповідних норм. Так, право створювати суди означає реалізацію конституційного принципу побудови судової системи на підставі принципів територіальності та спеціалізації з метою організаційного забезпечення доступності правосуддя. Тому всім суб'єктам вказаного процесу при реалізації повноважень слід перш за все враховувати пріоритетність дії цих принципів у кожній конкретній ситуації: як при формуванні місцевих та апеляційних судів, так і при віднесенні утворюваного суду до відповідної підгілки судової системи. Не менш важливим елементом повноважень по утворенню судів є визначення необхідної кількості кадрової складової суду, що також впливає на доступність правосуддя і його здійснення кваліфіковано і в розумні строки.

Однак таке розуміння повноважень по формуванню судів не поділяється ані тими інституціями, яким вони були надані, ані законодавцями, тому й тлумачаться вони досить широко. У Законі «Про судоустрій України» під «утворенням суду» розуміється не тільки визначення його місця в судовій системі й необхідного кількісного складу, а й призначення керівників судової установи — голови та його заступників. Такий підхід має пояснення, але не має конституційного обґрунтування.

Незалежність і самостійність судової влади — якості, необхідні для здійснення правосуддя, діяльності суддів, які у своїх рішеннях, вироках, постановах можуть визнавати дії посадових осіб неправомірними, акти органів державної влади і місцевого самоврядування — незаконними, виконання зобов'язань — неналежними, в діях осіб — ознаки складу

злочину, доводи позивача чи відповідача — необґрунтованими тощо. Тому іноді зацікавлені особи шукають різноманітні шляхи впливу на суд з намаганням прийняття рішення на свою користь. Майже всі держави стикаються з такою ситуацією, тому ними були розроблені механізми протидії таким проявам, які знайшли закріплення в низці міжнародних документів, зокрема в «Основних принципах незалежності судових органів», схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, в «Рекомендаціях № (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалених Комітетом Міністрів Ради 13 жовтня 1994 року.

Наявність механізмів протидії важлива не тільки щодо процесуальної діяльності суду, процедури здійснення правосуддя, а й щодо організації судової влади, оскільки від вирішення організаційних питань залежить належне судочинство. Тому в цих документах містяться, поряд з іншими, вимоги до держав-членів стосовно надання судовим органам відповідних засобів, які б давали їм змогу належним чином виконувати свої обов'язки (ст. 7 Основних принципів); забезпечували відповідність статусу і винагороди суддів гідно їхньої професії та відповідальності, яку вони беруть на себе, а також надавали необхідний персонал і обладнання, зокрема засоби діловодства і зв'язку, щоб судді могли діяти ефективно та без невиправданих помилок (пп. b, d Принципу III Рекомендацій). Серед механізмів, націлених на охорону суддівських інтересів і збереження судової незалежності, міжнародною спільнотою визнаються і органи суддівського самоврядування (п. 9 Основних принципів, Принцип IV Рекомендацій). У всіх цих механізмів об'єднувальними засадами є гарантування захисту суддівського корпусу від зовнішнього впливу на відправлення правосуддя шляхом створення необхідного організаційного забезпечення суду як установи і належного забезпечення суддів як носіїв судової влади.

З урахуванням важливості організаційного забезпечення незалежності суддів при здійсненні правосуддя на конституційному рівні знайшла своє закріплення у ст. 130 така гарантія: внутрішня діяльність судів вирішується через органи суддівського самоврядування. Таким чином, і міжнародні акти, і Конституція України щодо незалежності судових ор-

ганів визнають утворення суддівських об'єднань як одну з гарантій забезпечення незалежності й охорони інтересів суддів. Законом «Про судоустрій України» визначено, що організаційними формами суддівського самоврядування є збори суддів, конференції суддів, з'їзд суддів України, ради суддів та їх виконавчі органи. Відповідно до Закону повноваження цих органів за своїм юридичним змістом мають характер рекомендаційний чи погоджувальний. Вони не є остаточною інстанцією у вирішенні питань обіймання суддями адміністративних посад у суді, просування щаблями суддівської кар'єри, при притягненні до дисциплінарної відповідальності, усуненні з суддівської посади тощо, тобто усіх тих повноважень, які охоплюються поняттям «управління». А це вимагає подальшого збільшення та посилення елементів самоуправління суддівської спільноти з метою реалізації конституційного принципу в його точному розумінні.

2. Системна кодифікація законодавства, що здійснюється в межах судової і правової реформи в Україні, потребує наукового осмислення як усталених, загальновизнаних, так і нових категорій кримінально-процесуального права з метою вироблення теоретичних основ функціонування в умовах нової правової парадигми всіх інститутів кримінально-процесуального права, в тому числі і доказового права. Доказовим правом у кримінально-процесуальній теорії іменуються норми процесуального права, що регламентують цілі, порядок, засоби, способи, межі та зміст діяльності щодо доказування обставин, достовірне встановлення яких необхідне для правильного пізнання сутності справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення по ньому. Історія розвитку кримінально-процесуального права і його складової частини — доказового права, свідчить про те, що кожній історичній формі процесу — обвинувальній, інквізиційній, змішаній або змагальній — властива своя система доказування, що суспільною свідомістю сприймається як справедлива.

В основі сучасного вчення про докази лежать концептуальні положення теорії пізнання, суть яких зводиться до того, що шляхи і засоби одержання інформації практично не обмежені, вони визначаються лише наявністю носія інформації (фізичної особи або предмета матеріального світу) і можливістю виявлення, сприйняття і вилучення цієї інформації (вербальної або вираженої у фізичних, хімічних або інших кодах).

Проте, оскільки пізнання по кримінальній справі являє собою один із видів соціального пізнання, особливості якого визначаються завданням і предметом конкретної діяльності, вимогами, що їх ставить суспільство до його кінцевого результату, а також засобами пізнання, властивими тільки цьому виду соціальної діяльності, воно повинно здійснюватися за заздалегідь визначеними правилами, що відповідають принципам конкретної правової системи суспільства і його соціальних норм. Розходження в змісті цих принципів і їх різновекторність потребують розробки теоретичних основ процедури пізнання фактичних обставин справи, які враховували б не тільки існуючі в нашій правовій системі завдання судочинства, але і їхню відносну пріоритетність.

Зміст доказового права — це завжди відбиток гносеологічної позиції суспільства, яка в ході законотворчості може реалізуватися або в нормативну вимогу встановлення істини за будь-яку ціну, або у свідомо обрану готовність знизити можливість її досягнення для зменшення ризику осуду невинного, а також звуження сфери обмеження прав і свобод особи. Зміст цілої низки норм Конституції України (зокрема статей 3, 6, 28, 29, 30, 31, 32 та ін.) дає підставу для висновку, що вони є правовою основою для розвитку і затвердження другого варіанта гносеологічної концепції доказового права. Звідси необхідність дослідження проблеми істини в кримінально-процесуальному доказуванні, її сутності і виду.

Теорія доказів, фундаментальні розробки багатьох категорій і інститутів якої випали на радянський період, через панівну тоді ідеологічну доктрину суб'єктів доказування розглядала комплексно, односистемно, признаючи їхній статус однопорядковим, що знайшло свій вияв у законодавстві, де як суб'єкти доказування (у більшості норм просто через кому) перераховуються суд, прокурор, слідчий, дізнавач.

Проте послідовне проведення змагальних засад у побудову кримінального судочинства, звільнення суду як органу судової влади, покликаного здійснювати правосуддя від невластивих йому функцій як обвинувачення, так і захисту, потребує відмови від усталеного стереотипу суду як пов-

ноцінного суб'єкта доказування, бо доказування — це змістовий бік функції обвинувачення і захисту, але не суду. Він сприяє реалізації цих функцій через своє положення в судовому розгляді і для здійснення покладеної на нього функції правосуддя. У структурі діяльності з доказування він здійснює лише оцінку доказів і об'єктивує її в обґрунтуванні своїх висновків по справі. Тому покладання на суд (поряд з іншими суб'єктами доказування) обов'язку здійснити повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи, що, як і раніше, збережено й у проекті нового КПК України (ст. 160 «Перевірка доказів» і ст. 162 «Оцінка доказів»), суперечить новому призначенню суду в кримінально-процесуальній діяльності.

Структурні елементи (етапи) процесу доказування, які з певною частиною зрозумілої варіантності в цілому є загальновизнаними, включають збирання, закріплення, перевірку, оцінку доказів і обґрунтування висновків по кримінальній справі. Повний набір цих структурних елементів властивий лише процесу доведення, здійснюваному під час досудового розслідування. У ході судового розгляду застосовується не весь набір елементів структури процесу доказування, а лише три останніх. Причому перевірка доказів, як практична процесуальна діяльність, реалізується тільки сторонами судового процесу. Вони ж у своїх обвинувальних і захисних промовах дають оцінку доказів і викладають своє бачення обґрунтування висновків по кримінальній справі, що з боку обвинувачення має значення для суду лише в частині предмета й обсягу обвинувачення. Власне ж суд здійснює перевірку доказів лише як розумову, логічну діяльність, що є складовою частиною оцінки доказів, яка об'єктується в обґрунтуванні висновків у рішенні по справі.

Отже, концепція суду як рівнозначного суб'єкта доказування, що панує багато років, потребує наукового переосмислення і визначення: чи є суд суб'єктом доказування, і якщо так, то яке його місце серед інших суб'єктів.

Ще одна проблема, незважаючи на теоретичну спадщину, залишається актуальною — проблема доказів, їх поняття й змісту.

Проект КПК України, нормативно регулюючи поняття доказів, залишився, на наш погляд, у полоні безперспектив-

ного підходу, визнаючи доказами фактичні дані, чітко відділяючи джерела доказів. Доказування по кримінальній справі має, як відомо, дві сторони: пізнавальну й посвідчувальну. Роль останньої тим вища, чим вищий рівень вимог суспільства до результату пізнання. Отже, доказ — це складна інформаційно-правова структура. Наявність юридичної складової відмежовує його від будь-якої іншої інформації. Ця вимога відбиває не стільки гносеологічний аспект доказів, скільки соціально-цивілізаційний, тому що передбачений законом порядок характеризує ступінь дозволювального обмеження прав і свобод людини. Саме на це спрямовано вимогу ст. 62 Конституції України, що містить пряму заборону обґрунтовувати обвинувачення на доказах, отриманих незаконним шляхом. Однак закон не в змозі визначити всі варіанти прийнятного обмеження прав і свобод людини. Кожна процесуальна ситуація є унікальною, тому типовий, формалізований підхід не завжди досягає мети — здійснення правосуддя. Вихід вбачається в переосмисленні усталених догм на засадах нового праворозуміння та нової ролі суду в правозастосуванні. Це потребує від науковців пильної, прискіпливої уваги до таких питань, як розширення суддівського угляду в оцінці допустимості судових доказів і пов'язаної з ним проблеми їх відкритого переліку.

Рекомендовано до опублікування відділом проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 11 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***В. С. Зеленецький***

***В. А. Журавель*, д-р юрид. наук, професор,**
завідувач сектора дослідження проблем боротьби
з корупцією та організованою злочинністю.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАКТИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Сектор дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю був утворений з моменту заснування Інституту вивчення проблем злочинності 1995 року. Діяльність сектора очолив доктор юридичних наук, професор Г. А. Матусовський. У межах наукового напрямку «Система взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю» з IV кварталу 1995 року по II квартал 1996 року розроблялась перша тема дослідження сектора — «Компетенція спеціальних підрозділів з питань боротьби з організованою злочинністю щодо здійснення ними оперативно-розшукової та слідчої діяльності та питання підвищення її якості». Саме тоді був створений перший тимчасовий творчий колектив у складі керівника доктора юридичних наук, професора Г. А. Матусовського та виконавців доктора юридичних наук, професора Є. В. Бодянського, кандидатів юридичних наук О. П. Бущана, М. А. Вороніної, А. Л. Дудникова, О. М. Городиського та Є. Д. Шахматова.

Актуальність дослідження на той час визначалась недостатньо ефективним впровадженням у практику правоохоронних органів організаційних засад боротьби з організованою злочинністю внаслідок недостатньої розробленості основ взаємодії та координації діяльності правоохоронних органів. Ці обставини обумовили обрання найбільш раціональних напрямків та методик дослідження, спрямованих на побудову концепції взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю. Завдання було вирішено шляхом вивчення існуючої системи взаємодії правоохоронних та контролюючих органів, з'ясування можливостей та напрямків вдосконалення такої взаємодії, вивчення стану, проблем і суперечностей як правозастосовної практики, так і нормативної бази та формування понятійного апарату (уніфікації та спеціалізації).

© В. А. Журавель, 2005

Як результат дослідження були констатовані недоліки регуляторного законодавства, запропоновані уточнення понять та термінів «взаємодія», «координація», «узгодження», «співпраця», що містяться в законодавчих актах. Крім того, були також запропоновані види та форма взаємодії: спільна розробка версій та скоординованих планів розслідування, організація та діяльність слідчо-оперативних груп, співпраця слідчого та спеціальних підрозділів із контролюючими органами та експертними установами; обґрунтована доцільність впровадження операційного підходу до завдання організації і взаємодії правоохоронних органів.

Науковці творчого колективу сформулювали пропозиції щодо зміни структури та системи взаємодії органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю, а також у доповідній записці до Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України виклали необхідні у зв'язку з цим зміни в чинне законодавство.

У травні 1996 року в місті Харкові в межах розробки теми дослідження було проведено «круглий» стіл «Система взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю». На цьому заході професор Г. А. Матусовський та інші учасники творчого колективу доповіли про результати проведеного дослідження.

Творчий колектив продовжив роботу, і з жовтня 1996 року по липень 1997 року проводив дослідження теми «Розробка концепції та структури науково-прикладної програми використання наукових та технічних досягнень у боротьбі зі злочинністю у сфері економіки і фінансів з ознаками корупції і збір інформації про такі досягнення». Творчий колектив очолив професор Г. А. Матусовський, який залучив до роботи науковців Н. М. Ахтирську, Є. В. Бодянського, І. П. Плісс, П. О. Іващенка, О. П. Бущана, А. Л. Дудникова, В. М. Гаращука та В. П. Корж. Актуальність досліджуваної теми визначалась потребою оперативно-розшукових та слідчих органів

із підвищення ефективності виявлення та розкриття економічних злочинів шляхом залучення даних різних галузей знань для розробок і вдосконалення криміналістичних методик. Було обґрунтовано концепцію і структуру науково-прикладної програми досліджень на період 1998–2000 років та опис можливостей використання даних відповідних наукових галузей (економіки, статистики, кібернетики, прикладної математики) з метою створення методик виявлення й розслідування економічних злочинів певних видів.

Подальша діяльність сектора пов'язана з темою «Використання досягнень науки і техніки в боротьбі з окремими видами тяжких злочинів у сфері економіки і фінансів з ознаками корупції», що розроблялась у період з IV кварталу 1996 року по IV квартал 1997 року.

Результати дослідження дали змогу запропонувати криміналістичну концепцію економічної злочинності і класифікацію економічних злочинів, а також використання математичних, кібернетичних, економетричних, статистичних методів аналізу, виявлення та розслідування економічних злочинів. Також у процесі роботи над темою вивчалися питання міжнаукових зв'язків криміналістики з адміністративним правом щодо розробки методики провадження у справах про адміністративні правопорушення в економічній сфері з ознаками корупції. Одержані напрацювання увійшли складовою частиною до Науково-прикладної програми використання досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю, яка була надіслана до Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України.

У вересні — грудні 1998 року творчий колектив у складі докторів юридичних наук професорів Г. А. Матусовського і В. І. Борисова, докторів технічних наук професорів Є. В. Бодянського і Л. М. Любчика, кандидата юридичних наук О. Г. Кальмана, кандидатів технічних наук Г. Л. Грінберг, І. П. Плісс, С. В. Веліканова за державним дорученням працювали над темою «Розробка методів моделювання взаємодії тіньового та легального секторів економіки з використанням комп'ютерних технологій».

Із залученням до сектора нових наукових кадрів (В. З. Багінського, Д. А. Файєра, С. В. Веліканова) розпочалась робота

над темою «Система та види методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції, які вчиняються групами осіб», що тривала з I кварталу 1998 року по IV квартал 1999 року.

На час початку дослідження наукова література, присвячена темі, не мала визначення поняття «економічний злочин», а також була відсутня система методик розслідування економічних злочинів, яка б враховувала їх криміналістичні особливості.

Науковці вперше зробили спробу з'ясувати систему та види методик розслідування економічних злочинів. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що певна частина злочинів у сфері економічної діяльності вчиняється групами осіб, у ряді випадків організованими угрупованнями, нерідко — з ознаками корупції.

У процесі дослідження була запропонована система груп (підгруп), видів методик розслідування економічних злочинів, визначені особливості виявлення економічних злочинів корупційної спрямованості, вчинених групами осіб. На основі аналізу статистичних даних про злочини даної групи було визначено сутність зазначених злочинів, їх криміналістичну класифікаційну систему і види методик розслідування, криміналістичну характеристику і на цій основі надані відповідні методичні рекомендації, а також були запропоновані зміни до Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Цю тему розвинув у монографії професор Г. А. Матусовський «Экономические преступления: криминалистический анализ».

Робота над темою подальшого дослідження «Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються в кредитно-фінансовій сфері» розпочалась у I кварталі 2000 року і тривала по IV квартал 2001 року. В її розробці взяли участь: професор Г. А. Матусовський, В. З. Багінський, Д. А. Файєр, В. О. Голубєв, В. П. Корж.

У цей період науковцями сектора провадилось фундаментальне дослідження проблеми встановлення економічних, правових, кримінолого-криміналістичних аспектів характеристики кредитно-фінансових злочинів, розробки їх криміналістичної характеристики і визначення шляхів удосконалення методик розслідування злочинів у вказаній сфері.

Фундаментальний характер має сама розробка проблеми, визначення елементів криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються в банківській і позабанківській сфері кредитування.

Актуальність теми визначається самою небезпечністю посягання на кредитно-фінансову систему, помітним зростанням таких діянь, недостатнім висвітленням цієї проблеми в літературі.

Основну увагу було зосереджено на дослідженні найпоширеніших нині механізмів злочинної діяльності, пов'язаних з ухиленням від оподаткування в особливо великих розмірах при здійсненні фінансово-господарських операцій, розкраданням грошових коштів, у тому числі бюджетних, «тіньовим» обміном валюти, незаконними конвертаційними операціями та інше.

На основі вивчення кримінальної практики вчинення злочинів у кредитно-фінансовій системі та узагальнення досвіду їх розслідування були визначені ознаки й елементи криміналістичної характеристики діянь, що вчиняються у сфері кредитування (банківського та позабанківського), а також розроблені на цій основі рекомендації з розслідування кредитно-фінансових злочинів.

У розвиток дослідження у квітні 2000 року в місті Харкові була проведена міжнародна науково-практична конференція «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». Боротьба зі злочинною діяльністю у таких економічних сферах актуальна у всьому світі, тому до роботи конференції приєдналися працівники Департаменту юстиції США, які поділилися своїм досвідом.

Роботу над актуальною темою під назвою «Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» професор Г. А. Матусовський розпочав у I кварталі 2002 року. Її завершення було заплановано на IV квартал 2006 року, але професор Г. А. Матусовський, провідний науковець-криміналіст, засновник сектора, 31 жовтня 2003 року пішов із життя.

З 2004 року сектор очолив доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель. Він стає і керівником теми. До творчого колективу увійшли виконавці кандидат економічних наук Д. А. Файєр, кандидати юридичних наук С. В. Веліканов, В. З. Багінський, В. В. Білоус та молодший науковий співробітник С. С. Кисельова.

Виходячи з необхідності вдосконалення та оптимізації процесу розкриття й розслідування злочинів у сфері економіки, актуальною є розробка концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, що базується на дослідженні механізмів формування тіньового капіталу і його легалізації в кредитно-фінансовій і банківській системах, бюджетній, приватизаційній, зовнішньо-економічній сферах, на фондовому ринку тощо. Сформована на зазначених засадах криміналістична характеристика стає підґрунтям розробки методики розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом як нового різновиду криміналістичних методик, так званих комплексних, тобто тих, що синтезують специфіку розслідування як предикатних (основних) злочинів, так і суто легалізації.

За результатами дослідження планується видання науково-практичного посібника з розслідування легалізації (відмивання) доходів злочинного походження. Впровадження в діяльність слідчих, оперативних працівників такого роду розробок сприятиме активізації їх діяльності щодо протидії цьому різновиду злочинів.

Одночасно з плановою науковою темою сектор розробляє на державне замовлення тему «Криміналістична профілактика економічних злочинів». Розробка теми планується впродовж двох років — 2004–2005. Здійснюється воно в розвиток реалізації пунктів 21, 32 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001 — 2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 року.

До наукового колективу з цієї теми під керівництвом професора В. А. Журавля залучені науковці доктор юридичних наук, професор А. Ф. Волобуєв, кандидати юридичних наук С. В. Веліканов, В. М. Шевчук, кандидат технічних наук О. В. Мар'їн, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та С. С. Кисельова.

Криміналістичний аспект загальної профілактичної діяльності має особливості, які випливають із потреб практики протидії злочинності, наукових розробок криміналістики. Криміналістична профілактика розглядається як важливий елемент діяльності уповноважених суб'єктів, базується

на загальних досягненнях наук кримінально-правового циклу. Заходи криміналістичної профілактики економічних злочинів розробляються у відповідних криміналістичних методиках розслідування злочинів проти власності, злочинів, що вчиняються в господарській діяльності. Центральною ідеєю проекту є те, що профілактика економічної злочинності має становити систему заходів, в якій поряд з криміналістичними засобами повинні розроблятися криміналістичні рекомендації. Це положення підтверджується вивченням практики застосування профілактичних засобів. Результатом має бути підготовка в завершеному вигляді методичного посібника зі словником та предметним вказівником.

На сьогодні під керівництвом професора В. А. Журавля у секторі працює чотири науковці: старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук С. В. Веліканов, старший науковий співробітник, кандидат економічних наук Д. А. Файєр, молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В. В. Білоус, молодший науковий співробітник С. С. Кисельова, які розробляють концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Науковці сектора підтримують зв'язки з науковцями інших наукових установ і юридичних вищих навчальних закладів. Здійснюється взаємодія з кафедрою криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз імені Заслуженого професора М. С. Бокаріуса, а також взаємодія з правоохоронними органами. Так, співробітники сектора систематично читають лекції для працівників органів прокуратури та внутрішніх справ з актуальних проблем розслідування окремих видів злочинів.

Науковці сектора беруть активну участь у підготовці пропозицій і доповнень до чинного законодавства, зокрема до Законів України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про основні засади протидії корупції в Україні», «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів» та інших.

Сектор готує власні наукові кадри. У 2004 році до сектора як пошукувач була прикріплена молодший науковий співробітник С. С. Кисельова. Тема її дисертаційного дослідження «Проблеми методики розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу цінних паперів» пов'язана із напрямком роботи сектора і спрямована на формування концепції криміналістичної характеристики означеної категорії злочинів та на розробку основ методики розслідування цих злочинів.

Сектор дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю і надалі планує розробляти гнучкі й різноманітні заходи боротьби з економічними злочинами, спрямовані на мінімізацію негативних проявів в економіці держави шляхом вдосконалення законодавства та поліпшення наукового забезпечення діяльності правоохоронних органів.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 6 від 2 лютого 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***В. Ю. Шепітько***

В. Ю. Шепітько, **член-кореспондент Академії правових наук України, д-р юрид. наук, професор, завідувач лабораторією;**
О. Ю. Булулуков, **канд. юрид. наук, ст. науковий співробітник;**
Г. О. Чорний, **канд. юрид. наук, ст. науковий співробітник.**
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

Лабораторія «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» була створена 30 вересня 1995 року. Дослідження в лабораторії проводяться під керівництвом доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента Академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України В. Ю. Шепітька. В її складі працюють провідні фахівці з різних спеціальностей: головний науковий співробітник, професор, доктор технічних наук, академік Української академії інформатики І. Б. Сіроджа, провідний науковий співробітник, доцент, кандидат технічних наук В. Г. Іванов, провідний науковий співробітник, кандидат технічних наук О. Я. Дрюченко, старший науковий співробітник, доцент, кандидат юридичних наук О. Ю. Булулуков, старший науковий співробітник, доцент, кандидат юридичних наук Г. О. Чорний, старший науковий співробітник, доцент, кандидат технічних наук Ю. В. Ломоносов, науковий співробітник, доцент, кандидат юридичних наук І. В. Борисенко, науковий співробітник С. О. Когут, науковий співробітник О. М. Могильніков, молодший науковий співробітник Ю. С. Іванова, старший лаборант, Л. І. Керик.

На час створення лабораторії її завдання були спрямовані на розробку та впровадження у практику експертної системи для автоматичної обробки інформації з метою прийняття процесуальних рішень у слідчих ситуаціях; розробку портативних засобів та методів збирання інформації контактними та безконтактними способами; дослідження та розробку методів і засобів обробки мовних сигналів для встановлення емоційних станів та ідентифікації людини.

© В. Ю. Шепітько, О. Ю. Булулуков, Г. О. Чорний, 2005

За період 1996–1997 років співробітники лабораторії досліджували проблеми, пов'язані з використанням досягнень науки і техніки в боротьбі з окремими видами тяжких злочинів проти особи і, передусім, вбивствами на замовлення, злочинами терористичного спрямування, викраденням людей, в тому числі дітей.

Актуальність дослідження була обумовлена не тільки зростанням кількості злочинів проти особи, але й необхідністю створення нових окремих методик їх розслідування. За результатами дослідження лабораторія розробила концепцію та структуру науково-прикладної програми і провела за нею узагальнення слідчої та судової практики (близько 700 кримінальних справ), а також створила банк даних. Це дало змогу обґрунтувати вірогідність залежностей між деякими параметрами криміналістичної характеристики неочевидних вбивств і розробити інформаційно-аналітичну систему «СПРАВА».

З 1998 по 1999 рік лабораторія працювала над темою «Криміналістичні, правові та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю». За темою дослідження були опрацьовані такі напрямки, як методи та засоби дослідження мовних сигналів людини для її ототожнення та встановлення психофізіологічних параметрів; теорія і практика відтворення комп'ютерними засобами зовнішності злочинця за слідами пам'яті очевидця; правові та організаційні проблеми призначення та проведення судової експертизи.

Були також обґрунтовані можливості ідентифікації людини за її мовними параметрами і встановлені деякі психофізіологічні особливості; проведена систематизація елементів зовнішності людини і впроваджено комп'ютерну програму «РАІПС-Портрет»; запропоновані нові методичні підходи до провадження судово-фоноскопічної і судово-психологічної експертиз.

Протягом 2000–2001 років науковці лабораторії працювали над темою «Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі». Під час дослідження цієї теми були отримані такі результати: 1) створена нова методика проведення ідентифікаційного фоноскопічного дослідження зашумленого, спотвореного і обмеженого за тривалістю та за обсягом мовного матеріалу із розрахунком її потенційної надійності; 2) отримані нові важливі в науково-теоретичному та прикладному аспекті дані про особливості мовних сигналів; 3) розроблена методика складання комп'ютерного фоторобота в системі «ОБРАЗ» і тактичні рекомендації пред'явлення фоторобота для впізнання; 4) розроблено конструкції окремих науково-технічних приладів (йодна трубка, ультрафіолетовий освітлювач та портативний обприскувач для дослідження відбитків пальців рук людини); 5) на основі узагальнення судово-слідчої та експертної практики розслідування вбивств запропоновані алгоритми ідентифікаційних заходів слідчого та судового експерта, спрямованих на встановлення особи невпізнаного трупа в найбільш складних ситуаціях розслідування; 6) удосконалені деякі методи (прийоми) провадження судових експертиз (судово-фоноскопічних, судово-акустичних, судово-фонетичних, трасологічних та ін.); 7) сформовано банк даних відповідно до ознак зовнішності людини за допомогою засобів комп'ютерної графіки.

З 2002 року фахівці лабораторії працюють над фундаментальною темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів» за наступними напрямками: науково-технічні та тактичні засоби протидії злочинності; комп'ютерні технології в боротьбі зі злочинністю; розробка методик і програмних засобів комп'ютерної підтримки експертної діяльності в процесі ідентифікаційного дослідження спотвореного і обмеженого за обсягом мовного матеріалу.

У межах цих напрямків досліджуються проблеми: 1) криміналістичного забезпечення розслідування умисних вбивств, вчинених в умовах неочевидності; 2) використання сучасних науково-технічних засобів при їх розслідуванні; 3) призначення та проведення судових експертиз і визначення їх можливостей для ефективного розслідування цієї категорії злочину на етапі досудового слідства; 4) застосування комп'ютерних технологій при розслідуванні та розкритті злочинів; 5) дослідження і розробка загальних принципів аналізу просторово-часової динаміки елементарних сегментів голосних звуків у їх координатно-топологічному відображенні з метою точного визначення меж ділянок «рискання».

Розробка новітніх науково-технічних засобів протидії злочинності викликана запитами суспільства. Правоохоронні органи повинні їх мати, щоб ефективно здійснювати вплив на технічно озброєних і модернізованих злочинців. Розробка і впровадження сучасної криміналістичної техніки сьогодні має надзвичайно велике значення. Це пов'язано зі змінами, що відбулися в структурі злочинної діяльності, необхідністю впровадження теоретичних розробок криміналістики в практику боротьби зі злочинністю, важливістю пропонування і систематизації засобів, прийомів та методів. Науково-технічні засоби, що використовуються оперативно-розшуковими працівниками, дізнавачами, слідчими, є застарілими, такими, що не відповідають сучасним вимогам.

Криміналістична техніка — це важливий розділ криміналістики, який виник у результаті впровадження досягнень природничо-технічних наук з метою виявлення слідів злочину та отримання інформації. Вона використовується при проведенні слідчих дій для вивчення та фіксації матеріальної обстановки злочину, виявлення, фіксації, вилучення і збереження доказів, їх попереднього дослідження, а також при підготовці об'єктів для судової експертизи.

Фахівцями лабораторії розроблений пристрій — контролер визначення швидкості польоту кулі на базі фотоелектронного методу (документи на винахід подані до Держпатенту України), а також конструкція металошукача підвищеної зони дії (до 1,5 м грунту та 0,7 м цегли або бетону) на базі методу індуктивного балансу.

Робота правоохоронних органів передбачає використання інформаційних технологій, баз даних, інформаційно-довідкових систем. Тому актуальним завданням є розробка і впровадження в діяльність слідчих (оперативних працівників, експертів) автоматизованих робочих місць, оперативно-довідкових систем.

Здійснення інформаційного забезпечення передбачає декілька напрямків: інформаційний (добір криміналістично

значущої інформації); технічний (комплектація комп'ютерною технікою і периферійним обладнанням, кваліфіковане обслуговування тощо); програмний (створення програмно-технічних комплексів, автоматизованих робочих місць); організаційний (надання можливості у використанні інформаційних технологій).

Потреби слідчої практики передбачають необхідність впровадження експертних систем прийняття рішень і створення автоматизованих робочих місць. Створення експертної системи, що входить до складу «Автоматизоване робоче місце слідчого», спростить процедуру складання процесуальних документів, скоротить час їх оформлення з одночасним збільшенням якості при проведенні досудового слідства.

Важливою є проблема ідентифікації людини за фотозображеннями в реальному часі, яка є логічним продовженням системи «РАІПС «Портрет» (система «Образ»). В базі даних фотозображень зберігаються портрети та супроводжувальна інформація у вигляді масивів закодованих даних, які отримуються в результаті попередньої обробки зображень, а також шляхом введення додаткової інформації. Розроблені наступні алгоритми попередньої обробки цифрового зображення людини: алгоритм автоматичної локалізації центрів зіниць людини, зображеної на фотопортреті; алгоритм попередньої обробки та нормалізації цифрових зображень, який дає змогу представити фотопортрети, що аналізують, в єдиному масштабі та орієнтації, з близькими яскраво-контрастними характеристиками; алгоритм пошуку антропометричних точок обличчя на фотопортретах; алгоритм визначення інформативних ознак для ідентифікації людини за зображенням обличчя.

Певні перспективи має антропометричний метод розпізнавання в сполученні з методом ієрархічної класифікації. Ідентифікація особи за фотопортретом відбувається на підставі комбінованого вирішального правила. Аналізуючи тенденції розвитку і застосування біометричних технологій, можна зробити висновок, що пошук рішень таких досліджуваних задач, як верифікація людини за фотозображенням з посвідчення особи й ідентифікація людини за його фотопортретом шляхом пошуку в базі даних, є актуальним.

Для рішення поставленої задачі був обраний комбінований підхід для ідентифікації особи за фотопортретом на

підставі використання ієрархічних знань про особу й ознак, отриманих на основі фотопортретів за допомогою антропометричного методу розпізнавання особи. Отже, завдання зводяться до побудови комбінованого вирішального правила ідентифікації (розпізнавання) портрета особи, відповідно до якого спочатку (1-й етап) здійснюється ієрархічна класифікація за ознаками (стать, тип, статура, ріст), а потім у виділеному підкласі визначається міра подібності вхідного портрета до інформації, що міститься в базі даних (2-й етап).

У процесі розпізнавання порівнюються ознаки невідомої особи з ознаками, що зберігаються в базі даних. При застосуванні цього методу необхідно враховувати такі вимоги: точки на обличчі або риси обличчя, на яких засновується ідентифікація, не повинні закриватися зачіскою, бородою, маскою тощо. Для забезпечення незалежності процесу розпізнавання від масштабу зображення доцільно описувати систему ідентифікаційних ознак у відносних одиницях; обрана система точок повинна забезпечувати достатню стійкість процесу розпізнавання при незначній зміні як ракурсу зйомки (легкий поворот голови, нахил), так і міміки.

Існує необхідність у проведенні і розширенні досліджень у галузі криміналістичної ідентифікації із застосуванням як класичних, так і нових сучасних математичних методів і технологій. До них можна віднести методи на основі ортогональних перетворень Фур'є, кластерного аналізу і вейвлет-аналізу, а також структурні (лінгвістичні) методи розпізнавання сигналів і зображень, які нині апробовуються в лабораторії.

У лабораторії проводяться дослідження, в яких як слабо корельовані ознаки для кодування сигналів зображень застосовуються коефіцієнти узагальнених ортогональних перетворень Хаара і дискретного косинусного перетворення. Вибір цих перетворень диктується в основному їх декорелюючими властивостями, а також наявністю швидких обчислювальних алгоритмів, що дає змогу вести обробку великих масивів даних практично в реальному масштабі часу.

Окремим науковим напрямком досліджень опису зображень може бути і метод на основі кластер-аналізу «Кодування зображень на основі автоматичної класифікації і позиціонування фрагментів».

Для проведення експериментальної перевірки практичної ефективності ідентифікації людини за параметрами мовних сигналів був розроблений алгоритм, який реалізує обчислення вейвлет-коефіцієнтів мовних сигналів людини, що подані в цифровому вигляді.

Була також повністю побудована математична модель швидкого вейвлет-перетворення із застосуванням квадратурних дзеркальних фільтрів (алгоритм С. Малла). Основу цієї моделі становлять методи та алгоритми, які на сьогодні є найбільш ефективними серед великої кількості способів побудови вейвлет-образів сигналів різної фізичної природи. На практиці застосування обраних методів одержання вейвлет-перетворень уже довели свою перевагу над іншими методами при вирішенні задач компактного представлення даних, в тому числі і аудіоданих, але ще дуже мало наукових досліджень проведено в напрямку застосування вейвлет-перетворень при вирішенні задач ідентифікації людини за результатами обробки його мовних сигналів.

Після проведення експериментальних досліджень даного методу і отримання позитивних результатів у визначенні інформаційних (ідентифікаційних) ознак відображення мовних сигналів можна сформувати методику ідентифікації мовних повідомлень на основі вейвлет-аналізу мовного сигналу людини.

Для формування, стискання і вибору інформативних ознак у системах пропонується використовувати сучасний математичний апарат і досягнення інформаційних технологій. Науково обґрунтовується і розвивається агрегативний підхід до створення методів і засобів скорочення структурної, статистичної і психофізичної надмірності, обумовленої детермінованими чи імовірнісними зв'язками між окремими елементами в зображенні чи особливостями сприйняття людиною.

Таким чином, криміналістичне забезпечення дає змогу оптимізувати процес розкриття та розслідування злочинів, здійснювати боротьбу зі злочинністю на підставі наукових рекомендацій і згідно з вимогами наукової організації праці.

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 11 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***В. А. Журавель***

***Б. М. Головкін*, канд. юрид. наук,**
науковий співробітник;
***В. С. Батиргареєва*, канд. юрид. наук, вчений секретар.**
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У МІСТІ ХАРКОВІ

Злочинність неповнолітніх — одна із нагальних кримінологічних проблем, яка відбиває основні тенденції злочинності в країні, є індикатором морального здоров'я суспільства і дає змогу спрогнозувати загальні перспективи й можливі напрямки розвитку злочинних проявів на майбутнє. Цей вид злочинності досить специфічний: з одного боку, він входить у неосяжне поле дитячої деліквентності, а з другого — переростає у злочинність молоді та загальнокримінальну злочинність. Виходячи із наведеного, навряд чи доречно наводити якісь додаткові аргументи для підтвердження перманентної актуальності обраної теми дослідження.

На тлі політичного зниження злочинності в Україні протягом останніх років кількість злочинів, вчинених неповнолітніми, залишається значною: 2002 рік — 32 105; 2003 рік — 33 793; 2004 рік — 30 950[1], що підкреслює специфіку цього виду злочинності. Стосовно Харківського регіону, то він за аналізований період впевнено посідав четверте місце в Україні: 2002 рік — вчинено злочинів 1941, виявлено неповнолітніх, які вчинили злочини, 2016; 2003 рік — 1829 і 1897 відповідно. У 2004 році цією категорією осіб вчинено 1510

[1] Експрес-інформація про стан злочинності в Україні в 2003 році. – К.: МВС України. – С. 10; Зареєстровані злочини (у розрізі регіонів). 12 місяців 2004 року. Розділ 6 // К.: Департамент інформаційних технологій МВС України. – 2005. – С. 1.

© Б. М. Головкін, В. С. Батиргареєва, 2005

злочинних діянь[1]. Показово, що до половини злочинів, вчинених неповнолітніми у Харківському регіоні, припадає на місто Харків: 871 злочин — у 2002 році; 794 — у 2003 році, 632 — у 2004 році, які вчинили 921, 855 і 889 неповнолітніх відповідно[2]. Близько половини неповнолітніх Харківської області (603 474) мешкає в м. Харкові — 289 067 осіб. Наведене свідчить про вагому роль великих промислово-фінансових мегаполісів, до яких слід віднести м. Харків, у криміногенній ситуації регіону.

Сектором попередження злочинності серед неповнолітніх і молоді Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України у складі авторів цієї публікації було проведено комплексне кримінологічне дослідження злочинності неповнолітніх на матеріалах м. Харкова. Емпіричну базу дослідження склало вибіркове узагальнення 209 архівних кримінальних справ за 2001–2002 роки, розглянутих місцевими судами районів м. Харкова.

Статистична звітність УМВС України в Харківській області демонструє позитивну динаміку злочинності неповнолітніх за останніх два роки (– 8,7%) на тлі негативної динаміки цього виду злочинності в інших регіонах, у складі яких є аналогічні мегаполіси: Донецька (+1,0%), Запорізька (+7,1%), Луганська (+9,1%), Одеська (+0,8%) області, не кажучи вже про м. Севастополь (+104,5%) та м. Київ (+41,6%)[3].

Зниження рівня злочинності неповнолітніх у Харківській області в цілому і м. Харкові зокрема можна розцінювати як результат досить ефективної попереджувальної діяльності правоохоронних органів, владних установ та громадських структур регіону і як наслідок імітації певних досягнень у цьому напрямку. У будь-якому разі опиратися лише на кіль-

[1] Статистична звітність Служби у справах неповнолітніх Харківської обласної адміністрації про стан злочинності серед неповнолітніх Харківської області за 2003 рік; Зареєстровані злочини (в розрізі регіонів). 12 місяців 2004 року. Розділ 6 // К.: Департамент інформаційних технологій МВС України. – 2005. – С. 2.

[2] Статистична звітність Служби у справах неповнолітніх Харківської обласної адміністрації про стан злочинності серед неповнолітніх Харківської області за 2003 рік; Інформація, отримана з Управління оперативної інформації УМВС України в Харківській області за 2004 рік.

[3] Статистична звітність УМВС України в Харківській області за 2001–2002 роки про стан злочинності неповнолітніх.

кісні характеристики злочинності неповнолітніх без аналізу якісного стану цього виду злочинності було б суттєвим спрощенням. Такий підхід не дає змоги встановити ті глибинні внутрішні процеси і тенденції, що насправді сприяють відтворенню і видозмінам сучасної злочинності неповнолітніх у великому місті.

Насамперед зазначимо, що злочинність неповнолітніх кримінологи традиційно відносять до розряду високолатентної. Зо оцінками окремих кримінологів, її фактичний рівень від 2,5 до 4 разів вищий від офіційно відображеного у статистичній звітності правоохоронних органів[1]. Висока латентність цього виду латентності пояснюється низкою причин, найголовнішою серед яких є загальна недооцінка громадськістю і правоохоронною системою суспільної небезпеки правопорушень з боку підлітків.

У суспільній свідомості закарбувалися ще радянські оцінки проступків і правопорушень дітей, коли громадською думкою засуджувалося кримінальне переслідування майбутнього покоління, все списувалося на складний вік, відсутність життєвого досвіду і обов'язкову переоцінку своєї поведінки підлітком у майбутньому. На жаль, такі підходи не відповідають реаліям сьогодення. Сучасна молодь криміналізувалася, озлобилася, стала не за віком прагматичною, безпринципною і нахабною. Ситуація невідповідності усталених уявлень населення про неправомірну поведінку підлітків із реальним змістом і ступенем небезпечності цієї поведінки сприяє латентизації їх протиправних вчинків як з боку правоохоронних органів, так і з боку потерпілих громадян.

Підвищений інтерес кримінологів завжди викликає розгляд якісної характеристики (структури) злочинності неповнолітніх. У загальній структурі злочинності по м. Харкову питома вага злочинів, вчинених неповнолітніми, становить понад 6%. За своїм характером злочинність неповнолітніх у м. Харкові має корисливу, корисливо-насильницьку та насильницьку спрямованість. *Майже половина злочинів неповнолітніх належать до категорії тяжких і особливо тяжких.*

[1] Криминология: Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М.: Юристъ, 1995. – С. 275; *Миньковский Г. М.* О преступности вообще и в частности // Сельская молодежь. – 1990. – С. 54.

Насамперед зазначимо, що понад 70% злочинності неповнолітніх становлять злочини проти власності (статті 185–198 КК України). Структура злочинності неповнолітніх у м. Харкові, за даними нашого дослідження, має такий вигляд: крадіжки — 64,2%, грабежі — 12,3%, хуліганство — 7,1%, незаконне заволодіння транспортними засобами — 4,5%, злочини у сфері незаконного обігу наркотиків — 4,1%, розбій — 1,5%, підроблення знаків поштової оплати — 2,1%, тілесні ушкодження (статті 121, 122, 125) — 1,1%, умисне вбивство — 0,5%, згвалтування — 0,3%, інші злочини — 2,3%.

Із наведеного випливає, що найпоширенішим злочином неповнолітніх є крадіжка. У кримінологічному аспекті крадіжка — це незаконне збагачення за чужий рахунок, паразитизм. Отримання певних матеріальних благ без відповідних затрат праці й часу значною мірою нейтралізує ризик викриття й покарання за крадіжку, роблячи останню привабливим способом заволодіння чужим майном та цінностями. Нерідко підґрунтям крадіжки є заздрість, гонитва за престижем чи буденне паразитичне споживання матеріальних благ. Родзинкою крадіжки є «таємничість дійства», на яку так розраховує злодій. Для неповнолітніх це ще й привабливий елемент гри, пов'язаний з необхідністю ризику і переховування, що створює такий жаданий присмак романтики. Крадіжки, що вчиняють неповнолітні, досить неоднорідні за способом їх вчинення, місцем, предметами посягання, їх вартістю, спричиненими збитками. Виходячи із сказаного, вважаємо за доцільне класифікувати ці злочини на певні групи за ступенем їх поширеності: крадіжки предметів із чорних та кольорових металів (38,8%), із квартир та інших приміщень (35,8%), із кіосків (11,1%), у натовпі (9,2%), із автотранспорту (2,2%), інші — 2,9%. Надалі коротко охарактеризуємо кожний різновид крадіжок.

На жаль, синдром «металошукачів» став прикрим атрибутом сучасності серед маргінальних верств населення, до яких безумовно належать підлітки із неблагополучних сімей. Сурові ринкові умови диктують свої правила гри, в яких головна увага спрямовується на вміння «робити» гроші, не переймаючись тим, у який саме спосіб. Неповнолітні прийняли виклик часу і активно включилися в орбіту кримінального металобрухтового бізнесу. Усі крадіжки в цій царині можна

поділити на два різновиди: готових виробів із чорних та кольорових металів і розукомплектування різних вузлів і агрегатів, що містять жаданий метал. Перший вид включає викрадання металевих предметів, що перебувають у приватній чи державній власності, — від різного роду труб, огорожі, матеріалу даху до присадибного інвентарю, посуду, арматури тощо. Показовими щодо цього є крадіжки неповнолітніх Ф. та І., які на території Київського району м. Харкова обкрадали не тільки приватні помешкання, а й храми. Предметами посягання були ікони, церковний орган, алюмінієві каркаси даху, водогінні труби тощо на загальну суму 2250 грн.[1] Стосовно другого виду крадіжок, то найтиповішим для Харкова є розукомплектування ліфтового обладнання, телефонних мереж, залізничних пристроїв і агрегатів, будівельних конструкцій та ін. Яскравим прикладом є справа за обвинуваченням раніше засудженого за крадіжку 15-річного Ж., який спеціалізувався на викраданні ліфтового обладнання. Неабиякі технічні здібності юнак використовував для протиправного збагачення: проникав до машинного відділення блока управління пасажирськими ліфтами і викрадав реле, двигуни приводу дверей, кабель диспетчеризації, рубильники та інше обладнання, яке згодом розукомплектовував, а цінні деталі із кольорових металів збував на радіоринку міста. Суд довів вину неповнолітнього у двадцяти шести схожих епізодах. Сума спричинених збитків сягає 33 370 грн.[2]

Аналізуючи матеріали подібних кримінальних справ, мимоволі замислюєшся над тим, як змінюється психологія підлітків. Якщо раніше школярі неохоче збирали металобрухт, віддаючи належне піонерським традиціям, то зараз вони це роблять залюбки, зі знанням справи, ретельно перебираючи різний непотріб, що роками накопичувався в занедбаних місцях. Колись і ліфти псувалися знічев'я, нині вони перетворилися на об'єкт, на якому можна непогано заробити. Тобто є підстави для констатації небезпечної трансформації підліткової психології від інфантильних форм дрібно-

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2001 рік.

[2] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2002 рік.

го хуліганства і вандалізму до раціональної користі і споживацько-руйнівних життєвих установок.

Значного поширення в підлітковому середовищі набули крадіжки із квартир (приватних будинків). Цей вид протиправної діяльності обирають неповнолітні, яких не задовольняє металобрухтовий бізнес, оскільки вони прагнуть суттєвіших доходів. Слід враховувати й те, що не кожний підліток наважиться проникнути до чужого помешкання. Типовими рисами квартирного злодія є загострене почуття небезпеки і водночас схильність до ризику, нахабство і боягузливість, а також кмітливість, винахідливість, неабиякі технічні здібності. Нині неповнолітні «домушники», на відміну від своїх попередників, уже не задовольняються дріб'язковими предметами домашньої обстановки, продуктами харчування і модними носильними речами, їх вибір все частіше падає на високоліквідні товари високої номінальної вартості, а також гроші та цінності. Про це свідчить аналіз викрадених речей, серед яких пальма першості належить грошам і валюті (39%), виробам із золота (26,2%), мобільним телефонам (7,2%). І лише за ними йдуть престижні молодіжні речі: модний одяг — 12%, аудіо-, відеотехніка –8,3% та інші товари. Це досить тривожна тенденція, адже перелічені предмети донедавна не були атрибутами дитячого життя. Втім, сучасна молодь вбачає в них засоби престижу і переваги над іншими, що дають змогу вирізнитися і утвердитися в колі однолітків[1]. У цьому розумінні показовою є така справа. Шістнадцятирічний Г., який мав виключно позитивні характеристики в школі (ввічливий, тактовний, не пропускав занять) через вікно проник до помешкання сусіда і викрав 1700 доларів США, золотий ланцюжок, обручку та інші вироби із золота, столове срібло, мобільний телефон і кредитну картку на загальну суму 11 198 грн.[2]

Кіоски, особливо в малозабудованих і погано освітлюваних місцях, нерідко стають досить легкою здобиччю неповнолітніх злодіїв. Молодіжний товар на полицях (спиртні напої, цигарки, ласощі), великі скляні вітрини, недосконалість конструкцій дверей і даху можуть кинути виклик вихованим вулицею парубкам, небайдужим до дармової поживи. Дочекавшись слушної нагоди (святковий період, послаблення пильності, відсутність реалізатора), зграя зловмисників проникає до кіоску і викрадає вищевказаний товар, а згодом бенкетує в затишному місці. Так, група у складі чотирьох підлітків, пошкодивши віконниці й розбивши вітринне скло, проникла до кіоску, де нашвидкуруч викрала продукти харчування, горілку та інший дріб'язковий крам на загальну суму 962 грн., після чого вирушила на дачу одного із злодіїв святкувати Новий рік[1].

Базари, вокзали, площі та інші місця скопичення людей споконвіку були криміногенними зонами, де водночас «працювали» маститі злочинці різних спеціалізацій і робили перші кроки назустріч Кримінальному кодексу представники юного покоління. Із вивчених архівних кримінальних справ випливає, що неповнолітні злочинці найчастіше вчиняють крадіжки на базарах, тому надалі йтиметься саме про них.

Відвідувачі базарів, особливо ті, хто приїхав із провінції, часто розгублюються й втрачають пильність від величезної кількості і асортименту товару, безкінечного потоку покупців, постійної штовханини, галасу тощо. Інтуїтивно вони очікують небезпеку від підозрілих людей характерної кримінальної зовнішності. Уникаючи зустрічей із цією публікою, громадяни залишаються беззахисними від чисельних неповнолітніх бездоглядних із неохайною, проте довірливою зовнішністю, які також полюють за їхніми грошима і майном. Юні «джентльмени удачі» безцільно блукають торговельними рядами, вишукуючи свою жертву. А далі «працюють по клієнту»: у жалісливих милостиню випросять, довірливих — обдурять, неуважних — обкрадуть, а трапиться нагода — вчинять грабіж або розбій. Що ж до крадіжок, то це може бути як на мить залишений продавцем товар на прилавку продавців, так і вже куплений товар у необачливих покупців. Окремі злодії досить успішно полюють за гаманцями громадян, демонструючи неабиякі професійні навички. Показовим є й той факт, що на базарах вчиняють крадіжки 15-річні

[1] *Головкін Б. М.* Профілактика крадіжок, вчинених неповнолітніми // Питання боротьби зі злочинністю. – Вип. 8. – Х: Право, 2004. – С. 129–132.

[2] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2001 рік.

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2001 рік.

злодії, близько 50 % з яких вже мали проблеми із кримінальним законом. Для багатьох із них базар — не просто торговельний майданчик, це сувора школа життя, що замінила батьківський дім, вкрала дитинство і вручила перепустку до злочинного світу.

Автомототранспорт донедавна викликав підвищений інтерес у підлітків як засіб задоволення юнацької допитливості, оволодіння мистецтвом керування і одночасно піднятя авторитету серед ровесників. Сучасні підлітки дещо змінили свої орієнтації у бік дорогих і престижних автомобілів іноземного виробництва та їх заможних власників як визнаних стандартів успішного бізнесу, а тому автомобілі стали привабливим об'єктом злочинного посягання у двох аспектах: вчинення крадіжок із автомобілів і угон самих авто.

Із автомобілів неповнолітні злодії викрадають здебільшого автомагнітоли, приймачі або щойно зроблені покупки власником авто, який на мить залишив свій транспортний засіб без нагляду. Увагу автомобільних злодіїв привертають барсетки, кейси, портмоне та інші предмети, необачливо залишені в салоні автомобіля. Підлітки, загледівши перелічені речі, здебільшого розбивають бокове скло, проникають до салону і за лічені секунди вчиняють крадіжку і зникають з місця події.

Угони автотранспорта є одним із поширених видів злочинів неповнолітніх (4,5 %). Мотиви протиправного заволодіння авто можуть бути різними: бравада, прагнення до самоствердження через задоволення підвищеного інтересу до самостійного керування авто, спокуса порушення громадської та правової заборони, п'яна хвалькуватість, ігрові спонукання тощо. Сприятливими умовами для здійснення угонів є вільний доступ неповнолітніх до ключів від автомобіля та залишення автомобіля без відповідного нагляду й охорони.

У цілому, незважаючи на різне походження корисливих злочинів неповнолітніх, можна сказати, що нині корислива мотивація чимдалі більше набуває раціональних, утилітарних форм з початковими елементами злочинного професіоналізму.

Друге місце в структурі злочинності неповнолітніх впевнено посідають корисливо-насильницькі злочини. Питома вага грабежів і розбоїв становить 13,8 %. Корисливо-насильницька спрямованість злочинності неповнолітніх має свої особливості, що насамперед проявляються у способі заволодіння майном потерпілого. У неповнолітніх грабіжників і розбійників також домінують корисливі установки та меркантильні інтереси. Втім, на відміну від злодіїв, ці підлітки покладаються на фізичну та психологічну перевагу, підтримку групи й вибір слабшої жертви, що дає їм змогу розцінювати відкрите заволодіння майном як більш швидкий, інтелектуально невибагливий і легший у «технічному» виконанні спосіб заволодіння чужим майном. Насильницький спосіб заволодіння чужим майном відбиває загальну морально-психологічну спрямованість особи, що виражається у психофізіологічних стереотипах поведінки задля досягнення корисливої мети[1]. Вибір відкритого способу заволодіння майном піднімає авторитет нападників у референтній групі, це асоціюється із бутафорськими цінностями сміливості, суперменства, належності до злочинного світу. Грабіж (розбій) — це й акт самоствердження за рахунок зухвалості, фізичного повалення і психічного приниження жертви, демонстрації зверхності й абсолютного домінування. Предметами подібних злочинних посягань є престижні речі й модні молодіжні атрибути, дефіцитні для середовища неповнолітніх злочинців. Йдеться про модний одяг, аудіо-, відеотехніку, мобільні телефони, ювелірні прикраси, носильні речі, навіть велосипеди. Так, раніше засуджений за крадіжку і грабіж 16-річний Л. разом із невстановленою слідством особою підійшли до малолітніх, які їздили на сучасних спортивних велосипедах, і попросили проїхатися. Дістявши відмову, вони застосували грубу фізичну силу, відібрали велосипеди і демонстративно поїхали геть, не переймаючись криками потерпілих. Згодом трофеї продали на базарі невідомим особам[2].

Характерною рисою корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх є їх груповий характер. Чисельність таких груп, як правило, становить 2—3 підлітки, проте зустрічаються і чисельніші об'єднання. В абсолютній більшості випадків такі групи нестійкі (ситуативні), а тому їх злочинна діяльність обмежується одним або кількома епізодами. Втім, якщо до

[1] *Еникеев М. И.* Юридическая психология: Учебник. – М.: НОРМА, 2000. – С. 105; *Панов Н. И.* Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х., 1982. – С. 72.

[2] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2001 рік.

складу таких груп входять дорослі злочинці, то вони діють протягом тривалішого часу (до одного року й більше), вчиняють численні злочини, в тому числі тяжкі і особливо тяжкі. Прагнення неповнолітніх до об'єднання в злочинні групи обумовлене їх віковими і психологічними особливостями. У неповнолітньому віці підлітки інстинктивно тяжіють до групового спілкування, проведення вільного часу, задоволення колективних потреб та інтересів. Неформальна група являє собою потужний інститут соціалізації, захищає її членів від зовнішнього втручання, генералізує вуличну та кримінальну субкультуру, заохочує протестні настрої і жорстоко карає відступників. Таке об'єднання згуртовує своїх членів, надає відчуття сили і корпоративності, допомагає перебороти страх. Серед безумовних переваг кримінальної групи є чисельне домінування над потерпілим, підтримка і захист співучасників у разі небезпеки, приклади нахабності, жорстокості і виняткового цинізму з боку лідерів об'єднань, які підтримують злочинний дух членів групи, здійснюють колективний і особистий тиск на нерішучих осіб. Втім, навіть при групових нападах неповнолітні обирають у потенційні жертви фізично слабкіших однолітків, жінок, осіб, які тимчасово перебувають у безпорадному стані. Дається взнаки їх боягузливо-малодушна сутність. Так, 17-річні Н. і К. напідпитку вдень зустріли у сквері самотнього неповнолітнього, почали чіплятися до нього і під тиском фізичної і чисельної переваги відібрали мобільний телефон і годинник.

Вражають позитивні шкільні характеристики грабіжників, які були в матеріалах кримінальної справи: скромні, вихована, мають авторитет серед однолітків, захоплюються спортом, ніколи не допускали порушень шкільної дисципліни, шкідливих звичок не мають. І насамкінець приписка: «Іноді без причини не відвідували уроків»[1]. Напрошується доповнення до сказаного, що саме в цей час підлітки і чинили грабежі. Наведений приклад демонструє загальну криміналізацію підростаючого покоління, коли середньостатистичні школярі із у цілому позитивними характеристиками з легкістю вчиняють тяжкі злочини під виглядом дорослих розваг. Професор В. М. Кудрявцев приводить дані опитування молоді, згідно з якими 50 % респондентів вважають, що вимоги закону потрібно виконувати залежно від обставин. А 42,7 % підлітків, які не працюють і не навчаються, ладні вчинити злочин за велику плату[1]. Звісно, ніхто підліткам великих грошей за злочин не запропонує, однак наявність значного прошарку неповнолітніх, свідомість яких не обтяжена моральними принципами, через що вони з легкістю вирішують усі свої життєві проблеми (і передусім матеріальні) будь-якими доступними, в тому числі протиправними способами, дає підстави для занепокоєння. В умовах соціальної аномії підлітки беруть курс на життя за обставинами, використовуючи у власних меркантильних цілях усі можливості для отримання матеріального зиску.

Найпоширенішим предметом злочинного посягання при грабежах і розбоях були мобільні телефони, ювелірні прикраси, гроші та одяг. Особливу увагу грабіжників і розбійників останнім часом привертають мобільні телефони дорогих марок, які за півціни легально реалізуються в численній мережі відповідних магазинів. Так, 16-річні Л. і Р. підійшли в під'їзді житлового будинку до потерпілої, яка розмовляла по телефону, застосували фізичну силу і, зломивши її опір, відкрито відібрали телефон «Нокіа», який згодом реалізували в одному із магазинів[2].

Вражає холоднокровність і відвертий цинізм корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх. Свідомість підлітків уражена кримінальною субкультурою, яка є новим віянням молодіжної моди. Кумирами сучасності давно стали круті бандити, кілери, валютні повії. Психосоціальна ідентифікація з криміналом, романтизація кримінальних товариств, стилю спілкування і характерного жаргону підвищують авторитет неповнолітнього у референтній групі. Злочинна ідеологія насамперед приваблива для підлітків своїми споживацько-егоїстичними стандартами, комфортними умовами відпочинку, насолодою від утіх і розваг, використання усталених правил співжиття у власних меркантильних інтересах.

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Дзержинського району м. Харкова за 2002 рік.

[1] *Кудрявцев В.Н.* Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарики, 2002. – С. 168, 171.

[2] Архівна кримінальна справа місцевого суду Червонозаводського району м. Харкова за 2001 рік.

Примітивні уявлення про мораль, неприйняття соціальних табу і правових заборон роблять грабіж буденним, швидким і ефективним способом заволодіння чужим майном, коли можна знехтувати законними правами його власника. І якщо раніше грабежі неповнолітніх мали елемент гри, захопливої пригоди, тріумфу над поваленою жертвою, а матеріальні трофеї становили супроводжувальний другорядний елемент, то нині на перший план виходить досягнення корисливої мети, супутником якої є екстремальний злочинний романтизм. У сучасних підлітків надзвичайно розвинене відчуття відносної потреби, коли вони прагнуть мати гроші, цінності або речі, що не відповідають ані їхньому статусу, ані матеріальному становищу[1]. Вищевказаний феномен можна назвати статусно-рольовою акселерацією підростаючого покоління. В її основі лежить наслідування як специфічна риса підлітків, життєвих стандартів й еталонів поведінки дорослих. Зіштовхнувшись з життєвими труднощами, що не дають змоги легально досягнути визнаних стандартів, неповнолітні схильні йти шляхом найменшого опору: вкрасти, забрати, обманути, в разі необхідності застосувати насильство залежно від ситуації та поведінки потерпілих. Близько 50 % підлітків не мають чіткого умислу на вчинення конкретного виду злочину: крадіжки, грабежу чи розбою, цілком покладаючись на випадок. За відсутності господаря майна вони вчиняють крадіжку, трапиться самітній перехожий — відберуть цінності відкрито, а якщо буде чинити опір — грабіж переросте в розбій. Неповнолітні корисливо-насильницькі злочинці сліпо вірять в удачу, про що свідчать численні амулети, іконки, хрестики та інші предмети, фетиші, які знаходять у них при затриманні. Ця віра така сильна, що переборює страх, нівелює почуття відповідальності за свої вчинки, надає впевненості в благополучному завершенні злочинного посягання. Корисливо-насильницька злочинність є своєрідним перехідним містком від корисливої злочинності до насильницької.

Найнебезпечнішим видом корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніх є розбій. Юні розбійники також корисливо орієнтовані, проте емоційна нестійкість, психопатичні риси характеру, агресивність призводять до вибору насильницьких способів задоволення корисливих устремлінь. Головна «зброя» розбійників — раптовий інтенсивний насильницький напад, чисельна перевага, демонстрація зброї чи інших знарядь залякування з метою подолання реального чи потенційного опору потерпілого. Такі злочини найчастіше вчиняють у вечірній час у глухих дворах, неосвітлених під'їздах багатоповерхових будинків, малолюдних вулицях, скверах, зупинках громадського транспорту, а також біля нічних клубів, барів, кафе, гральних автоматів, комп'ютерних салонів та ін.

Значна частина неповнолітніх розбійників (близько 30%) була раніше судима за корисливі та корисливо-насильницькі злочини, а тому вони становлять підвищену суспільну небезпеку. Жертва нападу вибирається за різними критеріями: візуальна констатація наявності цінностей (дорогий одяг, ювелірні прикраси, мобільний телефон та ін.); достовірна інформація щодо наявності значних грошових сум та цінностей; візуальна оцінка фізичного стану жертви і спроможності чинити опір (алкогольне сп'яніння, старий чи малолітній вік, фізичні вади, фізично слабка статура) плюс фактор самотнього перебування в малолюдному місці. Якщо в перших двох випадках розбійники націлені на заволодіння конкретними речами, то в останньому відбирають все, що становить хоч якусь цінність. Типовим сценарієм підліткових розбоїв є раптовий інтенсивний груповий напад, повалення на землю, жорстоке побиття потерпілого, застосування спеціально пристосованих для заподіяння поранень предметів (кастетів, фрагментів металевих труб, арматури, бейсбольних біт тощо), миттєвий відбір майна та грошей і втікання з місця події. Так, неповнолітні Б. і Г. біля салону гральних автоматів напали на 19-річного самотнього перехожого, який необачливо «засвітив» гроші, повалили на землю, завдаючи чисельних ударів ногами в обличчя і голову. Коли опір потерпілого був остаточно подоланий, вони обшукали його кишені і, задовольнившись незначною сумою грошей, втекли з місця події[1].

Нерідко неповнолітні розбійники вдаються до демонстрації холодної зброї (різної конструкції ножів), погрожуючи

[1] *Батиргареєва В. С.* Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних із проникненням у житло. – Х.: Одісей, 2003. – С. 96.

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Дзержинського району м. Харкова за 2001 рік.

потерпілим негайно застосувати насильство, небезпечне для їхнього життя й здоров'я. Такі напади, як правило, вчиняються одноособово, переважно раніше судимими підлітками. Так, раніше засуджений за крадіжку і звільнений по амністії Б. на території середньої школи напав на 14-річного А. і, погрожуючи кухонним ножем, заволодів його курткою[1]. Зброя і рішучість дій нападника є переконливим аргументом для спантеличеної жертви, яка небезпідставно боїться за власне життя й здоров'я. У цілому слід зазначити, що розбоям неповнолітніх властива невмотивована агресія, жорстокість і зухвалість.

Третє місце в структурі злочинності неповнолітніх посідають злочини насильницької спрямованості: хуліганство, тілесні ушкодження, умисні вбивства і згвалтування, які разом становлять 9 %.

Хуліганство давно стало формою протесту деліквентного підліткового середовища. Ззовні хуліганські дії знаходять свій вияв у безглуздих актах агресії, жорстокості, вандалізму, порушенні громадського спокою та демонстрації бравади, п'яної хвалькуватості, безкарності і явної неповаги до суспільства[2]. Всі ці дії становлять так званий зовнішній фасад, під яким приховані справжні мотиви хуліганства: ворожість, ненависть, жага самоствердитися через насильство до інших як демонстрація зверхності і переваги[3]. Для підліткового хуліганства характерні немотивована агресія й жорстокість. Обов'язковим елементом хуліганства неповнолітніх є наявність глядацької аудиторії, яка своєю присутністю надає діям хуліганів зухвалості й цинізму. Груповим хуліганським діям підлітків властива екзальтація, коли зграя підлітків люто виявляє свій афект на вже поваленому потерпілому. Так, 14-річні З. і К. зустріли на вулиці свого однолітка татарина за національністю і без будь-яких причин почали жорстоко бити його. Коли потерпілий спробував чинити опір, його

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2002 рік.

[2] *Піщенко Г. І.* Попередження хуліганства (кримінально-правові і кримінологічні аспекти): Автореф. дис... канд. юрид. наук / Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1997. – С. 7.

[3] *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология: Научно-практическое издание. – К.: Юринком Интер, 1999. – С. 188.

вдарили головою об цегляну стіну і нанесли ножове поранення в спину. Лише заволодівши ножем, окривавлений потерпілий зміг припинити агресію нападників[1].

На особливу увагу заслуговує хуліганство неповнолітніх дівчат. Донедавна вони, як правило, вчиняли злочини корисливої спрямованості (в основному крадіжки). Нині, поряд із збереженням зазначеної тенденції, дівчата все наполегливіше тяжіють до насильства й жорстокості, брутальності і ненависті, намагаючись нічим не поступатися хлопцям-одноліткам. Дівче хуліганство вирізняється афективними проявами, швидкою втратою самоконтролю, відсутністю почуття «адекватності помсти», безсубліматівним виміщенням ненависті на конкретній особі. Так, 16-річна Т. увечері біля свого будинку зустріла ровесницю і енергійно почала з'ясовувати стосунки з приводу колишньої образи. Не очікуючи виправдань, Т. відразу почала завдавати численних ударів потерпілій в обличчя і по голові, а коли жертва впала, схопила її за волосся і била об землю до тих пір, поки на крики поваленої не відреагували випадкові перехожі, які втрутилися в хід бійки[2]. На жаль, такі випадки в судовій практиці не поодинокі. Феномен жіночої агресивності і виняткової жорстокості залишається до кінця не дослідженим. Гадаємо, що насильство дівчат — це, з одного боку, збочена форма самоствердження, а з другого — адаптація до в цілому агресивного підліткового середовища. Останнім часом відбувається мускулінізація дівчат, особливо вихідців із соціально занедбаних сімей, набуття ними чоловічих рис характеру, засвоєння насильницьких стереотипів поведінки, що, помножені на емоційно більш нестійку, схильну до афективних спалахів жіночу психіку, в цілому призводить до вчинення хуліганських дій.

Умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження не є типовими злочинами для неповнолітніх. Натомість вони вирізняються своєю алогічністю, імпульсивністю і жорстокістю. Показовим є й той факт, що понад 70 % підлітків в момент вчинення зазначених злочинів перебували в стані алкогольного сп'яніння. А в більш як у 50 % із них відповідними ек-

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Комінтернівського району м. Харкова за 2001 рік.

[2] Архівна кримінальна справа місцевого суду Московського району м. Харкова за 2001 рік.

спертизами були виявлені психічні аномалії в межах осудності. Так, 16-річна Г., вихованка школи-інтернату, разом із 23-річною К. займалися проституцією. В день злочину, повернувшись від клієнтів, вживали горілку і марнували час. У процесі відпочинку потерпіла завела розмову на інтимну тему і почала чіплятися до Г. з пропозицією зайнятися одностатевими сексуальними втіхами, на що остання миттєво накинула їй на шию панчохи і задушила потерпілу. Оголене тіло К. затягнула до недобудованого покинутого гаража, де посеред побутового сміття прив'язала труп жертви за шию до забитої в землю палиці, а в статеві органи вставила порожню пляшку від горілки. У такий спосіб Г. помстилася подрузі за непристойну пропозицію зайнятися одностатевим коханням. Під час слідства дати більш-менш логічні пояснення свого вчинку вона не змогла, ознак каяття не виявила. Із матеріалів кримінальної справи встановлено, що батько засудженої був хронічним алкоголіком, інвалідом третьої групи, мати померла, після чого її направили до школи-інтернату, де вона мала цілком позитивні характеристики: «Добра, дисциплінована, фактів втеч не зафіксовано». Згідно з висновками судово-психіатричної експертизи, у неї виявлена неврастенія, соціально-педагогічна занедбаність, коливання настрою залежно від ступеня сприйняття оточуючими її поведінки. Визнана осудною[1].

Гнітюча атмосфера сімейного неблагополуччя, емоційної відчуженості, браку батьківського тепла, зразки аморальної та насильницької поведінки важко травмують психіку дітей, створюють комплекси неповноцінності, акумулюють злобу і ненависть до ворожого довколишнього середовища. На цьому ґрунті виникають або ускладнюються різного роду емоційно-вольові розлади, що зовні проявляються в афективних спалахах немотивованої агресії й жорстокості[2]. Психіатри розглядають вбивства підлітків як паталогічну компенсацію комплексу неповноцінності і кривди з ідеями ненависті і помсти[3].

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2001 рік.

[2] *Селецкий А. И., Тарарухин С. А.* Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. – К.: Вища школа, 1981. – С. 55.

[3] *Баронін А. С.* Психологічний профіль убивць: Посібник з кримінальної психології та криміналістики. – К., 2001. – С. 58.

У наведеному раніше прикладі скоріш за все наполягання потерпілої зайнятися одностатевим коханням було сприйняте вбивцею як тяжка образа, що аґравувала глибинні механізми особистісної кризи, привела в дію ланцюг емоційних реакцій протесту і прихованої злості, які вилилося в безглузде жорстоке вбивство.

Серед особливостей тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх слід назвати підвищену агресивність і жорстокість соціально неблагополучного середовища підлітків. «Діти вулиць», як правило, це вчорашні жертви сімейного неблагополуччя і насильства, байдужості з боку рідних, оточуючих і держави в цілому. У більшості із них ослаблений соціальний імунітет, що прискорює скочування на соціальне «дно», де панують жорстокі звичаї, антисанітарія, аморальність, деліквентність. Все буття в таких осередках імманентно пройняте насильством і глумом над особистістю. Так, наприклад, 16-річний Л., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, пішов з'ясовувати стосунки із 38-річним Т. у приміщення сміттєзабірника, де працював і мешкав потерпілий. На місці події між ними виник гострий конфлікт у зв'язку з тим, що потерпілий скривдив товариша Л. На ґрунті зіткнення, із взаємними образами і докорами, Л., в запалі гніву, наніс потерпілому дерев'яним бруском понад двадцять ран у життєво важливі органи, від чого той відразу помер. Вивчення матеріалів кримінальної справи дало змогу з'ясувати, що Л. виходець із неблагополучної сім'ї, виховувався матір'ю, яка ніде не працювала і систематично зловживала спиртними напоями. Батько, раніше судимий, відбував покарання і сина практично не бачив. До школи останніх два роки хлопець не ходив, нюхав клей і зловживав спиртними напоями, хворів відкритою формою туберкульозу. Вільний час проводив на смітниках в пошуках металу, макулатури і склотари, від реалізації яких мав кошти на придбання їжі та спиртного. Проведеною судово-психіатричною експертизою в нього виявлена психопатія збудливого типу. Визнаний осудним[1]. Для психопатів збудливого типу властиві короткочасні афективно-емоційні розряди гніву й агресії. Для них є характерною імпуль-

[1] Архівна кримінальна справа місцевого суду Київського району м. Харкова за 2002 рік.

сивність і схильність до накопичення афекту[1]. Внаслідок цих особливостей такі особи зазвичай дезадаптовані і відчужені від соціальної реальності. Ускладнює адаптацію алкогольна обтяженість. Під впливом усього цього формуються афективні установки агресивного змісту, викривляється система адекватного світосприйняття й реагування на зовнішні подразники, порушується механізм раціонально-вольового контролю поведінки в бік домінування емоційно-афективних складових. Через накопичення афекту підвищується загальна конфліктогенність підлітків із подібними психічними вадами. Для розвантаження психіки такі особи шукають безглуздих приводів для конфліктів як можливості квантового викиду неконтрольованої агресії афективного ґатунку, звісно без належного прогнозування наслідків своєї поведінки.

Підсумовуючи особливості тяжкої насильницької злочинності неповнолітніх, слід наголосити на тому, що, як правило, найтяжчі злочини вчиняють представники соціально неблагополучного середовища підлітків. Це середовище становлять вихідці із соціально занедбаних сімей, вихованці шкіл-інтернатів, а також діти без належного піклування і догляду. Неприйняття і відсторонення з боку соціуму породжують дезідентифікацію і ворожо-агресивне сприйняття соціальної реальності підлітками аналізованої категорії. Почуття нікчемності і незахищеності буття компенсуються в пияцтві, аморальності і насильстві як захисній реакції на вплив ворожого середовища. Вирішення надзвичайно актуальних у цьому віці завдань — самоствердитися, подолати соціальну відчуженість — відбувається найлегшим і найщвидшим у реалізації насильницьким шляхом, в основі якого лежить ворожість і фрустрація[2].

Найменш чисельною групою злочинів неповнолітніх у м. Харкові є діяння у сфері незаконного обігу наркотиків. Наркотизація підліткового середовища в сучасних умовах набуває небезпечного характеру як за своїми масштабами, так і за наслідками. Втім, такий висновок не знаходить свого підтвердження в офіційній статистичній звітності служби у справах неповнолітніх у Харківській області, згідно з даними якої в 2002 році на обліку спеціалізованих закладів перебувало 76 підлітків, які зловживають наркотичними та токсичними речовинами[1]. Це при тому, що загальна чисельність неповнолітніх по м. Харкову за цей же рік становила 328 326 осіб. А кількість злочинів, вчинених неповнолітніми у сфері незаконного обігу наркотиків в Харківській області за аналізований період, — 71[2]. Із наведеного можна припустити, що рівень латентності підліткової наркоманії і протиправних діянь, вчинюваних у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, очевидно, є значним. Як зазначає заступник голови місцевого суду Комінтернівського району м. Харкова А. П. Бенедік, такий стан справ є свідченням відсутності роботи відповідних служб по виявленню та обліку підлітків, схильних до вживання наркотичних та токсичних речовин і відсутності профілактичної роботи серед неповнолітніх[3].

Про підвищену наркотизацію підліткового середовища свідчать дані опитування неповнолітніх безпритульних, які були виявлені під час загальноміських рейдів «Вулиця», «Вокзал», «Підліток» у м. Харкові. 21,1% опитаних ідентифікують себе із наркоманами (тими, хто регулярно вживає наркотики), 15,1% є «любителями» (мають досвід багаторазового вживання різних наркотичних речовин), 6,7% — хоча б раз пробували. Тобто понад 40% вихідців із неблагополучних сімей вживали наркотики[4].

Проведене нами дослідження показало, що в переважній більшості випадків (понад 80%) підлітки вчиняли злочини, пов'язані із незаконним виробленням, придбанням, зберіганням, передачею наркотичних засобів без мети збуту (ст. 309 КК України), тобто для власних потреб. Фахівцями встановлені мотиви початкового і подальшого вживання неповнолітніми наркотиків. Спочатку вони експериментують із традиційними адиктивними речовинами — алкоголем і тютюном, а згодом переходять до наркотиків. Так, перше

[1] *Антонян Ю. М., Бородин С. В.* Преступное поведение и психические аномалии. – М.: Спарк, 1998. – С. 101 – 105.

[2] *Антонян Ю. М.* Психология убийства. – М.: Юристъ, 1997. – С. 88–89.

[1] Інформація щодо роботи служби у справах неповнолітніх у Харківській області за 2002 рік.

[2] Статистичний звіт щодо неповнолітніх засуджених за 2002 рік Державної судової адміністрації в Харківській області.

[3] *Бенедік А. П.* Проблема алкоголізму та наркоманії неповнолітніх // Ювенальна юстиція. – Х.: Апеляц. суд Харківської обл., 2004. – С. 25.

[4] Там само. – С. 25.

«знайомство» із алкоголем і тютюном відбувається з 12–13 до 14–15 років, а з наркотиками з 14–15 до 16–17 років. Серед мотивів першої проби наркотиків домінують: цікавість — 48,3%, бажання випробувати нові приємні незвичні відчуття — 40,6%, субмісивні мотиви: підкорення тиску з боку компанії — 36,1 %[1]. Спонуканнями подальшого вживання є занурення у стан ейфорії, усунення абстинентного синдрому, заповнення бездіяльного періоду, усталена звичка з важкими формами фізичної і психологічної залежності[2].

Більшість злочинів, передбачених ст. 309 КК, розкривається на стадії закінченого посягання під час рейдів спеціалізованих підрозділів міліції та вуличних перевірок підозрілих осіб патрульно-постовою службою. Так, 17-річний учень ПТУ був затриманий в ході оперативного відпрацювання території Червонозаводського району м. Харкова. Під час зовнішнього догляду в нього було вилучено 5,6556 г канабісу, який він купив у невстановленої слідством особи без мети збуту[3]. Викликає занепокоєння формулювання судово-слідчих органів: «Купив у невстановленої слідством особи», яке раз по раз зустрічається в кримінальних справах даної категорії. Безумовно, певна частина кримінального наркообігу має стихійний характер, коли елементарні наркотики виготовляються в кустарних умовах. Однак про такі підпільні «точки» і їх господарів добре відомо в колі наркозалежних осіб, їх безпомилково можуть вказати мешканці населених пунктів. Навіть якщо йдеться про добре організований і законспірований наркобізнес із розгалуженою мережею збуту і системою прикриття, то й у цьому разі є загальновідомі реалізатори наркотиків, які, до речі, будь-кому на вулицях свій «товар» не пропонують. Водночас наркоторгівцями все частіше стає молодь, у тому числі неповнолітні, які у своєму середовищі реалізують зілля. Тому правоохоронним органам потрібно докласти більше оперативно-профілактичних зусиль по встановленню каналів збуту і окремих реалізаторів наркотиків.

[1] *Сердюк О. О.* Перша проба наркотичних речовин як закономірність адиктивної поведінки // Право і Безпека. – 2004. – Вип. 3. – С. 232.

[2] *Медведєв В .С.* Кримінальна психологія: Підручник. – К.: Атіка, 2004. – С. 156.

[3] Архівна кримінальна справа місцевого суду Червонозаводського району м. Харкова за 2001 рік.

Злочинність у цілому, так само як і будь-який окремий вид злочинних проявів, перебуває в безперервному розвитку та видозміненні. За всієї важливості показників її рівня та структури слід, однак, зазначити, що вивчення самих лише цих показників не дає змоги скласти всеосяжного уявлення про всю злочинність (або її окрему частину), зокрема не можна судити про ті тенденції і закономірності, що спостерігаються в ній. Адже рівень та структура злочинності певною мірою характеризує її стан на певний часовий момент. На думку П. І. Гришаєва, вони дають щось на зразок фотографічного знімку злочинності на певну дату[1]. Але для того, щоб установити тенденції, тобто внутрішні закономірності розвитку злочинності, необхідно простежити її динаміку за більш-менш тривалий часовий період.

Динаміка злочинності є комплексним показником, бо характеризує злочинність і з кількісного, і з якісного боку одночасно. Інакше кажучи, під динамікою злочинності розуміють зміну її рівня і структури за певний проміжок часу в межах певної адміністративно-територіальної одиниці.

Отже, необхідною умовою успішного проведення аналітичної роботи щодо вивчення кількісно-якісних показників злочинності неповнолітніх у м. Харкові та розробки ефективних заходів протидії є аналіз динаміки цього різновиду злочинних проявів.

Протягом останніх років у динаміці злочинності неповнолітніх м. Харкова помітними стали доволі суперечливі тенденції. З одного боку, спостерігається зниження рівня зареєстрованих злочинних проявів, що відбувається в доволі значному й більш-менш послідовному зменшенні їх кількості; з другого — кількість неповнолітніх, які вчинили злочини, залишається приблизно на тому самому рівні. Так, у 2004 році кількість злочинів порівняно з 1999 роком, за даними Управління МВС України у Харківській області, знизилася вдвічі — 632 злочини проти 1252. При цьому слід констатувати, що темпи приросту злочинних діянь неповнолітніх протягом кількох років стосовно кожного попереднього року також зменшується. Так, якщо приріст даного виду злочинів

[1] *Гришаев П. И.* Советская криминология. – М.: Изд-во ВЮЗИ, 1975. – С. 92.

у 2000 році, порівняно з попереднім 1999 роком, становив 16,45 % зі знаком «-», то в 2001 році цей показник становив -13,38 %; у 2002 — -3,86 %, а в 2003 і 2004 роках приріст злочинних проявів неповнолітніх дорівнював відповідно -8,84% та -20,40 %. Отже, в 2004 році, порівняно з попереднім роком, зафіксовано найістотніше зниження кількості зареєстрованих злочинів, учинених неповнолітніми особами.

Окремої уваги заслуговує аналіз криміногенної ситуації у тих чи інших районах м. Харкова. З дев'яти міських територіально-адміністративних одиниць протягом низки років найкриміногеннішими були Московський, Київський і Дзержинський райони. Частково така ситуація пояснюється тим фактом, що вони є густонаселеними «спальними» районами міста, в яких мешкає більшість міських підлітків. Крім того, злочинність неповнолітніх тяжіє до місць їх безпосереднього мешкання, де їм все знайоме, де вони проводять своє дозвілля, мають «точки збору» тощо. Але і в динаміці цих районів з року в рік спостерігається зниження кількості зареєстрованих фактів злочинних проявів. Так, лише в Київському районі за п'ять років рівень злочинності неповнолітніх скоротився в чотири рази (!). У 2004 році приріст кількості вчинених неповнолітніми злочинів становив 45,95 % зі знаком «-».

Більш-менш позитивні зрушення відбуваються і в інших районах міста. Навіть у такому традиційно несприятливому, з точки зору криміногенної ситуації, районі Харкова, як Ленінський (наявність Центрального ринку, залізничного вокзалу, районів старих будівель та ін.), кількість злочинів неповнолітніх скоротилася протягом п'яти років у чотири рази і сьогодні є найменшою (у 2004 році в Ленінському районі неповнолітніми вчинено 31 злочин).

Таким чином, все це свідчить нібито про сприятливі тенденції у справі подолання злочинності підлітків. Проте, чи говорить такий стан справ про реальні успіхи в боротьбі зі злочинністю неповнолітніх і значний перелом у криміногенній ситуації у цій сфері, по-перше, покаже час, а по-друге, гадаємо, що робити сьогодні будь-які висновки про закріплення нібито позитивної тенденції можна лише, спираючись на осмислення позитивних зрушень щодо «супутніх» показників, якими в даному разі є кількість осіб, які вчинили ці злочинні діяння. Разом із тим, не можна відки-

дати і таке, на жаль, поширене негативне явище, як процесуальна латентизація злочинності неповнолітніх з боку співробітників правоохоронних органів, сутність якої полягає в тому, що через різні причини, у тому числі внаслідок свідомого порушення принципу законності, занижуються показники щодо кількості реально вчинених злочинів неповнолітніми.

Таким чином, адекватну картину про будь-які зміни в динаміці злочинності неповнолітніх дає лише комплексний розгляд певних показників-індикаторів протягом тривалого часу, якими, передусім, є рівень кількості зареєстрованих злочинів і осіб, що їх вчинили.

Аналіз кількісних даних стосовно неповнолітніх, які причетні до вчинення злочинів, свідчить про їх відносну стабільність, за винятком 2002 року, коли приріст до року попереднього становив +10,96 %. В інші роки цей показник залишався приблизно на одному рівні, маючи амплітуду коливання від –7,17 % до +3,98 %: у 2000 році порівняно з 1999 роком приріст у кількості неповнолітніх осіб, які вчинили злочин, був 3,76 %, у 2001 році — 6,11 % зі знаком «-»; у 2002 році, як уже згадувалося, приріст сягнув понад 10 %; у 2003 році знову відбулося помітне зниження — 7,17 % зі знаком «-»; у 2004 році — 3,98 % зі знаком «+». Таким чином, викладене дає змогу констатувати, що в розріз чіткій тенденції до зниження кількості зареєстрованих у м. Харкові злочинів, що вчинені неповнолітніми, в цілому ж протягом часу, який аналізується, відбувається, хоч і назначене, але збільшення кількості неповнолітніх, які вчинили ці злочини. Таке становище, напевно, може свідчити про збільшення групових злочинів з боку неповнолітніх, що слід розцінювати як погіршення якісних характеристик злочинності осіб, які не досягли 18 років.

Аналіз статистичних даних щодо кількості неповнолітніх злочинців за окремими районами м. Харкова відтворює тенденції, притаманні динаміці цього ж показника в масштабах міста. У всіх районах міста, за винятком Орджонікідзевського, Московського і Комінтернівського районів, упродовж кількох років у динаміці зареєстрованої кількості неповнолітніх злочинців в цілому спостерігається тенденція до її зниження. При цьому слід констатувати, що якихось різких змін у кількісних показниках як у позитивному, так і негатив-

ному напрямках не зафіксовано. Окремі несприятливі коливання в динаміці кількості виявлених неповнолітніх осіб, причетних до вчинення правопорушень, у ті чи інші роки притаманні майже всім адміністративно-територіальним одиницям міста, але вони, як правило, компенсуються зниженням кількості таких осіб у наступні роки. Отже, у двох третинах районів Харкова за роки, що аналізуються, все ж таки відбулося покращення криміногенної ситуації, пов'язаної зі злочинністю неповнолітніх.

Однак проведений аналіз динаміки злочинності неповнолітніх у м. Харкові був би неповним без вивчення змін у часі якісних показників злочинних проявів цієї категорії правопорушників.

У кримінально-правовій статистиці злочинності неповнолітніх окремим рядком представлені найбільш значущі за ознакою поширення або (і) тяжкості вчиненого види злочинів. Саме аналіз цих видів злочинних діянь у часі дає уявлення про будь-які якісні зрушення у структурі цієї злочинності в динаміці. Вивчення статистики за останні роки дає змогу дійти висновку, що істотних змін у структурі злочинності неповнолітніх, які відбивалися б у значному збільшенні чи, навпаки, зменшенні питомої ваги тих чи інших видів злочинів у загальній їх кількості, не виявлено. Відбувається пропорційне зниження абсолютної кількості за всіма видами злочинів, що вчиняються неповнолітніми, разом із зниженням загальної кількості цих злочинних діянь. При цьому стосовно деяких видів злочинних проявів, виходячи з абсолютних кількісних показників, можна спостерігати значне їх зменшення. Так, якщо проаналізувати, наприклад, динаміку розбоїв, то лише в 2004 році, порівняно з попереднім роком, помітний приріст на 47,06 % зі знаком «-». Аналогічна ситуація склалася у 2004 році і щодо хуліганства і крадіжок державного майна: приріст у бік зниження відповідно сягнув -49,38 % і -10,34 %. Однак характер структури злочинності неповнолітніх в цілому залишається незмінним. Таким чином, протягом кількох років при зниженні злочинних проявів за абсолютними показниками залишається стабільною структурний «каркас» злочинності неповнолітніх.

Закінчуючи огляд кримінологічної характеристики злочинності неповнолітніх у м. Харкові, ми дійшли таких висновків. По-перше, встановлено, що «найнебезпечнішим» віком у молоді, що мешкає у м. Харкові, з точки зору криміногенних проявів, є 15-, 16-віковий рубіж. Саме в цьому віці більша частина молоді опиняється беззахисною перед впливом злочинності і може заглибитися у світ кримінальних відносин[1], де панують кримінальні традиції, і піддатися впливу різноманітних спокус, які «підстерігають» її у великому місті.

По-друге, за своїм характером злочинність неповнолітніх у м. Харкові має корисливу, корисливо-насильницьку та насильницьку спрямованість. При цьому майже половина злочинів, що вчиняються неповнолітніми, належать до категорії тяжких і особливо тяжких. Щодалі частіше підлітки вчиняють злочини, які в минулому вчиняли переважно дорослі злочинці, — убивства з корисливості, розбійні напади, насильницькі грабежі, вимагання, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, бандитизм. Нині підлітками або за їх участю учиняється кожен десятий корисливо-насильницький злочин і кожен дев'ятий розбій поєднаний з убивством потерпілого.

По-третє, найпоширенішим злочином неповнолітніх є крадіжка. При цьому крадіжки, що вчиняють підлітки, неоднорідні за способом їх вчинення, місцем, предметами посягання, їх вартістю, спричиненими збитками (крадіжки предметів із чорних та кольорових металів, так звані квартирні крадіжки, крадіжки із кіосків, у натовпі, із автотранспорту та ін.).

По-четверте, сьогодні міська злочинність неповнолітніх є своєрідним відбиттям молодіжної злочинності, позаяк молодші за віком намагаються повторювати поведінкові стереотипи старших, а злочинність старших за віком поповнюється за рахунок вчорашніх підлітків. Тому не випадково, що злочинні групи найчастіше за своїм складом є підлітково-молодіжними. Бувають випадки, коли організаторську функцію в злочинній групі (навіть в організованій) виконують неповнолітні.

По-п'яте, масштаби злочинності неповнолітніх, представлені в офіційній кримінально-правовій статистиці, неповно відбивають реальний стан цього виду злочинних про-

[1] *Попов В. Г.* Молодежь в сфере криминогенного влияния // СОЦИС. – 1998. – №5. – С. 78.

явів, оскільки умови мегаполісу, яким є м. Харків, стають на перешкоді викриттю багатьох з них (злочинцям відносно легко зникнути з місця події, знеособленість міського життя, значні міграційні процеси, загальна кількість злочинних проявів тощо).

По-шосте, зростанню криміногенної активності неповнолітніх у великому місті сприяють процеси жорсткості звичаїв у суспільстві, у тому числі в молодіжному середовищі, в якому кожний намагається вибороти своє «місце під сонцем», посилення тенденцій правового нігілізму та зневажання закону, формування установки на вирішення життєвих проблем з позиції сили, відсутність ефективної системи правової освіти та захисту, недостатня результативність профілактичної роботи органів внутрішніх справ та ін.

По-сьоме, дослідження кримінологічної характеристики злочинності неповнолітніх на прикладі м. Харкова дасть змогу виявити регіональні особливості цієї злочинності саме у Східній Україні, організувати ефективне проведення порівняльного аналізу цього ж виду злочинності з іншими регіонами України, встановити відмінності між злочинними проявами підлітків у великому місті і, наприклад, у сільських районах, розробити заходи протидії і в подальшому поширити практику цих заходів в інших територіальних районах нашої держави.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол №1 від 25 березня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***О. Г. Кальман.***

О. М. Руднєва, **канд. юрид. наук, доцент, завідувач лабораторії,**
А. Б. Блага, **ст. науковий співробітник.**
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

СОЦІАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЖІНОК В УКРАЇНІ І ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ[1]

1. Реалізація конституційного принципу рівних прав і можливостей чоловіків та жінок

Єдиного підходу до визначення поняття «гендер» не існує. Особливої уваги заслуговують знання соціології в розробці понятійного апарату, пов'язаного із соціостатевою сферою. Поняття «гендер» походить від грецького слова «генос» («походження», «матеріальний носій спадкоємності», «той, що народжується» [2]); найточніше воно може бути передано українською мовою, як «рід» або «досвід роду». З іншого боку, цей термін розглядається як похідний від англійського позначення граматичного роду (незважаючи на те, що в англійській мові немає такої граматичної категорії, як рід; і навіть у тих мовах, де рід існує, він знаходить свою мотивацію лише на рівні опису живих істот, позначаючи родо-статеву, біологічну приналежність істоти)[3].

[1] Стаття підготовлена за матеріалами дослідження за фундаментальною темою «Соціальні та правові аспекти становища жінок в Україні та попередження жіночої злочинності», яке проводилося співробітниками лабораторії вдосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності інституту вивчення проблем злочинності АПрН України О. М. Руднєвою, О. М. Подільчак, А. Б. Благою, С. С. Шрамко згідно з постановою Президії Академії правових наук України у 2001 – 2003 роках.

[2] *Шабурова О. В.* Гендер // Современный философский словарь / Под. ред. Е. В. Кемерова. – Лондон: 1998. – С. 180 – 183.

[3] *Воронина О. А.* Категории пол/гендер в философии феминизма // Филос. исследования. – 1995. – № 4. – С. 51 — 68.

© О. М. Руднєва, А. Б. Блага, 2005

Особливої актуальності набуває ліквідація дискримінації в країнах з перехідним типом економіки, до яких входить і Україна.

Однак в українському суспільстві досі сильними є патріархальні традиції. У зв'язку з цим викликає певне занепокоєння популярна тенденція «повернення жінки до хатнього вогнища», яка останнім часом набуває популярності не лише серед чоловіків, що навряд чи сприятиме реальній рівності чоловіків і жінок. Наприклад, 50% опитаних громадян погоджуються з думкою, що наших жінок треба звільнити від примусової рівноправності, а понад 57% респондентів вважають, що жінка за умови відповідного заробітку чоловіка повинна залишатися вдома, виховувати дітей і турбуватися про сім'ю.

Сфера економічних відносин у будь-якій державі найбільш чутливо відбиває нерівне становище жінок і чоловіків, а також можливостей реалізації їх прав і законних інтересів. Утвердження загальнодемократичних норм та ринкових відносин без забезпечення достатніх гарантій і механізмів захисту, на жаль, призвело до погіршення становища жінок у всіх царинах суспільного життя.

Серйозні порушення прав жінок помітні в соціально-економічній сфері, де жінки становлять 52 % всіх працюючих: у промисловості — 40 %, у сільському господарстві — 45 %, у будівництві — 28 %, у транспорті — 30 %, некваліфікована праця охоплює близько 100 тис. жінок. Серед працюючих уночі 35 % становлять жінки віком від 20 до 39 років. В цілому заробітна плата жінок нижча заробітної плати чоловіків більш ніж на 20 %.

Триває посилення гендерної асиметрії у зв'язку з розвитком ринкових відносин і зростаючою конкурентністю в соціально-економічній царині. Так, внаслідок фактично нерівноправного з чоловіками становища в суспільстві за радянських часів, у процесі здійснення реформ, жінки були усунені від джерел розподілу та перерозподілу ресурсів і продуктів, отже, не змогли взяти активної участі у приватизації й комерціалізації різних форм власності. А саме прибуток і форми його одержання стають сьогодні головними структурованими чинниками українського суспільства. Участь жінок у підприємницькій діяльності ще не стала вагомою. І хоча точ-

них даних немає, але можна сказати, що частина жінок, зайнятих у сфері бізнесу, становить приблизно 1 % (в Росії — до 3 %). Реальністю нашого життя стала дискримінаційна політика наймачів стосовно жінок, особливо молодого віку.

Конституція України визначає ідеологію і політику держави щодо статусу жінки, можливості її впливу на економічні й політичні процеси, які відбуваються в суспільстві. Зокрема, стаття 21 Конституції наголошує на тому, що всі люди є вільні.

Щодо твердження про рівність статей велике значення має ст. 23 Основного Закону України, де наголошується, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей». Ліквідація дискримінації жінок саме й передбачає створення рівних умов для розвитку особистості, для самореалізації індивіда без огляду на його статеву належність.

Конституція України втілила основні напрямки й перспективи розвитку української держави та національної правової системи, юридично закріпила права та свободи рівних перед законом громадян. Особливістю конституційно-правових норм, які є значним кроком у забезпеченні гендерної демократії в Україні, стало *спеціальне виокремлення права жінки й чоловіка на рівність перед законом як самостійного основного права людини,* повага до якого має бути гарантована кожному. Гарантії щодо реалізації цього права визначаються через створення і закріплення рівних можливостей.

В Україні конституційно утверджено принцип недискримінації за ознакою статі. Права і свободи людини незалежно від статі та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Перед людиною кожної статі держава відповідає за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини незалежно від статі є головним обов'язком держави.

Слід особливо наголосити, що *юридичні засоби подолання дискримінації жінок не зводяться лише до законодавчих засобів,* тобто до закріплення тих чи інших відповідних положень у Конституції, законах та інших нормативно-правових актах (законодавстві) України. Вони охоплюють усі сфери діяльності державних органів та їх посадових осіб у межах їх

законодавчо визначеної компетенції, а також результати цієї діяльності у вигляді як правотворчих, так і правозастосовних актів нормативного й індивідуального характеру, актів контролю та нагляду, які забезпечені державною підтримкою аж до примусу. При цьому особливу роль у системі юридичних засобів покликана відігравати практична діяльність правоохоронних органів і судів.

Принцип гендерної чуйності правових приписів знайшов своє втілення в галузевому законодавстві України — кодексах та окремих законах, підзаконних нормативно-правових актах, тобто поступово посідає чільне місце в системі національного законодавства.

Висвітлимо положення законодавства України, які регулюють ті суспільні відносини, де фактична нерівність жінок з певних історичних та соціальних причин є найпомітнішою.

Це передусім стосується забезпечення *рівноправної участі чоловіків і жінок у політичному процесі, в діяльності громадських організацій тощо.*

Виникнення питання щодо рівного представництва чоловіків і жінок як чинника існування дійсно демократичної держави пояснюється наявністю вираженої суперечності між підвищенням питомої ваги жіночого внеску до розвитку економіки окремих держав і неадекватно низьким рівнем доступу жінок до фінансових ресурсів і найвищих ешелонів влади, де відбувається прийняття політичних рішень. Адже очевидно, що існує значна диспропорція представництва чоловіків і жінок у сферах публічної влади, обмеження вільного просування жінок до владних структур, що заважає повною мірою делегувати і представляти інтереси всіх верств населення тієї чи іншої держави. Як результат складається досить прикра картина репрезентації жінок у владних структурах усіх рівнів.

Вважаємо, що слід виокремити основні напрямки дій для подолання дискримінації жінок у цій царині:

1) створення сприятливого середовища для посилення участі жінок у роботі владних органів, що забезпечується шляхом сприяння усвідомленню громадськістю позитивної ролі та внеску жінок у процес прийняття рішень через організацію публічних інформаційних компаній і дебатів;

2) запровадження гендерної перспективи у діяльність виконавчих органів, політичних, економічних, соціальних і культурних організацій;

3) сприяння участі жінок-експертів;

4) організація компаній і програм, націлених на усунення стереотипів та упередженого ставлення до ролі жінок у процесах прийняття рішень і до показу позитивних наслідків рівної участі жінок у цих процесах;

5) встановлення і застосування критеріїв моніторингу й оцінки прогресу, досягнутого під час виконання урядових програм в аспекті рівної участі чоловіків і жінок у політичних партіях та виборних органах; регулярне подання доповідей у парламенти щодо тенденцій, перешкод і позитивного досвіду участі жінок у процесах прийняття рішень.

Одним із прикладів втілення в життя позитивних дій є *квотування, під яким розуміють тимчасові спеціальні заходи, що використовуються для усунення фактичної нерівності і можуть бути ліквідовані після встановлення гендерного паритету.*

Сферою, чутливою до порушення рівності прав жінок і чоловіків, є також трудові відносини.

Трудове законодавство України закріплює основний принцип, що діє в царині охорони прав жінок, — принцип рівності. Відповідно до ст. 21 КЗпП держава забезпечує рівність трудових прав всім громадянам незалежно від походження, соціального й майнового становища, расової й національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду й характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Насамперед це стосується подолання проявів дискримінації жінок на ринку праці. Із цією метою необхідно й далі:

а) розвивати й застосувати законодавство, що стосується усунення дискримінації жінок щодо прийняття на роботу та умов праці, для чого необхідно, зокрема, переглянути правові бар'єри, які заважають гендерній рівності у сфері праці (наприклад, упередженість із мотивів статі при наймі на роботу, нерівність жінок і чоловіків в оплаті праці, при виконанні домашньої роботи, нерівні можливості в опануванні кар'єри та ін.);

б) опрацювати та прийняти такі закони, що забороняють дискримінацію жінок при прийнятті на роботу, поліпшують умови праці, усувають дискримінацію, пов'язану з репродуктивними функціями жінки;

в) розробити законодавство, яке запроваджує гендерно збалансоване надання відпусток для догляду за дітьми;

г) зробити недискримінаційним оподаткування прибутковим податком;

ґ) переглянути кваліфікаційні схеми оцінки робіт з метою ефективного застосування принципу рівної оплати праці;

д) прийняти закони, що забороняють сексуальні домагання на робочому місці й засновані на різниці у статі ворожість, шантаж і дискримінацію;

е) забезпечити врахування двосторонніми й багатосторонніми трудовими угодами положень міжнародних документів, що захищають гендерну рівність.

Ще одним засобом подолання дискримінації жінок є усунення заснованої на статі вертикальної й горизонтальної сегрегації на ринку праці, для чого необхідно вжити заходів, що сприяли б полегшенню жінкам доступу до робіт, які відповідають їх здібностям; сприяти обійманню жінками високооплачуваних посад; заохочувати роботодавців (зокрема, шляхом позитивних дій) приймати жінок на посади, що передбачають прийняття відповідальних рішень.

Робота в напрямку ліквідації насильства має здійснюватися шляхом перегляду і скасування норм, що передбачають дискримінацію щодо жінок та імплементації в повному обсязі міжнародного законодавства проти дискримінації як у приватній, так і публічній сферах життя. Окрім того, необхідно сприяти розвитку системи захисту жертв насильства, зокрема посиленню співпраці між міліцією (поліцією) й неурядовими організаціями та заохоченню жінок та дівчаток повідомляти правоохоронні органи про факти насильства з метою кримінального переслідування й покарання злочинців.

Боротьба з насильством у сім'ї дій передбачає викриття фактів насильства в сім'ї та боротьбу з ними на публічному відкритому для громадськості рівні, для чого потрібно:

а) забезпечити визнання того факту, що насильство в сім'ї, у тому числі сексуальне насильство і згвалтування, зокрема між подружжям, є не приватною справою, а порушенням прав людини та злочином;

б) поширити інформацію щодо відповідного законодавства та можливості притягнення до відповідальності в разі вчинення насильства в сім'ї;

в) розвивати й забезпечувати виконання законів щодо визнання насильства в сім'ї.

2. Деякі особливості тенденцій жіночої злочинності

У сучасній жіночій злочинності простежується ряд тенденцій, які потребують більш ретельного їх вивчення з урахуванням існуючих реалій. На жаль, за останній час проблема злочинності серед жінок не привертала уваги вітчизняних юристів з точки зору втілення нових концепцій та започаткування прогностично-профілактичного напрямку на засадах європейських стандартів.

Як відомо, рівень злочинності в кримінології визначається за кількістю зареєстрованих злочинів і за кількістю виявлених осіб, що їх вчинили. Останній показник, починаючи з 1989 року, помітно зменшився порівняно з першим, що здається цілком природним, якщо врахувати те, що значна частка злочинів залишається нерозкритою.

Статевий склад правопорушників відомий тільки щодо розкритих злочинів. У статистиці, що веде Міністерство внутрішніх справ України, рівень жіночої злочинності визначається частиною жінок серед всіх осіб, притягнених до кримінальної відповідальності.

Відповідні показники, а також їх динаміка протягом 31 року, з 1972 по 2002 роки, міститься у табл. 1.

За роки незалежності України кількість жінок-злочинниць зросла на 24%, тоді як загальна кількість злочинців зросла на 44%. Звертає на себе увагу наявність двох періодів різкого зростання жіночої злочинності — у 1985 — 1987 та 1995 — 1998 роках. Вони пов'язані як з політичними (зміна державного керівництва і подальша зміна політики правозастосовної діяльності та реформування правоохоронних органів), так і економічними й соціальними факторами. Однак з досягненням політичної, економічної та соціальної стабільності показники злочинності починають стабілізуватися. Втім, здавалося б, позитивні зміни злочинності за роки незалежності держави не можна визнати однозначними, оскільки різке зниження кількості виявлених жінок, що вчинили злочин, на тлі такого ж стрімкого зниження загальної кількості виявлених злочинців (на 13 — 16% щорічно) суперечить закономірностям розвитку злочинності.

Слід зазначити, що традиційно невелика частина жінок (11–13%) серед загальнокримінальних злочинців не дає

Таблиця 1

Динаміка кількості виявлених жінок, що вчинили злочини, у відсотковому відношенні до загальної кількості злочинців за період з 1972 по 2002 рік

Рік	Кількість виявлених осіб	З них жінок	% до загальної кількості осіб	Динаміка порівняно з 1972 р. (у %)
1972	142140	29370	20,7	-
1973	136752	26330	19,2	-10,4
1974	142517	20631	14,5	-29,8
1975	152761	23475	15,4	-20,1
1976	153411	23894	15,6	-18,6
1977	138455	21587	15,6	-26,5
1978	145240	20992	14,4	-28,5
1979	153623	22445	14,6	-23,6
1980	175244	25775	14,7	-12,2
1981	189252	28532	15,1	-2,8
1982	196551	32975	16,5	+10,6
1983	209083	33502	16,0	+14,1
1984	203034	31963	15,7	+18,8
1985	226072	49594	21,9	+68,9
1986	230236	60462	26,3	+105,9
1987	204482	53058	26,0	+80,6
1988	172703	31953	18,5	+8,8
1989	173997	26446	15,2	-10,0
1990	186693	27123	14,5	-7,6
1991	187468	27231	14,5	-8,3
1992	242363	29131	14,0	-0,8
1993	242363	33039	13,6	+12,5
1994	269061	41634	15,5	+41,8
1995	340421	59009	17,3	+100,9
1996	339530	52987	17,5	+80,4
1997	337908	58690	17,4	+99,8
1998	330067	57499	17,4	+95,8
1999	316995	52847	16,7	+80,0
2000	309057	46016	14,9	+56,7
2001	284724	38512	13,5	+31,1
2002	270307	33725	12,5	+14,8

підстав для заспокоєння, оскільки зростання кількості жінок-правопорушниць по лінії карного розшуку в 1997 році становило 51% порівняно з показниками 1994 року, тоді як загальне зростання злочинців за цей період дорівнювало лише 2,2% (табл. 2). За абсолютною чисельністю кількість жінок, які скоїли загальнокримінальні злочини, перевищує кількість правопорушниць у сфері економіки у 3,9 раза.

Таблиця 2

Участь жінок у вчиненні злочинів загальнокримінальної спрямованості

Рік	Всього по Україні	З них жінок	% до загальної кількості осіб
1993	187 077	*	*
1994	205 811	21 787	10,6
1995	277 288	33 335	12,0
1996	253 854	33 367	13,1
1997	220 975	32 892	13,0
1998	250 347	32 438	13,0
2002	247 583	26 823	10,8

* — дані відсутні.

Особливий пік жіночої загальнокримінальної злочинності спостерігається у 1995 році — зростання на 53% проти зростання злочинності серед чоловіків на 32,6%. У 1996 році жіноча злочинність зростає ще на 0,9%, тоді як чоловіча зменшується на 9,7%. Починаючи з 1997 року кількість виявлених осіб по лінії кримінального розшуку зменшується. Зрозуміло, ці показники великою мірою демонструють активність роботи органів міліції з розкриття злочинів, тому не можна скидати з рахунку вельми високий рівень латентності (у тому числі штучної) жіночої злочинності. Одночасно цей період визначається структурною перебудовою злочинності, інтенсивним зростанням у ній організованості. Ці обставини в поєднанні з прорахунками в реформуванні правоохоронної системи, змінами політичного курсу керівництва дер-

жави, а також суттєвими змінами законодавства відбулися на суперечливій картині злочинності, підтвердження чому ми можемо спостерігати при аналізі показників економічної злочинності (табл. 3), де питома вага жінок досить суттєва (31—47%).

Таблиця 3

Участь жінок у вчиненні злочинів загальнокримінальної спрямованості

Рік	Всього по Україні	З них жінок	% до загальної кількості осіб
1993	34 371	15 242	44,3
1994	40 379	17 324	42,9
1995	53 129	21 811	41,1
1996	49 755	21 181	42,6
1997	45 850	20 032	43,7
1998	44 773	19 865	44,4
2002	22 724	6 902	30,3

Суттєве значення мають також відомості про осіб, які вчинили злочини в групі, в стані сп'яніння та повторно. У 2002 році було виявлено 78 722 особи, що вчинили злочини у складі групи, з яких 7579 (9,6%) становили жінки. У складі організованої групи або злочинної організації діяли всього 3209 осіб, з яких 326 (10%) — жінки.

Усього в стані алкогольного сп'яніння у 2002 році вчинили злочин 29 059 осіб, 2059 (7,1%) з яких — жінки; в стані наркотичного сп'яніння — з 1352 осіб виявлено 200 жінок, або 14,7%.

Кількість жінок, які раніше вчиняли злочин, серед виявлених злочинниць у 2002 році становила 3133, серед яких у 1580 попередня судимість була не знята і не погашена. Загальний аналогічний показник становить відповідно 39 490 осіб, що раніше скоювали злочин, та 20 254 рецидивістів з непогашеною судимістю. Раніше утримувалися в установах з виконання покарань 8145 осіб, з яких жінок — 511. Цікаво, що з них протягом одного року після звільнення вчинили злочин у цілому 2338 осіб, у тому числі 148 жінок, тобто майже кожна третя особа.

3. Особливості мотиваційної сфери жінок, що вчинили злочин

Окрему увагу в проведеному дослідженні було приділено вивченню психологічних та мотиваційних особливостей особистості жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. Відомо, що діапазон психологічних елементів формування злочинних мотивів украй широкий і містить потреби, інтереси, почуття, ціннісні орієнтації, навички. Власне мотивами вони стають, тільки коли набувають значення спонукання до конкретного вчинку.

Потреби, що відіграють важливу роль у процесі виникнення мотиву, є соціально-психологічною категорією — соціальною за змістом і психологічною за формою свого прояву. Вони формуються в процесі соціалізації особистості і відбивають усю розмаїтість людської діяльності. Виходячи з біосоціальної природи людини, потреби можна підрозділити на дві групи: соціалізовані органічні потреби і соціальні потреби, що виникають і задовольняються в процесі прояву людини як соціального суб'єкта — у праці, спілкуванні, соціальному статусі, визнанні, творчості тощо.

У мотивації делінквентної поведінки важливу роль відіграють ціннісні орієнтації, які являють собою соціально обумовлену систему становлення особистості правопорушника до явищ і подій навколишнього соціального середовища. Ціннісні орієнтації — складовий елемент загальної соціальної спрямованості особистості, що являють собою відбиток у свідомості людини цінностей, що їх вона визнає як стратегічні життєві цілі і загальні світоглядні орієнтири. Різновидом ціннісних орієнтацій є соціальні установки особистості, що формують певне сприйняття й оцінку навколишніх подій і явищ, а також готовність діяти відповідним способом.

Результати соціологічних досліджень свідчать про найбільшу значущість для засуджених таких цінностей, як свобода, сім'я і сімейні взаємини, продовження роду, доброта (74—85%), що відбивають специфіку виконання жінкою соціальних ролей (особливо в ситуації позбавлення волі), можуть бути фундаментом для їхнього повернення до нормального соціального життя. Зіставлення рядів життєвих цінностей дало змогу авторам дійти висновку, що для більшості за-

суджених жінок перелом у поведінці пов'язаний із соціальним механізмом реалізації цінностей. Так, наше суспільство хоча й орієнтує своїх громадян на підвищення добробуту і високий соціальний стан, однак легальні способи в переважної більшості населення для досягнення такого стану дуже обмежені[1].

У кримінологічній літературі зазначалося, що злочинна поведінка найчастіше спричиняється багатьма мотивами і потребами. Наприклад, корисливість часто поєднується з честолюбством або корпоративною солідарністю; майже завжди присутня полімотивність в насильницьких злочинах: тут і помста, і бажання верховодити, і незрозуміла злість, і багато чого іншого[2].

Оскільки для нас цікавими були детермінанти злочинної поведінки жінок, ми зробили аналіз ситуації вчинення злочину з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників її розвитку. З цією метою, як діагностичний інструментарій, ми використали методику Джанелла (60 питань). Цей опитувальник був створений і випробуваний на основі висловлювань самих засуджених про обставини і причини вчиненого ними злочину. Перша група тверджень присвячена проблемі фрустрації потреб; друга — потенціалу задоволення потреби шляхом учинення злочину; третя — наявності в ситуації вчинення злочину обставин, що полегшують його вчинення; четверта — внутрішнім моральним і психологічним перешкодам до прийняття рішення вчинити злочин; п'ята — зовнішнім перешкодам, що заважали реалізації злочинного наміру; шоста спрямована на встановлення адекватності сприйняття реальності злочинцем.

За результатами проведеного нами дослідження засуджених жінок ми виокремили дві якісно відмінні групи, чия мотиваційна сфера на час планування і реалізації злочинних намірів має істотні розходження за фактом фрустрації головних потреб. Фрустрація, яку психологи розуміють як «стресовий стан організму при неможливості досягти бажаної мети»[3], цікавить нас як потужний спонукальний стимул до вчинення злочину, як

[1] *Победа Н.О., Підшивалкіна В.І., Яценко А.Н.* Молодіжна злочинність із жіночим обличчям // Уряду України. – К., 1997. – Том 7. – С. 344–354.

[2] *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология. – К., 1999. – С. 61.

[3] Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М., 1990. – С. 434.

емоційна розрядка. У разі, коли через зовнішні перешкоди або протидію зацікавлених осіб суб'єкт у даний момент не може задовольнити своє бажання, в нього виникає стан фрустрації. Хоч на першому етапі зовнішні реакції на ситуацію начебто відсутні, насправді вони лише відстрочені. Навіть незначний привід може викликати гостре подразнення, і в особи виникають мотиви до протиправної поведінки. Залежно від наявності (відсутності) фрустрації одержують свою специфічну спрямованість такі суб'єктивні детермінанти, як потреба, непереборність спонукування, потенціал задоволення.

Серед розглянутої категорії для внутрішньо детермінованих злочинів властиві активність, самостійність, спланованість і рішучість при реалізації. Для жінок, чиї протиправні дії детерміновані, в основному, зовнішніми чинниками, характерна залежність від групи, менша кримінальна активність, участь у ній помічниками, приховувачами краденого або рядовими виконавицями.

Навички як мотиви деліктів не мають самостійного психологічного змісту. У їхній основі лежать ті самі потреби, інтереси, почуття, погляди і переконання. Однак у міру формування навичка перетворюється на суб'єктивний чинник — на мотив певної стереотипної поведінки. Звичні протиправні вчинки відбуваються значною мірою усвідомлено, однак, подеколи, автоматично — при відсутності або при скороченій фазі мотивації поведінки. Це призводить до зменшення контролю з боку свідомості. Стандартні звичні рішення ми спостерігаємо в рецидиві злочину: що частіше повторюється якийсь вид злочинної діяльності, то вища ймовірність набування ним звичного характеру.

Соціологічні спостереження залежно від мотивації кримінальної поведінки дають змогу розподілити засуджених жінок на три типологічні групи. Перша група характеризується усталеністю респонденток щодо криміногенної ситуації і діючих «активістів» злочинного світу, несхильністю до рецидиву. Особи цієї групи є, певніше, «жертвами» злочину і співучасницями злочинців. Згідно з оцінками осіб цієї групи, найбільш значущими мотивами злочину можуть бути: прагнення легкого і «красивого» життя, важкі умови життя, несподіваність зроблених помилок і крах особистих життєвих планів. У зваженій соціологічній інтерпретації це може

означати наявність різких меж поміж мрією про гарне життя і реальним потенціалом для її здійснення, оскільки в переважної частини засуджених жінок немає ні професії, ні освіти, ні навіть елементарних трудових навичок, щоб розраховувати на пристойне життя. Їм нічого не залишається, як заробити на нього іншим способом.

До другої групи належать особи з непевною позицією щодо криміногенної ситуації. Вони є жертвами своєї конформності, оскільки дуже податливі щодо зовнішнього впливу. У них слабка воля, «м'який» характер. Оцінюючи мотиви злочинних дій, вони на перше місце ставлять примус із боку інших осіб. Водночас їм властива «легковажність» як головна якість стилю життя, що свідчить про ненавмисність дій, зроблених багатьма з них.

Третя група репрезентує соціально неприйнятну для суспільства позицію. Особи, що до неї входять, прогнозують своє повернення в злочинний світ. Вони не просто схильні до девіантної поведінки, вони — її стрижень. У їхньому понятті злочинність асоціюється з гарним життям. Вони досить відверто говорять про відчуття себе в ролі злочинців як про природне вираження своєї сутності. Найчастіше головною причиною вчинення злочинів вони називають ненавмисність дій і важкі умови життя і побуту, однак так само часто вони вказують на мотиви легковажності і прагнення «жити красиво» небажання відмовити товаришеві в «проханні»[1].

З метою встановлення традиційних гендерних ролей, які має виконувати жінка в суспільстві, ми дослідили особливості сімейного стану жінок, що вчинили злочин. За матеріалами вивчених нами кримінальних справ встановлено, що у шлюбних відносинах перебувало: в Київському регіоні — 35,54%, у Харківському — 38,41, у Полтавському — 43,59%. Цей показник є значно нижчим порівняно з загальною кількістю жінок, які перебувають у шлюбі, Україні (54%) та відповідним регіонам (Київський — 54,3%; Харківський — 51%; Полтавській — 54,4%). Тобто, якщо в цілому по державі трохи більше половини жінок перебувають в зареєстрованому чи не зареєстрованому шлюбі, то серед жінок, що вчинили злочин, їх лише третина[1]. Незаміжніми, розлученими чи вдовами на момент вчинення злочину були: в Київському регіоні — 64,46% жінок, у Харківському — 61,59, у Полтавському — 56,41% жінок.

[1] *Победа Н. О., Підшивалкіна В. І., Яценко А. Н.* Молодіжна злочинність із жіночим обличчям / Уряду України. – К., 1997. – Том 7. – С. 351.

Для порівняння наведемо дані Держкомстату з цього питання. Так, ніколи не перебувало у шлюбі в Київській області 15,8% жінок, Харківській — 17,5%, Полтавській — 15%; є вдовами відповідно 20,6%; 18,9%;20,5% та розлученими — 9,2%; 11,9% і 10,1% жінок[2]. У Київському регіоні 35,54% жінок, що вчинили злочин, мали одну дитину та 19,27% — двох і більше дітей; у Харківському — відповідно 37,77%, 15,94%; у Полтавському — 42,74% і 17,95%. Поставити на ноги дитину не просто в сучасних складних економічних умовах і в повній сім'ї. Жінкам, які виховують дітей самотужки, дуже важко. Багато жінок, що вчинили господарські та посадові злочини, серед причин вчинення конкретного злочину посилаються на важкий матеріальних стан та необхідність утримувати сім'ю. Материнство, як один з найсильніших людських інстинктів, взагалі у деяких випадках може штовхати жінок на добування матеріальних цінностей і забезпечення дитини будь-яким, в тому числі й антисуспільним, шляхом. Так, серед жінок, що вчинили корисливо-насильницькі злочини, з дослідженої сукупності троє були вагітними, двоє перебували в декретній відпустці. Та найжахливішим викривленням свідомості жінки є вбивство своєї новонародженої дитини. За даними нашого дослідження, цей злочин вчиняють або молоді жінки, які не мали й не бажають мати дітей, або багатодітні матері, які вважають, що мають вже «достатньо» дітей. Мотивами вчинення цих злочинів здебільшого буває важкий матеріальний стан і небажання утримувати дитину чи обтяжувати себе турботами про неї.

4. Корисливий мотив у злочинах, вчинених жінками

Еволюція корисливості визначається соціальними детермінантами з різних взаємодіючих між собою сфер громадського життя — економічної, політичної, правової, духов-

[1] Державний комітет статистики України — ukrcensus.gov.ua/results/general/marry.

[2] Там само.

ної, психологічної. Якісні зміни в цих сферах, передусім у сфері економіки, неминуче спричиняють відповідні зміни в поведінці людей, у їхній активності, свідомості.

Об'єктивною основою для корисливої злочинності, що зазіхає на сталі в суспільстві відносини обміну і розподілу матеріальних благ, є сфера незадоволених потреб, що формується внаслідок недостатньо високого рівня розвитку виробництва товарів і послуг. Така ситуація не сприяє ні стабілізації, ні тим більше зниженню корисливої злочинності. Навпаки, є підстави вважати, що на тлі недоодержання значною масою населення споживчих товарів повсякденного користування, зубожіння значної маси населення формується стійка тенденція зростання корисливої злочинності.

Ринкові реформи, які відбулися в Україні, привели не тільки до позитивного результату. Такі цінності, як чесність, справедливість, гуманність, скромність тощо, виявилися не те що незатребуваними, але й стали перешкодою на шляху отримання матеріальних статків. Саме це сприяло формуванню колосального потенціалу жадоби до наживи, що згодом обумовило якісні і кількісні показники корисливої злочинності. Майнове розшарування населення створює міцні передумови для вчинення корисливих злочинів малозабезпеченими прошарками населення.

Злочини, вчинені жінками з корисливих мотивів, можна умовно розділити на дві окремі групи за змістом мотиву. До першої групи належать злочини, скоєні з мотивів «жити не гірше за інших», «бути успішною, матеріально забезпеченою» тощо. Друга група — корисливі злочини, вчинені задля забезпечення елементарних життєвих потреб, забезпечення сім'ї і дітей одягом, продуктами харчування, ліками тощо. Частина злочинів, учинених саме з мотивів задоволення необхідних життєвих потреб, постійно зростає. Подібна тенденція зазначається також російськими кримінологами. Так, якщо в 1970–1976 роках питома вага цих мотивів за названими категоріями справ становила 13,6 %, у 1985–1990 роках — 50%, то в 1995–2000 роках збільшилася до 78 %, тобто в 5,7 раза порівняно з 1970–1976 роками[1].

[1] *Миненок М. Г., Миненок Д. М.* Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. – СПб: Юридический центр Пресс, 2001. – С. 46.

Є підстави вважати, що збільшенню таких мотивів відчутно сприяє і економічна корислива злочинність, що завдає значної шкоди державному бюджету, таким чином погіршуючи становище малозабезпеченого населення країни. Отже, слід було б основну увагу в кримінальній політиці спрямувати на боротьбу з найбільш небезпечними формами корисливої злочинності. На думку кримінологів, це сприятиме підйому якості життя всіх громадян[1].

5. Мотиви насильницьких злочинів, скоєних жінками

Насильницькі та корисливо-насильницькі злочини становлять одну з найнебезпечніших складових сучасної злочинності в Україні. Для сучасної насильницької злочинності характерна особлива жорстокість та цинізм. За станом на 1 січня 2001 року серед жінок, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, 22 % засуджено за навмисне вбивство, по 6% відповідно — за нанесення тяжких тілесних ушкоджень та розбій, 5% — за грабіж[2]. Слід зазначити, що частина таких злочинів, скоєних жінками, значно менша порівняно з чоловічою й за даними дослідників у різні роки становить від 7%[3] до 10–12% серед навмисних вбивств, 5–7% — серед тяжких тілесних ушкоджень та 16–18% серед грабежів та розбоїв. За матеріалами проведеного нами вибіркового дослідження судової практики у кримінальних справах, питома вага злочинів проти життя та здоров'я особи становили відповідно: 23 (10,5%) у Київському регіоні, 22 (12,22%) у Харківському та 18 (12,41%) у Полтавському. Тоді як раніше, наприклад в 1976 році, кількість злочинниць, притягнутих до відповідальності за злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи, становила 2,8%[4], вже в період з 1997 по 2001 рік питома

[1] *Свенсон Б.* Экономическая преступность: Пер. со шведск. – М., 1987. – С. 122–123.

[2] *Двойнос О. Г.* Жінки у місцях позбавлення волі (статистична довідка) // Аспект. – № 2. – 2001. – С. 13.

[3] Кримінологія. Особлива частина: Навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман; За редакцією І. М. Даньшина. – Х.: Право, 1999.

[4] *Берекашвили Л. Ш., Кириллова И. А.* Криминологическая характеристика лиц, совершивших преступления. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1976. – С. 10.

вага таких злочинів серед жінок у дослідженій вибірковій сукупності за трьома регіонами становила в середньому 11,95%.

Виявити справжні детермінанти деструктивної поведінки людини, глибинні мотиви агресії намагалися багато хто з психологів-теоретиків. Систематичне вивчення проблеми насильства з позицій психології почалося лише в другій половині XX сторіччя, разом із зростанням в 60-ті роки зацікавленості проблемою соціальної природи насильства. До тих пір насильство, переважно, ототожнювалося з агресією. Проте, на наш погляд, ці поняття хоч і перехрещуються, але вони не тотожні. Агресивна мотивація, за найпоширенішим визначенням, пов'язана з прагненням скривдити або завдати шкоди іншій істоті, яка не бажає такого поводження[1]. Та не всі агресивні вчинки обов'язково мають бути пов'язані з саме такими негативними мотивами. Можливе скоєння агресивних дій стосовно осіб, які викликають повагу й навіть симпатію. У зв'язку з існуванням різних мотивів та цілей застосування агресії вирізняють різні види агресії: фізичну, психічну, непряму, аутоагресію, негативізм, підозрілість та ін.

Насильство — це складне багаторівневе явище, що призводить до деструкції особистості, а також до негативних соціальних наслідків і є, з одного боку, соціокультурним та соціопсихологічним феноменом, а з другого — наслідком впливу на особистість біогенетичних чинників.

Наявність гендерної специфіки суб'єктивних уявлень про насильство дає змогу говорити про існування жіночого та чоловічого образів насильства. Фахівці зазначають суперечливість уявлень про психологічне насильство[2]. З одного боку, дівчата тяжко переживають його прояви відносно них самих, а з другого — поступово вилучають форми психологічного насильства з числа тих, що оцінюються як неприпустимі і демонструють тенденцію до їх актуалізації в міжособистісних стосунках. Таким чином, виникає внутрішня нестабільність і суперечливість мотиваційних конструктів, що призводить до формування неадекватної деструктивної поведінки. З часом, під впливом цього

[1] *Бэрон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. – СПб.: Издательство «Питер», 1999.

[2] *Кочемировська О. О.*Психологічні особливості уявлення та переживання насильства молодшими підлітками та юнаками (психосемантичний підхід). Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. педаг. наук. – К.:КНУ, 2002.

конфлікту, зникає тенденція до конструктивного вирішення проблемних ситуацій і закріплюється мотиваційне надання переваги деструктивним формам виходу з них.

Щодо особливостей агресивної поведінки жінок, то в їх рамках реалізуються деструктивні моделі демонстрації влади, фізичної переваги, афілятивної агресії та відмови від актуалізації прийняття. Дослідники зазначають, що при вчиненні насильницьких злочинів, зокрема вбивств без обставин, що обтяжують, проявлена агресія — це виправдання власної недосконалості як особистості, як жінки, як матері[1].

Вчинення насильницьких злочинів часто розглядають з точки зору міжособистісних конфліктних ситуацій між суб'єктом злочину і потерпілим. Як і кожний конфлікт, насильницький злочин обумовлений об'єктивними і суб'єктивними причинами. Вчені зазначають, що індивідуальними особливостями учасників конфліктів є те, що вони обирають саме конфліктний, а не будь-який інший спосіб розв'язання об'єктивної суперечності, що склалася[2]. Тому з'ясування мотивів скоєння насильницьких злочинів є важливою складовою для розуміння механізму вчинення насильницьких злочинів та розробки рекомендацій з їх попередження.

Мотивами скоєння насильницьких злочинів найчастіше є мотиви особистої неприязні, рідше помста, ревнощі.

Мотив особистої неприязні, як внутрішнє спонукання до вчинення злочину, є наслідком виникнення конфліктної ситуації в процесі спілкування, яке має велике значення в житті кожної людини, впливаючи на формування людини як особистості, її світогляд, цілі, ціннісні орієнтації та мотиви поведінки. Все це значною мірою залежить від спілкування з іншими людьми та засвоєння стереотипів поведінки, заведених у довколишньому середовищі.

Процес спілкування може відбуватися в сім'ї, в побуті, в колективі та інших соціальних групах. Внаслідок спілкування у людини утворюються нові образи довколишнього сере-

[1] *Меркулова В. О.* Психологічні аспекти жіночої насильницької злочинності // Вісник Одеського ін-ту внутрішніх справ. 2001. – № 1. – Одеса: Одеський інститут внутрішніх справ, 2001. – С.78–84.

[2] Конфліктологія: Підручник для студентів вищих навч. закл. юрид. спец. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; За ред. професорів Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Х.: Право, 2002.

довища, засвоюється нова інформація, з'ясовується власне місце в людському суспільстві. Але одна й та сама інформація сприймається різними людьми по-різному, часто в процесі передачі зміст викривлюється, її нерозуміння іншою людиною може призвести до виникнення конфліктної ситуації, яка може вирішуватися деякими особами за допомогою насильства.

Значна частина насильницьких злочинів скоюється жінками з мотивів корисливості. Насильницька злочинність, зумовлена корисливістю, свідчить про домінування в мотиваційній сфері неадекватних ціннісних орієнтацій і певною мірою деформованого світогляду.

Слід наголосити на значній ролі негативної віктимної поведінки потерпілих. Майбутня жертва часто буває мало знайома зі злочинницею. Поширений різновид насильницьких злочинів з корисливих мотивів — це вбивство потерпілого після спільного вжиття алкогольних напоїв як на ґрунті побутового конфлікту, що виник, так і згідно із заздалегідь продуманим корисливим умислом.

Розглядаючи мотиви вчинення таких злочинів, як вбивство новонародженої дитини, ми помітили певні зміни у їх скоєнні. Якщо раніше найпоширенішим мотивом учинення таких злочинів був сором та страх громадського осуду за позашлюбну дитину, то в сучасній Україні такі злочини вчиняються як одинокими, так і одруженими багатодітними жінками, причому як мотив жінки висувають на абсолютну відсутність матеріальних ресурсів на виховання дитини.

Мотив помсти також є одним із мотивів насильницьких злочинів. За матеріалами проведеного нами вибіркового дослідження судової практики щодо злочинів, скоєних жінками, мотив помсти в середньому є мотивом злочину у 0,7% випадків.

Серед мотивів злочинів, учинених жінками, слід назвати мотив ревнощів. Для жінок, які є більш емоційними, ніж чоловіки, мотив ревнощів є досить поширеним у виникненні побутових сварок та наступному вчиненні злочинів. Ревнощі часто є підґрунтям скоєння не тільки злочинів проти особи, але й хуліганства, деяких випадків учинення корисливих злочинів.

Ревнощі, як внутрішнє спонукання до вчинення суспільно небезпечного діяння, ґрунтуються на емоційно забарвлених переживаннях, пов'язаних із внутрішнім світом особистості. З точки зору емоційних складових, ревнощі ґрунтуються на емоціях гніву і страху. Гнів є наслідком думок про те, що тобою знехтували, що тебе зрадили. Але емоція страху є також сталою складовою ревнощів. Ревнощі — це страх втратити кохану людину, її любов, а разом з ними й почуття власної привабливості, неповторності, цінності. Така широка палітра переживань призводить до того, що в багатьох випадках злочини, скоєні жінками, досить важко кваліфікувати як винятково злочини, вчинені з мотивів ревнощів, бо часто до них долучаються сварка, мотиви особистої неприязні, мотиви помсти.

Судова практика у кримінальних справах щодо осіб, які вчинили злочин, свідчить, що за злочини проти життя, здоров'я, волі й гідності особи до покарання у вигляді позбавлення волі засуджується близько 50 % осіб, а за умисне вбивство — близько 90 % осіб[1].

6. Мотиви злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних речовин

В останні роки особливу увагу привертають злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних речовин.

В Україні, за даними 1999 року, офіційно зареєстровано 66,7 тис. наркоманів. За дослідженнями Харківського НДІ експериментальної неврології і психології, кількість наркоманів в Україні становить 260 тис. чоловік[2]. В той же час, відповідно до стандартів Всесвітньої організації охорони здоров'я на облік стає кожний 50-й наркоман. Ґрунтуючись на цьому твердженні, можна підрахувати, що в Україні наркозалежними є близько 3 млн. людей. За інформацією ВООЗ, якщо частина наркоманів у структурі населення країни становить 7% чи більше, відбувається незворотна дегенерація населення. Таким чином, ситуація з поширенням наркоманії в Україні є на межі катастрофічної не лише для зростання рівня злочинності, а й для здоров'я нації й розвитку держави взагалі.

[1] *Маляренко В. Т.* Про соціальну зумовленість і справедливість покарання // Вісник Верховного суду України. – № 3. – 2002. – С. 32–44.

[2] Аналітичний огляд сучасної ситуації боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів у світі: основні тенденції, деякі висновки та пропозиції. – К.: МВС України, 1995. – С. 6.

При вивченні кримінальних справ за злочинами, вчиненими жінками в Київському, Полтавському та Харківському регіонах, близько 15–23% від загальної кількості злочинів, учинених жінками, становили злочини у сфері незаконного обігу наркотичних речовин. За даними ГУ МВС України, в м. Києві, ГУ МВС України в Київській області, управлінь МВС України в Полтавській та Харківській областях, злочини, вчинені з мотивів придбання наркотиків, становлять близько 2–8 % в Київській та Полтавській областях та 12 — 26 % в Харківській області та м. Києві. Такий великий розрив є традиційним для географії цього різновиду злочинності. Наркоманія традиційно залишається захворюванням переважно міського населення України. Та за останнє десятиріччя розвинулася стійка тенденція зростання питомої ваги сільського населення серед хворих на наркоманію. У 1990 році сільські жителі становили 1% від загальної кількості наркозалежних людей в Україні, у 1997 цей показник вже становив 4%, у 1999 році — 5 %[1].

Незважаючи на те що серед осіб, які регулярно вживають наркотичні речовини, традиційно переважають чоловіки, питома вага жінок серед хворих на наркоманію за останнє десятиліття постійно зростала. Так, у 1992 році жінки становили 11% від загальної кількості засуджених за злочини цієї категорії, у 1993 — вже 14%, у 1994 — 15,7%, у 1995 — 18,8%, у 1996 році — 22%[2]. За абсолютними показниками, наркоманія і токсикоманія серед жінок неухильно зростає. Так, з 1440 жінок у 1985 (0,52 на 10 тис. чол. населення) цей показник у 1999 році збільшився до 14 066 жінок (5,27 на 10 тис. населення)[3]. У жінок, так само як і в чоловіків, спостерігається тенденція до «омолодження» віку першого вживання важких наркотиків[4].

[1] *Кузьминов В. Н.* Эпидемиологическая ситуация распространения наркоманий в Украине и Харьковском регионе // Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. В. А. Соболева и доц. И. П. Рущенко. – Х.: Торсинг, 2000. – С.159 – 193.

[2] *Музика А. А.* Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів – К.: Логос, 1998.

[3] *Соболев В. А.* Вказ. твір. – С.130 – 158.

[4] *Свеженцева Ю. А.* Социокультурные аспекты приобщения к наркотикам: качественный анализ проблемы // Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под ред. проф. В. А. Соболева и доц. И. П. Рущенко. – Х.: Торсинг, 2000. – С. 84–129.

Процеси формування мотивів до вживання наркотичних речовин відбуваються під впливом трьох головних факторів. Це характерологічні особливості людини, криміногенно спрямована референтна група і наступний психологічний і фізіологічний ефект вживання наркотичної речовини. За даними проведеного нами дослідження судової практики, майже 90% наркоманок ніде не працює, проведена наркологічна експертиза у 20% випадків констатувала моральностичне зниження особистості за наркоманічним типом, більше половині жінок призначене примусове чи добровільне лікування. Захворюваннями, що супроводжують наркоманію, є ВІЛ-інфекція, інфільтративний туберкульоз (особливо для тих, які кілька разів відбували покарання у вигляді позбавлення волі), захворювання сердцево-судинної та інших життєво важливих систем організму. Вражає стаж деяких наркоманок — по 14–15 років від початку вживання наркотичних речовин.

Більшість жінок, що вчинили злочин у сфері обігу наркотичних речовин, не одружені; близько 37% мають неповнолітніх дітей; переважна більшість (95%) вчинила злочин самостійно. Близько 25% жінок скоїли злочин не вперше.

Вживання опіатів, алкоголю та інших інтоксикуючих речовин є давно відомим фоновим явищем для вчинення інших злочинів. Через зміну особистісних характеристик, морально-психологічну деградацію особистості перехід до кримінального способу життя відбувається без особливих внутрішніх конфліктів, боротьба мотивів майже відсутня. Найчастіше жінками, що притягуються за вчинення злочину у сфері незаконного обігу наркотичних речовин, вчиняються крадіжки та інші злочини корисливої спрямованості. Як правило, такі злочини є примітивними, позначені швидким виникненням відповідного кримінального мотиву, байдужістю до наслідків. Це крадіжки побутових речей, речей легкодоступних і часто навіть не дуже цінних, лише б їх вартості було достатньо для придбання наступної дози одурманливої речовини.

7. Хуліганські спонукання як мотиви злочинів, вчинених жінками

Вчинення таких злочинів, як хуліганство, було досить поширене серед жінок і майже два десятиліття тому: за дани-

ми Л. Ш. Берекашвілі, І. А. Кирилової, в першій половині 1972 року питома вага хуліганства, вчиненого жінками, становила 6,7%. На той час серед жінок, які вчинили злочин вдруге або втретє, цей показник був значно вищий — відповідно 19% і 15,7 %. В цілому ж дослідники зазначають, що протягом останніх 25 років питома вага жінок серед осіб, що вчинили хуліганство, зросла з 2,8% до 5,9%[1]. За матеріалами проведеного нами дослідження, в м. Києві та Київській області жінки засуджені за вчинення хуліганства становлять 5,4% загальної сукупності злочинів, у м. Харкові та Харківській області — 5%, у Полтаві та Полтавській області — 4,8%. Хуліганство залишається злочином із досить сталим і порівняно високім рівнем серед правопорушень, що вчиняються жінками в Україні.

Головною ознакою мотиву явної неповаги до суспільства, окрім нехтування суспільними нормами, є усвідомлення того, що своїми діями особа порушить громадський порядок, а також рішучість вчинити означені дії, незважаючи на нанесення шкоди нормальним умовам корисної діяльності, побуту і відпочинку людей.

Мотиви хуліганських діянь мають й інші характерні особливості. Таким діянням в значно більшою мірою притаманна полімотивованість, ніж будь-яким іншим злочинам. За визначенням фахівців, за змістом хуліганські мотиви можна розподілити на чотири групи. До першої групи належать прагнення відкрито показати своє нехтування тими, хто їх оточує, суспільством, явно протиставити свою поведінку громадському порядку. Другу групу становлять мотиви, що ґрунтуються на бажанні виказати зневагу до особистої гідності людини, його праці, до правил людського співіснування. До третьої групи належать внутрішні спонукання до безчинства, хвастощів, до проявів грубої сили, п'яної хвацькості, до знущання над беззахисним. Четверту групу становлять вияви бешкетування, яке виходить за межі суспільно байдужого, анархічні протести проти суспільної дисципліни[2]. Такий

[1] *Мартыненко О. А.* Мотивация хулиганских действий как одного из видов импульсивного преступного поведения: Методическое пособие. – Х.: ХВУ, 1997.

[2] Мотивация хулиганских действий как одного из видов импульсивного поведения: Методическое пособие по курсу «Криминология» / Сост. О. А. Мартыненко. – Х.: ХВУ, 1997.

розподіл хуліганських мотивів поведінки є широким та ґрунтовним. Але слід зазначити, що в жінок наявні хуліганські мотиви часто є похідними від інших, що пов'язані з негативними емоційними переживаннями інших мотивів: ревнощів, помсти, особистих неприязних стосунків тощо.

8. Заходи попередження злочинів, що вчиняються жінками

Найбільш перспективними напрямками впливу на злочинність в наших умовах є, по-перше, продумана соціальна політика, орієнтована на людину, її потреби й інтереси, по-друге — створення і розвиток на сучасному рівні системи попередження злочинів. Закладені в нашій країні основи і сформована потім система попередження злочинності в період руйнації тоталітаризму були, по суті, ліквідовані. Багатьма ж західноєвропейськими й азіатськими країнами позитивний досвід у цьому напрямку був з успіхом сприйнятий і модернізований. У першу чергу турбота громадськості і держави повинна бути зосереджена на бездоглядних, «важких», «запущених» дітях і підлітках, а також на певних групах дорослого населення (жінки, безробітні, мігранти, алкоголіки, наркомани).

Третім напрямком боротьби зі злочинністю є раціональна кримінальна політика. Погроза кримінального покарання, безсумнівно, має стримувальне значення. Проте її і не варто переоцінювати. Ефективна кримінальна політика повинна передбачати диференційований підхід до злочинців з урахуванням тяжкості вчиненого й особистості винного, у зв'язку з чим кримінальне законодавство повинно підтримувати розумний баланс більш суворих і більш м'яких мір. По-четверте, необхідна корінна перебудова пенітенціарної системи, яка повинна відповідати європейським і світовим стандартам і служити адаптації ув'язненого до нормальних умов людського життя. Невід'ємним елементом повинна стати система ресоціалізації після звільнення з місць ув'язнення. У сучасних умовах є тільки окремі елементи цієї системи (наприклад, адміністративний нагляд), але цілісного інституту, що забезпечує адаптацію звільненого до умов нормального життя на волі, поки не існує. Нарешті, п'ятий напрямок — це широке і послідовне використання наукових рекомендацій

у сфері боротьби зі злочинністю. Давно ставиться питання щодо забезпечення кримінологічної експертизи проектів нових законів, які готуються. Не секрет, що багато які з них сприяють не поліпшенню, а погіршенню кримінальної ситуації (приміром, у фінансовій, митній, банківській сферах) і мимоволі створюють умови, що сприяють шахраям, хабарникам, діячам організованої злочинності[1].

Світовий досвід показує, що застосування жорстких заходів впливу на злочинність ніколи не було відчутно ефективним: якщо первинний успіх не закріплювався цілою системою інших заходів впливу, крива злочинності знову повзла вгору. Місце концепції покарання нині посідає підхід, що об'єднує в собі як специфічні форми поводження зі злочинцем (попередження, покарання і наступна ресоціалізація), так і форми і методи впливу на причини й умови злочинності. Як способи повернення правопорушників у суспільство в європейській кримінології домінують: 1) виховний вплив (обертання), 2) реінтеграційний підхід і 3) ресоціалізація[2].

Виховний вплив, спрямований на викорінювання соціально неприйнятної поведінки, здійснюється шляхом державного втручання за допомогою професійної підготовки, виховання в години дозвілля, індивідуальних або групових консультацій, а також різних видів фізичної, психічної і соціальної терапії, медикаментозних методів, індивідуальної психотерапії і групової терапії. Обов'язковою умовою успішного проведення будь-якої психологічної обробки є не просто згода, але й активна участь і співробітництво засудженого, який тим самим стає суб'єктом власного виховання.

Практика використання «терапії громадою» у США, що стабільно дає позитивні результати, нині є дуже поширеним методом впливу під час відбуванні покарання. Суть цього методу полягає в покладанні відповідальності за виправлення і ресоціалізацію не тільки на персонал, але й на самого засудженого. При такому підході в'язниця являє собою динамічний і досить творчий інститут суспільства, де ув'язнений є активним співробітником, що може вплинути на будь-яке рішення, яке його стосується, а персонал заохочує самостійні відповідальні дії. Самоврядування покликане не тільки відпрацьовувати демократичні принципи у взаємовідносинах, але й підвищувати самостійність, особисту відповідальність і самоповагу ув'язнених. З цією метою всі актуальні проблеми «громади» обговорюються в присутності і за участю всіх службовців і засуджених, причому персонал повинен допомогти ув'язненим навчитися допомагати самим собі і самостійно визначати свої завдання і шляхи їхнього рішення[1].

[1] *Кудрявцев В. Н.* Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: Учеб. пособие. – М., 1998. – С. 197–198.

[2] *Шнайдер Г. Й.* Криминология. – М., 1994. – С. 408.

Нормативна база і менталітет нашого суспільства допускають застосування аналогічних методів роботи із засудженими й в установах з виконання покарання України. На аналогічних принципах (виховання в колективі і через колектив) будувалися відносини в колонії А. С. Макаренка, що дало свого часу позитивні результати в ресоціалізації малолітніх злочинців. Сьогодні недостатність державного фінансування і скорочення власної виробничої бази в місцях позбавлення волі змушують застосовувати директивні методи в керуванні для дотримання існуючих режимних вимог. Елементи «терапії громадою» намагаються використовувати різні релігійні конфесії, що допускаються на територію УВП, але у відриві від цілісної комплексної системи їхні зусилля, як правило, є малоефективними.

У практичній діяльності органів, що виконують кримінальні покарання на території України, засвоєння засудженими жінками типу поведінки, який заохочується, має принципове значення для обґрунтування застосування таких важливих видів стимулювання, як умовно-дострокове звільнення, помилування.

Прогресивна система відбування покарання в діяльності пенітенціарних систем Західної Європи засудженим дозволяє мати нерегламентовану кількість короткострокових побачень (від 1 до 8 годин) із близькими родичами. На етапі підготування до звільнення, із метою прискорення адаптації засуджених до життя в суспільстві, їм дозволяються короткострокові відпустки з виїздом на місце проживання, а також

[1] Jones, Maxwell: Desirable Features of a Therapeutic Community in a Prison. Hans Toch (Hrsg.): Therapeutic Communities in Corrections. – N.Y. 1980. – P. 34–40.

звільнення на вихідні дні для вирішення питання працевлаштування, відвідування занять у навчальних закладах тощо[1].

У результаті проведених західними вченими досліджень з'ясувалося, що більшість програм, що, здавалося б, повинні були сприяти реабілітації ув'язнених, насправді дуже мало впливали на поведінку засуджених після виходу з в'язниці. Це підтверджує дуже справедливе твердження, що примусово реабілітувати людину не можна. Зміни можуть прийти тільки від неї самої, і тільки якщо вона захоче змінитися. А в'язниця повинна прагнути до того, щоб ув'язнений виправився, і допомагати людям самим реабілітувати себе[2]. Тому через неефективність і невідповідність конституційним вимогам примусова терапія і вплив у місцях позбавлення волі заборонені. Однак добровільна згода на вплив, із метою гуманізації, заохочується. Це стосується, наприклад, суспільно корисної праці, загальноосвітнього і професійного навчання, соціального і релігійно-морального виховання, прищеплювання правил поводження в соціумі, лікування від наркоманії й алкоголізму, психологічної і психотерапевтичної допомоги.

У моделі соціальної реабілітації основним є положення про те, що злочинця надзвичайно важко ресоціалізувати, відірвавши від зовнішнього середовища. Внаслідок тривалої ізоляції жінка позбавлена можливості бути об'єктом позитивного впливу з боку суспільства, родичів, близьких людей, соціальних служб, добродійних і релігійних організацій. Тому особлива увага тут спрямована на виправлення і поліпшення людських взаємин з метою зробити їх різнобічними і тривалими.

Налагодження правопорушницею стосунків зі своєю сім'єю, школою (якщо йдеться про підлітка), із сусідами, із трудовим колективом і з тими, із ким вона проводить своє дозвілля, значною мірою залучає тим самим до участі в процесі некарального впливу й суспільство.

Як зазначає А. П. Закалюк, суспільний вплив у безпосередньому соціальному оточенні особистості є складним,

[1] *Беца О. В.* Реалізація ідей соціальної реабілітації засуджених у зарубіжній пенітенціарії // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – №1. – 1996. – С. 48–54.

[2] *Вивьен Стерн.* Грех против будущего. Тюремное заключение в мире. – М., PRI, 1998. – С. 30

різноманітним процесом, свого роду мистецтвом виховання колективною думкою, авторитетом, специфічними для громадськості засобами. Вміле користування ними вимагає максимуму уваги до добору тих осіб, що із доручення колективу практично організують процес здійснення суспільного впливу. Великий соціальний досвід, внутрішня культура, володіння необхідним запасом правових знань, особистий моральний авторитет у колективі, такт, витримка, безумовна об'єктивність — навіть цей поширений перелік необхідних у таких випадках якостей є далеко не вичерпним. На жаль, недостатня увага цьому на практиці нерідко зводить нанівець ефективність суспільного впливу, робить його формальним. Внаслідок цього здійснювані витрати не дають бажаних результатів, а іноді викликають і небажані наслідки: образу, фактично відрив або навіть вихід із колективу[1].

Як відомо, після виходу з місць позбавлення волі до жінок приклеюється «ярлик» злочинниці, що тягне негативне ставлення до неї в суспільстві й зниження самооцінки, часом аж до статусу неповноцінності. Особливість коригуючого впливу на жіночу психіку і поведінку виявляється в розкритті нових шляхів для самоствердження і самовираження за допомогою розвитку всього позитивного, що є в даній особистості. З цією метою при роботі із засудженою слід впливати на позитивні риси в структурі її особистості, що можна виявити в особливостях поведінки, пов'язаних із такою біопсихічною властивістю, як врівноваженість, стійкість типу нервової системи (темперамент), або, наприклад, у значному інтелектуальному розвитку, витонченості емоційно-почуттєвої сфери, сильних вольових рисах. Позитивне здебільшого можна виявити в розвиненості, зберіганні соціального досвіду, професійних і загальнокультурних знань, умінь і навичок, корисних звичок[2].

З метою підвищення здатності до орієнтації в складних життєвих ситуаціях, що можуть виникнути в правопору-

[1] *Закалюк А.П.* Общественное воздействие и предупреждение правонарушений. – К., 1975. – С. 126.

[2] *Синьов В. М., Кривуша В. І.* Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудових колоній / Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді. – К., 1995. – С. 12.

ниць, звільнених із установ виконання покарання, з ними проводяться індивідуальні і групові поведінкові тренінги.

Як зазначає В. П. Пєтков, звільнених, у яких процес адаптації до умов життя на свободі проходить несприятливо, можна розділити залежно від рівня соціальної відчуженості від нормального середовища на декілька категорій:

– особи з порушеними соціальними зв'язками;

– особи з утраченими соціальними зв'язками і ті, що фактично перебувають поза сферою позитивного впливу соціального середовища;

– особи з ослабленими соціальними зв'язками[1].

В. Андресс наголошував: «Утриматися від злочину у достатку не важко, але залишатися стійким, коли все на людину падає, коли вона ніде не знаходить опори, для цього потрібний характер такий, який не можна припускати в людях, що зробили вже раз злочин»[2].

Для надання освітньої, соціальної, медичної, фінансової допомоги засудженим в індустріальних країнах існує мережа перехідних установ і соціальних інститутів, до яких належать спеціалізовані центри підготування до звільнення, відновлюючі установи, центри соціальної адаптації, соціальні будинки-інтернати, притулки для осіб, що не мають соціальних зв'язків, родичів або місця проживання. З метою недопущення соціального виключення колишніх засуджених із життя суспільства створені відповідні соціальні служби (патронажні, пробації), що здійснюють соціальний супровід і захист звільнених із місць позбавлення волі, їхню психологічну підтримку і допомогу в рішенні проблем, із якими вони неминуче зустрічаються, розвивають навички подолання труднощів і самодопомоги.

Указ Президента України «Про додаткові заходи з поліпшення діяльності органів внутрішніх справ і суспільних формувань по охороні суспільного порядку» від 16 червня 1999 року передбачає створення в обласних центрах, великих містах, при окремих колективних сільськогосподарських підприємствах центрів соціальної реабілітації для осіб, що

[1] *Пєтков В. П.* Управління виховно-виправним процесом: Монографія. Ч. 2. – Запоріжжя, 1998. – С. 17.

[2] Див.: *Андресс В.* О тюрьмах // Журнал Министертва юстиции. – 1864. – Кн. XIX.

повернулися з місць позбавлення волі, осіб, які не мають певного місця проживання, що займаються бродяжництвом, втратили зв'язок із сім'ями, а також тимчасових притулків для осіб літнього віку, жінок і неповнолітніх[1]. Це положення вже активно втілюється в життя.

Жіночий рух також може зробити позитивний вплив на ресоціалізацію жінок-злочинниць. Автори цього дослідження підтримують контакти з рядом неурядових жіночих організацій України (Гендерный фонд, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда — Україна», Жіночий консорціум «Вінрок Інтернешнл», Одеський кризовий центр «Щабля», Харківська міська організація «Жіноча Громада», жіночі організації Криму). Слід сказати, що на сьогоднішній день жодна з українських жіночих організацій цілеспрямовано не працює в напрямку ресоціалізації жінок, що відбули покарання у вигляді позбавлення волі. Вони надають допомогу всім жінкам, що опинилися у скрутному становищі. З цією метою працюють цілодобові «гарячі» телефонні лінії, подзвонивши за якими жінка може одержати кризову психологічну і юридичну консультацію.

У співробітництві з медичними установами жіночі організації надають безкоштовну конфіденційну допомогу тим, хто до них звернувся: постраждалим від насильства, при необхідності лікування від алкоголізму або наркоманії, при тестуванні на венеричні захворювання і СНІД.

Ще одним видом діяльності жіночих центрів є проведення індивідуального консультування жінок із питань працевлаштування, щодо упорядкування необхідних для цього документів, надання списку вакансій, навчання навичкам роботи з офісною технікою, а також організація наставництва, подальше направлення в урядові і неурядові центри зайнятості.

Центри також проводять тренінги з працевлаштування, з консультацій, як почати власний малий бізнес (у малих містах і селах), і загальних життєвих навичок. На них жінки вчаться навичкам спілкування, тому, як вирішувати конфліктні ситуації, як підняти самооцінку.

Духовні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, обумовлюють посилення ролі релігії і служителів культу. Релігійна діяльність закріпилася в повсякденному житті

[1] Офіційний вісник України. – 1999. – № 24.

місць позбавлення волі як одна з форм надання духовної допомоги, — жінки внаслідок особливостей своєї психології дуже чутливі до релігії і релігійних обрядів. Церква сприяє встановленню серед засуджених взаємин, які були б засновані на християнських чеснотах. Участь у церковних обрядах сприяє зняттю напруженості і зниженню тривоги в жінок. Тому, керуючись вимогами Європейських стандартів утримання ув'язнених, адміністрація місць позбавлення волі, де утримуються жінки, забезпечує для всіх засуджених разом і кожною з них окремо безперешкодне і гідне сповідання своєї релігії з розумними обмеженнями, обумовленими наявними ресурсами і повсякденною пенітенціарною діяльністю. Так, у підрозділах створені бібліотечки духовної літератури, засуджені зустрічаються з представниками різних релігійних культів. Там також відправляються релігійні обряди і таїнства, проводяться колективні бесіди.

Нами було проведене вивчення думки жінок, засуджених до покарання у вигляді позбавлення волі стосовно ефективності таких попереджувальних заходів, як:

1) виховний вплив через участь у гуртках самодіяльності, благоустрої території і приміщень, позитивний приклад інших засуджених, що змінили спосіб життя;

2) професійна підготовка та підвищення загально-освітнього рівня;

3) психологічний вплив за допомогою індивідуальних та групових консультацій, групової психотерапії, аутогенного тренування; виховно-кореляційний вплив;

4) фізична культура;

5) соціальна терапія у вигляді спілкування з членами родини, спілкування з друзями, самоврядування, участі громадськості району, зустрічей з вихованцями дитячого будинку (висока ефективність зазначених методів спостерігається за умови не простої згоди, але й активної участі і співробітництва засуджених);

6) медична терапія, а саме: лікування наркотично залежних та хворих на алкоголізм, лікування соматичних захворювань і фізіотерапія (на жаль, через мізерне фінансування повноцінного лікування практично не проводиться);

7) ресоціалізація засуджених через налагодження стосунків із сім'єю, сусідами, трудовим колективом, допомогу

з боку центрів соціальної реабілітації, працевлаштування, контакти з неурядовими жіночими організаціями;

8) релігійний вплив завдяки зустрічам зі священнослужителями, відправленню релігійних обрядів і таїнств.

Останні два методи не завжди дають позитивні результати, оскільки зустрічаються особистості, які стійко орієнтовані на вчинення злочинів і не збираються припиняти злочинний промисел після звільнення. Також це пов'язано з відсутністю житла, професії, соціально корисних навичок, позитивного морального впливу.

Висновки

1. Проблеми рівності у будь якій сфері не можуть розглядатися поза межами права, бо саме право все частіше розуміють як рівну міру свободи всіх і кожного, в тому числі жінки й чоловіка. Право мусить враховувати не тільки біологічні, а й гендерні особливості статі і на цьому ґрунті забезпечувати рівні можливості людям, які від природи є нерівними.

2. Незважаючи на наявність певного кола визначень та ознак того, що сьогодні зветься «гендерна рівність», «дискримінація», універсальної формули-дефініції цих понять не існує. А тому плідним є розгляд цих понять у такому співвідношенні: гендерна рівність і дискримінація за ознакою статі — це поняття, органічно пов'язані між собою; відсутність дискримінації означає рівність, а рівність виключає дискримінацію.

3. Дослідження правової конструкції гендерної рівності здійснюється через чотири параметри: а) права людини як універсальний стандарт політичних, громадських, економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини і громадянина; б) права жінок як права людини, особлива увага до яких обумовлена специфічними формами порушення рівності прав жінок і чоловіків; в) права, свободи та обов'язки як взаємообумовлені елементи правового стану особи (жінки) в суспільстві; г) рівні можливості, які відбивають ступінь реалізації стандартів рівності прав жінки й чоловіка, що містяться в міжнародно-правових актах, Конституції та законодавстві.

4. Гендерну рівність слід кваліфікувати як принцип права, що має безпосереднє відношення до правового статусу людини і громадянина. Поруч із його складниками (рівні права, свободи і обов'язки жінки і чоловіка, врахування

особливостей статей у правовому регулюванні, система засобів гарантування рівності статей у державі) важливим є аналіз співвідношення принципу гендерної рівності з іншими принципами права.

5. Усвідомлення недосконалості правового регулювання, яке намагається нейтралізувати існуючу різницю між статями, спираючись лише на концепцію універсальності прав людини, привело до формулювання нового підходу, який дістав назву істотної рівності, або гендерної чуйності. Важливим є й те, що цей підхід, хоча й стосується передусім виправлення фактично нерівного становища жінок у суспільстві шляхом тимчасових спеціальних заходів (позитивної дискримінації), не обмежується, проте, тільки захистом прав та інтересів жінок. Він стосується і чоловіків, якщо виникає утиск їх прав або інтересів.

6. У роботі доведене існування трьох груп законодавчих засобів забезпечення гендерної рівності в Україні: положення ратифікованих Україною міжнародних Конвенцій у сфері захисту прав жінок, положення Конституції України та положення національного законодавства в усіх його галузях. Проте необхідним є подальший всебічний аналіз (гендерна експертиза) усього масиву законодавства в його співвідношенні. Такий аналіз вимагає врахування особливостей застосування норм права, що спрямовано на фактичну реалізацію принципу гендерної рівності.

7. Тіньові сторони соціально-економічних перетворень в Україні обумовили криміналізацію певної частини населення, зокрема жінок. Дослідження показало несприятливу динаміку жіночої злочинності: незважаючи на поступове зменшення рівня жіночої злочинності, погіршується структура за рахунок тяжких злочинів, зокрема насильницьких. І це при тому, що латентність жіночої злочинності значно перевищує латентність чоловічу за рахунок «селекції» — до жінок, особливо які мають дітей, завжди було особливо поблажливе ставлення з боку органів карної юстиції.

8. Як показало дослідження, у детермінації жіночої злочинності домінують соціальні чинники. Тому її попередження повинно здійснюватися в першу чергу шляхом розгортання системи державних і суспільних заходів соціальної допомоги жінкам, що втратили роботу, а також низькооплачуваним

робітницям, багатодітним матерям і інвалідам; особам, які звільнилися з місць позбавлення волі. Необхідно створювати і фінансувати відповідні добродійні фонди, створювати робочі місця для жінок, у тому числі у вигляді надомної праці, організовувати навчальні пункти професійної перепідготовки з обліком кон'юнктури на ринку праці. Дуже важливо посилити боротьбу з проституцією, посилити відповідальність осіб, що експлуатують так званий «секс-бізнес» (утримання місць розпусти, сутенерство тощо) і беруть участь у міжнародній торгівлі жінками.

9. Кримінально-виконавча практика і статистика свідчать про те, що ймовірність багаторазового рецидиву злочинів після двох-трьох судимостей у жінок перевищує аналогічні показники в рецидивістів-чоловіків. Тому проблема ресоціалізації жінок, що звільнилися з місць позбавлення волі, дуже актуальна. При реалізації положень Указу Президента України від 16 червня 1999 року доцільним може бути використання досвіду патронажних та інших добродійних організацій.

10. Серед засуджених за корисливі злочини (крадіжки, шахрайство, економічні злочини) переважають жінки у віці до 45 років, самотні, без певних легальних занять, що страждають на алкогольну і (або) наркотичну залежність. Найбільш поширеними є психічні аномалії й акцентуації — істероїдного, хисткого, гіпертимного типу. Такі особистості в більш ранньому віці, ніж цілком психічно здорові, починали здійснювати протиправні вчинки, частіше посідали головні позиції в групах антигромадської спрямованості. У структурі корисливої злочинності переважають крадіжки (чверть із яких вчиняються з квартир), розкрадання державного і колективного майна шляхом присвоєння, розтрати, зловживання службовим становищем, ухилення від сплати податків, обман покупців, а також шахрайство. Близько половини опитаних жінок злочин вчинили в групі, при цьому основна маса — як виконавці; у ролі організатора була кожна десята респондентка, а в ролі помічника — кожна шоста. У кожному третьому випадку мав місце спеціальний рецидив.

11. Кількісні показники агресивності жінок, природно, набагато поступаються аналогічним показникам агресивності чоловіків, що і відбиває структура злочинності: найбільш небезпечні насильницькі злочини в жінок становлять трохи

більше 7% проти 15% у чоловіків. Для насильницьких злочинів характерним є велика розмаїтість мотивів, і часом досить важко виокремити один провідний мотив. Дослідження показало найбільшу поширеність такого мотиву, як прагнення позбутися від потерпілого. Потім ідуть: особиста ворожість, помста, страх, ревнощі; хуліганські спонукування, заздрість, корисливість, садистські, статеві спонукання.

Розглянуті зазіхання мають переважно реактивний характер і значною мірою детерміновані конкретною життєвою ситуацією, головним чином сімейно-побутовими конфліктами. Відповідно до цього ступінь соціальної і психологічної відчуженості цієї категорії осіб помітно менша порівняно зі злодійками. Вони, як правило, старші 31 року, більш освічені; більшість із них до арешту працювали, мали сім'ю і дітей.

Психологія особистості засуджених характеризується схильністю до тривоги, депресій; епілептоїдними, застрявающими, шизоїдними психопатіями й акцентуаціями.

12. У групі насильницьких корисливих злочинів, що їх вчиняють жінки, переважають грабежі (70%), що робляться частіше всього без попереднього наміру під впливом ситуації. Розбійні ж напади (24%) значно частіше відбуваються з раніше обдуманим наміром. Здебільшого напади жінки вчиняють у складі груп разом із чоловіками в стані алкогольного або наркотичного збудження. Як правило, це жінки з яскраво вираженою асоціальною спрямованістю особистості. Їх характеризують заняття проституцією, пияцтво, бідність духовних інтересів. Їм властиві такі особистісні риси, як підозрілість, тривожність, радикалізм, патології й акцентуації характеру епілептоїдного, застряваючого, нестійкого типу.

13. Профілактична робота органів внутрішніх справ повинна будуватися з обліком несприятливих тенденцій жіночої злочинності і її тісного зв'язку із соціальними чинниками і взаємодіяти з такими інститутами, як сім'я, навчальні заклади, трудові колективи, жіночий рух, церква, засоби масової інформації.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії вдосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності (протокол № 1 від 30 березня 2004 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***Н. О. Гуторова***

***М. А. Погорецький*, канд. юрид. наук,**
ст. науковий співробітник сектора дослідження проблем судової діяльності.
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

ДЖЕРЕЛА СУДОВИХ ДОКАЗІВ[1]

Джерело доказів є невід'ємним складовим елементом судового доказу, без якого судовий доказ втрачає свою сутність. Визначення його джерела має не лише теоретичне, а й практичне значення. Правильне розуміння оперативними працівниками сутності джерела доказу спрямовує їх на пошук таких джерел інформації, які у встановленій процесуальним законом формі можуть стати джерелами доказів[2]. Орган дізнання, слідчий чи суд можуть правильно визначити докази у кримінальній справі лише за умови правильного розуміння їх джерел.

Незважаючи на важливість правильного розуміння поняття «джерело доказу», на сьогодні в теорії кримінального процесу ця проблема є однією з найдискусійніших, про що

[1] Проблема досліджується в межах фундаментальної теми «Кримінально-процесуальне пізнання та його критерії», а також дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему: «Наукові та правові засади використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в кримінальному процесі».

[2] Через неправильне розуміння таких понять, як «джерело доказів», «судовий доказ», в ході оперативно-розшукового документування втрачається можливість виявляти такі фактичні дані та їх джерела, які б, відповідно до вимог КПК, могли стати доказами у кримінальному процесі, що в цілому негативно позначається на боротьбі зі злочинністю. Так, наприклад, 26% опитуваних оперативних працівників не вбачають різниці між поняттями «матеріали ОРД» і «судові докази», а 18% з них розрізняють їх лише за суб'єктами отримання. 24% оперативних працівники не вбачають різниці між джерелами доказів й джерелами оперативних даних.

© М. А. Погорецький, 2005

свідчать різні погляди на поняття й зміст джерела доказів. Під джерелами доказів розуміють: а) свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, експертів, документи, місце виявлення і вилучення речових доказів[1]; б) предмети матеріального світу, які мають певні властивості, якості, ознаки, що можуть використовуватися для встановлення обставин, значущих для справи; людей, у свідомості яких зафіксувалися ці обставини[2]; в) осіб, які дають показання (свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, експертів); слідчих і понятих, що склали протокол слідчої дії; авторів документа; носіїв речових доказів (слідчий і поняті, а також громадяни, які надали предмет)[3]; суд[4]; г) показання свідка, показання потерпілого, показання підозрюваного, обвинуваченого, висновок експерта, речові докази, протоколи слідчих і судових дій та інші документи, перелічені в ч. 2 ст. 65 КПК України[5]; ґ) процесуальну форму, за допомогою якої фактичні дані, що визнаються доказами, застосовуються у сфері процесуального доказування, а також носії фактичної інформації[6]; д) для

[1] Див.: *Арсеньев В. Д.* Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1964. – С. 118–120.

[2] Див.: *Кокорев Л. Д., Кузнецов Н. П.* Уголовный процесс: доказательства и доказывание. – Воронеж, 1995. – С. 115; *Салтєвський М. В.* До питання про поняття доказів у кримінальному судочинстві // Право України. – 1996. – № 1. – С. 52.

[3] Див.: *Дорохов В. Я.* Общее понятие доказательства в советском уголовном процессе. – М., 1981. – С. 100 – 114; *Шумило М. Є.* Наукові засади використання оперативно-розшукових матеріалів в доказуванні у кримінальних справах // Матеріали наук.-практ. конф., 18 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. – К.; Х., 2002. – С. 190.

[4] Див.: *Доля Е. А.* «О доказательствах, доказывании и использовании в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности по УПК РФ»: Научно-практическая конференция // Государство и право. – 2002. – № 10. – С. 114.

[5] Див.: *Карнеева Л. М., Кертэс И.* Источники доказательств по советскому и венгерскому законодательству. – М., 1984. – С. 9; Кримінальний процес України: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошниченко, Ю. В. Хоматов та ін. / За ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Х., 2000. – С. 155 – 182; *Михеенко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – С. 140; Теория доказательств в советском уголовном процессе. – Ч. общ. / Под ред. *Н. В. Жогина.* – М., 1966. – С. 213, 214; *Трусов А. И.* Основы теории судебных доказательств (Краткий очерк). – М., 1960. – С. 39.

[6] Див.: *Фаткуллин Ф. Н.* Общие проблемы процессуального доказывания. – Казань, 1976. – С. 133.

протоколів слідчих і судових дій джерелом доказів визнається процесуальна діяльність посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, а для інших документів-доказів — як процесуальна діяльність органу дізнання, слідчого та суду, так і інша діяльність, що лежить поза межами кримінального судочинства[1]; е) джерелом речових доказів і документів визнається сама подія злочину[2].

В українській мові джерело тлумачиться як те, що дає початок чому-небудь, звідки щось виходить[3]. Етимологічне значення джерела поділяють і науковці-процесуалісти, проте аналіз вищенаведених підходів до його визначення дає підстави для висновку про те, що зміст джерела можна розуміти по-різному.

С. А. Шейфер з цього приводу пише, що джерело — це те, що дає початок чому-небудь, звідки виходить що-небудь. При цьому автор слушно зазначає, що для того, щоб виконувати функцію джерела доказів, показання, висновки, протоколи й речові докази повинні існувати до початку доказування, однак насправді виходить якраз навпаки: вказані докази виникають як підсумок збирання доказів, вони створюються слідчим шляхом перетворення отриманих відомостей на форму, яка забезпечує їх надійне збереження й наступне використання[4]. Отже, з нашого погляду, С. А. Шейфер цілком вірно звернув увагу на протиріччя, що існує між гносеологічною і правовою природою при визначенні поняття «джерело доказу», проте не дав йому пояснення.

На наш погляд, основною причиною існування такої суперечності є те, що окремі науковці й практики помилково ототожнюють такі поняття, як «джерело доказу» й «джерело інформації» (відомості про факти, фактичні дані)[5], які є

[1] Див.: *Іщенко В. М.* Протоколи слідчих і судових дій та інші документи як джерела доказів у кримінальному судочинстві: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 21.

[2] Див.: *Михеенко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – С. 140.

[3] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2001. – С. 218.

[4] *Шейфер С. А.* Собирание доказательств в советском уголовном процессе: методологические и правовые проблемы. – Саратов, 1986. – С. 28.

[5] Див.: Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підруч. / За ред. В. Ю. Шепітька – Х., 1998. – С. 29; *Михеенко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – С. 140 та ін.

близькими між собою за гносеологічною сутністю, проте різними за правовою природою.

Злочинна подія як прояв об'єктивної дійсності взаємодіє з навколишнім середовищем, викликаючи як різноманітні зміни матеріальних об'єктів та зв'язків між ними, так і образи у психіці людей, які сприймали цю подію. Наслідком цієї події є утворення слідів на матеріальних об'єктах (матеріальних слідів) і тих, що утворилися у психіці людей (ідеальних слідів-образів)[1], які, як їх влучно образно назвав Р. С. Бєлкін, є «сховищами» інформації про злочин[2]. З цієї позиції джерела судових доказів виступають як «сховища», що акумулюють цю інформацію.

У слідах події злочину відображаються ознаки особи, що його вчинила, а також тих предметів, які нею були застосовані під час вчинення злочину, ознаки самої події злочину.

Таким чином, безпосереднім джерелом слідів злочину (матеріальних і ідеальних) в загальному розумінні є суспільно небезпечний вплив правопорушника, поведінка якого проявляється у формі дії або бездіяльності, на об'єктивну дійсність, взаємодія предметів і станів, тобто сама подія злочину.

Оскільки пізнання події злочину в кримінальному процесі має ретроспективний характер і подію злочину можна

[1] Класифікація слідів на матеріальні й ідеальні має умовний характер і використовується для того, щоб акцентувати увагу на особливостях механізму слідоутворення й роботи з такими слідами, вона не повною мірою відповідає матеріалістичному підходу до розгляду явищ об'єктивної реальності. Адже все, що нас оточує, є матерією в різних формах її існування. Злочин як процес взаємодії людини з навколишнім середовищем відбувається в реальній матеріальний обстановці. Результатом такої взаємодії стають сліди (відображення), які виступають джерелами інформації. Механізм злочинної події при цьому являє собою сукупність станів, що характеризують динаміку взаємодії матеріальних об'єктів, завдяки яким відбуваються матеріальні зміни, що є їх носіями. Виходячи із зазначеного, слід погодитися з тими авторами, які стверджують, що джерело криміналістичної інформації (слід) завжди матеріальне. Навіть коли йдеться про інформацію, що зберігається в пам'яті людини, треба говорити про її відображення (психофізіологічне) в різному середовищі (в даному разі таким є мозок людини). – Див.: *Лук'янчиков Є.Д., Євтушок В.П.* Докази і доказова інформація: характер, співвідношення // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 3. – С. 47.

[2] Див.: *Белкин. Р. С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. – М., 1970. – С. 16–28.

пізнавати лише за її слідами, то сліди, що утворилися в результаті події злочину (матеріальні чи ідеальні), є також джерелами інформації. Джерелами інформації є як сама подія злочину, так і сліди, що утворилися в результаті її здійснення. Подія злочину, як і її сліди, є категорією об'єктивною. Вони можуть бути пізнані за допомогою будь-яких джерел інформації, причому кількість та види таких джерел залежать від конкретних обставин вчиненого злочину чи такого, що готується. Тому перед органами, що здійснюють ОРД, і органами, що здійснюють кримінальний процес, в ході виконання їх професійних функцій постає завдання відшукання джерел інформації, які за певних умов можуть стати джерелами відповідних доказів.

Поняття «джерело інформації» тісно пов'язане із поняттям «носій інформації». Під носієм у загальному розумінні суті цього слова слід розуміти те, що може бути засобом відображення, фіксації, виразником чого-небудь[1]. На наш погляд, оскільки у джерелах інформації відображені (містяться) відомості про факти, то вони є її носіями. Носіями інформації є особи, яким відомі ці дані, будь-які матеріальні об'єкти (предмети й документи тощо), що містять таку інформацію; це, на нашу думку, — первинні носії інформації. Якщо в ході ОРД відповідні посадові особи в процесі пізнання обставин злочину, отримуючи інформацію із носіїв-першоджерел, переносять її у встановленому порядку на інші визначені законодавством чи нормативно-правовими актами носії інформації (документи, кіно-, фото-, аудіоплівки тощо)[2], то ці носії інформації також стають її джерелами. Носії інформації є також засобами її передачі.

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2001. – С. 626.

[2] Окремі науковці вважають, що носіями фактичних даних, які містяться в показаннях свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, є слова, речення, складні мовні конструкції. – Див.: *Іщенко В. М.* Протоколи слідчих і судових дій та інші документи як джерела доказів у кримінальному судочинстві: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 21. З нашого погляду, така точка зору є цілком вірною. І слова, і речення, і складні мовні конструкції поряд з протоколами їх допитів та інших слідчих дій, а також кіно-, фото-, аудіоплівками є носіями цих фактичних даних. Підтвердженням цього є те, що людина міркує поняттями, судженнями, умовиводами й доказами. Слово – матеріальний носій

Джерело інформації може стати джерелом доказу лише в разі залучення його до кримінального процесу відповідно до визначеної кримінально-процесуальним законом для кожного джерела доказів форми. Так, наприклад, показання свідка як джерело доказів може виникнути в кримінальному процесі лише за умови, якщо особа, якій відомі певні обставини злочину, допитана як свідок відповідно до вимог КПК (статті 68 — 71, 166 — 170, 292 — 293, 303 — 307). Матеріальний об'єкт як джерело інформації може стати джерелом речового доказу лише в разі, якщо предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій, або є грошима, цінностями чи іншими речами, нажитими злочинним шляхом, або предметами, що можуть бути засобами для розкриття злочину і виявлення винних, або для спростування обвинувачення чи пом'якшення відповідальності (ст. 78 КПК). Крім того, матеріальний об'єкт як джерело інформації може стати джерелом речового доказу тільки після його уважного огляду, докладного опису і приєднання до справи постановою слідчого чи ухвалою суду (ст. 79 КПК України).

Матеріальний об'єкт як джерело інформації може стати також і джерелом такого доказу, як документ, якщо в ньому викладені або засвідчені обставини, які мають значення для справи, за умови, що вони не мають властивостей речового доказу (ст. 83 КПК).

Отже, доки фактичні дані не отримані з будь-яких джерел інформації й не закріплені у визначеній законом процесуальній формі, доти доказів ще немає, а отже, немає і їх джерел.

Не є обґрунтованою, на наш погляд, точка зору, відповідно до якої джерелом таких доказів, як протокол слідчої дії і речові докази, є слідчий, суд і поняті[1]. По-перше, якщо дотримуватися цієї помилкової точки зору, що слідчий чи суддя є джерелом доказу, то виходить, що слідчий чи суд при обґрунтуванні висновків і рішень у справі не можуть оперувати даними, які є в протоколах цих слідчих чи судових дій, а повинні посилатися безпосередньо на самих себе[2]. Але це не відповідає ні закону, ні слідчій і судовій практиці.

По-друге, і слідчий, і суд є суб'єктами, на яких законом, відповідно до їх правового статусу, покладається обов'язок доказування обставин злочину у кримінальній справі. З правової і з гносеологічної точки зору ці суб'єкти мають рівне відношення до всіх засобів пізнання й доказування у кримінальній справі. Тому, якщо йти за цією помилковою логікою, то слідчий і суд повинні бути джерелами не лише таких доказів, як документ чи речовий доказ, а й інших, оскільки у гносеологічному аспекті немає суттєвої різниці в пізнанні обставин злочину між такими засобами, як речові докази, документи й показання свідка, висновок експерта тощо.

По-третє, якщо слідчий чи суд стають джерелами фактичних даних про злочин чи джерелами відповідних доказів, то згідно з вимогами статей 54, 56 КПК України вони підлягають відводу від участі у розгляді чи розслідуванні справи.

Виходячи з поняття єдності фактичних даних, їх джерел та процесуальної форми, не можуть бути джерелами будь-якого виду доказів і поняті, оскільки їх призначення полягає в засвідченні факту виконання слідчої дії, а також її змісту, ходу та результату (ст. 127 КПК). В разі допиту понятого як свідка джерелом доказу є показання свідка.

поняття, мовний засіб закріплення думки, її зберігання, а також передачі іншим людям. Якщо матеріальною оболонкою поняття служить слово (або словосполучення), то матеріальною формою існування, носієм суджень є речення (або поєднання речень). Умовивід — завжди є зв'язком декількох (двох і більше) речень. Мовною формою вираження доказу служать більш-менш складні мовні конструкції, що складаються з сукупності речень, певним чином пов'язаних між собою в ланцюг умовиводів. — Див.: *Иванов Е. А.* Логика. — М., 1996. — С. 44, 241.

[1] Див.: *Дорохов В. Я.* Общее понятие доказательства в советском уголовном процессе. — М., 1981. — С. 100 — 114; *Доля Е. А.* «О доказательствах, доказывании и использовании в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности по УПК РФ»: Научно-практическая конференция // Государство и право. — 2002. — № 10. — С. 114; *Шумило М. Є.* Наукові засади використання оперативно-розшукових матеріалів в доказуванні у кримінальних справах // Матеріали наук.-практ. конф., 18 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В. В. (голов. ред.) та ін. — К.; Х., 2002. — С. 190.

[2] Про це доклад. див.: *Михеенко М. М.* Поняття доказів та їх джерел у радянському кримінальному процесі (Вісник Київського університету. Юридичні науки. — К., 1982) // *Михеенко М. М.* Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: Вибрані твори. — К., 1999. — С. 114.

Не можна визнати джерелами доказів свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, оскільки ці особи надають не власне докази, а повідомляють лише інформацію, відомості. Доказами ж ці відомості стануть лише після того, як будуть належним чином оформлені, тобто набудуть процесуальної форми.

У частині 2 ст. 65 КПК серед джерел доказів названі «речові докази». На думку окремих правників, при конструкції цієї норми законодавець припускається логічної помилки, посилаючись на те, що в латині це звучить як «idem per idem» — «те ж через те ж саме». Тому, з їх погляду, не можуть бути речові докази джерелами доказів[1]. Джерелом речових доказів, документів тощо, з точки зору М. М. Михеєнка, є сама подія злочину[2]. Такий помилковий висновок, на наш погляд, зроблений через нехтування розумінням доказів як єдності фактичних даних, їхніх джерел та процесуальної форми, які в природі як самостійні елементи не існують, а також помилкове ототожнення джерела доказів і джерела інформації (фактичних даних), які за своєю правовою природою є різними категоріями. У цьому аспекті не можна погодитися і з думкою В. М. Іщенка, що джерелом протоколів слідчих і судових дій є процесуальна діяльність посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, а джерелами інших документів-доказів — як процесуальна діяльність органу дізнання, слідчого та суду, так і інша діяльність, що лежить поза межами кримінального судочинства[3], бо джерелами таких доказів, як протоколи слідчих і судових дій та інші документи, є відповідно самі протоколи й документи. Процесуальна діяльність посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, та її результати, що відбиваються в протоколах слідчих і судових дій, є, на нашу думку, не чим іншим, як фактичними даними, про які йдеться в ч. 1 ст. 65 КПК України.

[1] Див.: *Іщенко В. М.* Протоколи слідчих і судових дій та інші документи як джерела доказів у кримінальному судочинстві: Дис... канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 21.

[2] *Михеенко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. – К., 1984. – С. 140.

[3] *Іщенко В. М.* Протоколи слідчих і судових дій та інші документи як джерела доказів у кримінальному судочинстві: Дис... на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – Х., 2001. – С. 21.

Штучне відокремлення фактичних даних від їх процесуальних джерел призводить до того, що окремі науковці доходять помилкового висновку про те, що закріплений у КПК України перелік джерел доказів не є вичерпним[1]. Така точка зору не лише не відповідає науково обґрунтованому поняттю доказів у кримінальному процесі як єдності фактичних даних, їх джерел та процесуальної форми, а й судовій практиці[2], про що свідчить, наприклад, п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29 червня 1990 року (з подальшими змінами та доповненнями) «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку», в якому зазначається: «Суду належить дати аналіз усіх зібраних у справі доказів, тобто всіх фактичних даних, які випливають з показань свідків, потерпілих, підсудних, висновку експерта чи з інших джерел доказів і які стверджують чи спростовують обвинувачення, не обмежуючись лише зазначенням прізвища свідка, по-

[1] *Іщенко В. М.* Протоколи слідчих і судових дій та інші документи як джерела доказів у кримінальному судочинстві: Дис... канд. юрид. наук. – С. 24.

[2] Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 4 от 30 июня 1969 года «О судебном приговоре» // Сб. постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924 – 1977 / Сост.: Н. А Смоленцов (гл. ред.) и др. – М., 1978. – Ч. 2. – С. 325, 327; Постанова Пленуму Верховного Суду УРСР від 28 лютого 1975 року «Про деякі недоліки при постановленні вироків судами Української РСР» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду Української РСР: (1962 – 1984). Із змінами і доп. за станом на 31 грудня 1984 року / Відп. ред. О. Н. Якименко. – К., 1985. – С. 305; Постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 27 грудня 1985 року із змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду № 3 від 4 червня 1993 року, № 3 від 13 січня 1995 року, № 12 від 3 грудня 1997 року «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х., 2000. – С. 330, п. 12; Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29 червня 1990 року зі змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України № 3 від 4 червня 1993 року, № 12 від 3 грудня 1997 року «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х., 2000. – С. 372 – 382.

терпілого або назви проведеної експертизи тощо»[1], а також п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 11 від 27 грудня 1985 року (з подальшими змінами та доповненнями) «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ», в якому вказується: «Перелік джерел доказів, зазначених у ч. 2 ст. 65 КПК України, є вичерпним. Посилання суду у вироку або ухвалі (постанові судді) на дані, одержані з інших джерел, є неприпустимими, оскільки вони не мають доказової сили»[2].

Не можуть бути джерелами доказів протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, оскільки однією з причин є те, що процесуальна форма їх залучення до кримінального процесу та використання як доказів в чинному КПК відсутня. На підтвердження цього слід сказати, що протоколи оперативно-розшукових заходів, передбачених ч. 2 ст. 8 Закону Про ОРД (негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації), в жодній із досліджених нами кримінальних справ як самостійний вид доказів не використовувалися[3]. І це цілком природно, адже в чинному КПК відсутня процесуальна форма їх використан-

[1] Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29 червня 1990 року зі змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України № 3 від 4 червня 1993 року, № 12 від 3 грудня 1997 року «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х., 2000. – С. 377.

[2] Постанова Пленуму Верховного Суду України № 11 від 27 грудня 1985 року зі змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду № 3 від 4 червня 1993 року, № 3 від 13 січня 1995 року, № 12 від 3 грудня 1997 року «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах. – Х., 2000. – С. 330.

[3] У ході наукового дослідження з цієї теми нами проведено узагальнення 2026 наглядових проваджень у кримінальних справах, а також 128 кримінальних справ, у яких використовувалися матеріали ОРД.

ня[1]. Саме це, на думку 88% опитаних нами респондентів, є основною причиною невикористання таких протоколів як самостійного джерела доказів у кримінальній справі[2].

Проте це не значить, що матеріали негласного проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації, а також матеріали, отримані оперативно-розшуковими підрозділами за результатами інших оперативно-розшукових заходів, не використовуються в кримінальному процесі. Хоча на сьогодні в Україні немає єдиної практики використання таких матеріалів, їх використання в різних регіональних органах країни здійснюється, як правило, через такі джерела доказів: речові докази (ст. 78 КПК), документи (ст. 83 КПК), висновок експерта (ст. 75 КПК), протоколи огляду і виїмки кореспонденції та дослідження інформації, знятої з каналів зв'язку (ст. 187[1] КПК), та ін.[3]

На наш погляд, паперові носії (роздруковане зведення тощо), носії аудіо-, відеозапису, фото-, кінозйомки, факсимільного, телеграфно-поштового зв'язку та ін. носії за своєю суттю є таким джерелом доказів, як документ, оскільки вони являють собою матеріальну форму отримання, збереження, використання й передачі зафіксованої на них інформації. Такий підхід повністю відповідає законодавству України, що визначає поняття документа[4], а також ч. 2 ст. 65,

[1] Докладно про це див.: *Погорецький М.* Докази у кримінальному процесі // Вісник прокуратури. – К., 2003. – № 2. – С. 59 – 65.

[2] За темою дослідження проведено анкетування 1118 оперативних працівників, 250 слідчих СБ України, 270 слідчих органів прокуратури та прокурорів, 74 судді.

[3] 26,4% анкетованих слідчих СБУ і 23,9% оперативних працівників вважають, що матеріали ОРД, отримані в результаті оперативно-розшукових заходів, передбачених ч. 2 ст. 8 Закону про ОРД, повинні використовуватися через таке джерело, як документ, на думку 42,4% слідчих СБУ і 23,7% оперативних працівника, – через речовий доказ, 28,8% слідчих СБУ і 26,7% оперативних працівника допускають можливість використання у кримінальному процесі як окремого джерела доказу протоколів з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів.

[4] Закон України від 9 квітня 1999 року № 595-XIV «Про обов'язковий екземпляр документів» // Голос України. – 18 травня 1999 р. – № 88 (2090).

ст. 83 КПК України. При подальшому дослідженні цих матеріалів вони можуть породжувати й такі джерела доказів, як висновок експерта, протоколи огляду кіно-, відеозйомки, протоколи допиту та ін. Враховуючи це, протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, як самостійне джерело доказів повинні бути виключені з ч. 2 ст. 65 КПК України, тому що не можуть бути використані у кримінальному процесі як джерело й самостійний вид доказів.

Отже, джерелами доказів є передбачені ч. 2 ст. 65 КПК України показання свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновок експерта, речові докази, протоколи слідчих і судових дій та інші документи, якими установлюються фактичні дані про злочин та обставини його вчинення. Вони є також і носіями доказів, і процесуальною формою існування доказів, і видами доказів, і засобами доказування, але лише за умов, якщо в них містяться фактичні дані, які отримані у встановленій для кожного виду доказу процесуальній формі.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 3 від 26 січня 2005 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук ***М. В. Даньшин***

***О. Г. Шило*, канд. юрид. наук,**
доцент, ст. науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ: ДЕЯКІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Однією з гарантій реалізації права кожного на судовий захист є забезпечення державою доступності та ефективності правосуддя. Надаючи цьому особливого значення, міжнародна спільнота закріпила мінімальні стандарти доступності правосуддя в низці міжнародних документів, зокрема Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини та основних свобод, резолюціях та рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи тощо.

Відповідно до цих документів, для забезпечення доступу до правосуддя і досягнення його більшої ефективності та справедливості держава повинна вжити заходів щодо:

– покращення системи та процедури оскарження дій та рішень осіб, які здійснюють провадження по справі;

– надання громадянам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливості отримання кваліфікованої юридичної допомоги;

– скорочення термінів судового розгляду справ та прийняття судових рішень;

– запровадження процедури розгляду кримінальних справ про нетяжкі злочини у відсутність обвинуваченого, за умови, що він у встановленому законом порядку інформований про дату розгляду справи та про його право мати захисника;

– проведення повністю або частково скороченого судового слідства за умови визнання підсудним своєї вини;

– запровадження відновлювального правосуддя, спрямованого на вирішення конфліктів;

– підвищення ролі судді та розширення його повноважень як центральної фігури судового процесу;

© О. Г. Шило, 2005

– спрощення судових документів та поширення інформації про правозастосовну практику.

У юридичній літературі останнім часом щодалі більше уваги приділяється проблемі доступності правосуддя. Їй присвячені наукові дослідження Ю. М. Грошевого, О. Ф. Закомлістова, В. П. Кашепова, В. В. Комарова, В. О. Лазарєвої, В. Т. Маляренка, І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової та інших вчених.

Як багатопланова ця проблема має кілька аспектів, до яких слід віднести організаційний, процесуальний та моральний (етичний). Якщо її організаційний аспект став предметом досить ґрунтовного наукового аналізу, про що свідчать чисельні публікації з цього питання, то процесуальні проблеми забезпечення доступності правосуддя потребують подальшого дослідження, особливо це стосується сфери кримінального судочинства.

Під процесуальним аспектом цієї проблеми щодо цивільного та арбітражного судочинства в юридичній літературі запропоновано розуміти адекватність процесуального законодавства і практики його застосування судами суспільним потребам і очікуванням у можливості отримання кожним ефективного судового захисту[1].

У цілому таке тлумачення може бути використане як базове й для характеристики процесуального аспекту забезпечення доступності правосуддя у кримінальному судочинстві. Але, враховуючи специфіку кримінально-процесуальної діяльності, слід додати, що в кримінальному процесі доступність правосуддя забезпечується й певними механізмами, які діють на досудовому провадженні у кримінальній справі. До них слід віднести передбачені законом порядок надання особами, які здійснюють провадження у кримінальній справі, відповідного процесуального статусу суб'єктам кримінально-процесуальної діяльності, строки дізнання та досудового слідства, вимоги щодо форми та змісту процесуальних рішень органів дізнання, досудового слідства та прокурора, передбачений законом порядок оскарження дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора тощо. Так, наприклад, порушення кримінальної справи за

[1] *Приходько И. А.* Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы // Российский судья. – 2001. – № 5. – С. 22.

фактом вчинення злочину всупереч вимогам ч. 2 ст. 98 КПК (за умови, що на час порушення кримінальної справи встановлено особу, яка вчинила злочин), безпідставне припинення слідчим провадження у кримінальній справі, несвоєчасне надання особі статусу потерпілого, продовження строків досудового слідства при одночасній бездіяльності слідчого або порушення передбачених законом строків слідства можуть суттєво ускладнити доступ особи до правосуддя, а незаконне закриття кримінальної справи, відмова у порушенні кримінальної справи або невиконання вимог законодавства щодо обов'язкової реєстрації злочину — навіть взагалі позбавити особу доступу до правосуддя.

Таким чином, дотримання органами, які здійснюють досудове провадження у кримінальній справі, вимог кримінально-процесуального закону щодо порядку вчинення процесуальних дій та забезпечення прав учасників процесу є важливою складовою доступності правосуддя у сфері кримінального судочинства. У зв'язку з цим В. Лазарєва справедливо зазначила, що передбачену Конституцією свободу доступу до правосуддя у сфері кримінального судочинства слід тлумачити розширено, як свободу доступу і до попереднього розслідування, яке є необхідною передумовою стадії судового розгляду[1].

Отже, виходячи зі сказаного, до процесуального аспекту проблеми забезпечення доступу до правосуддя в кримінальному судочинстві можна віднести адекватність процесуального законодавства і практики його застосування органами дізнання, досудового слідства, прокурором і судом потребам щодо отримання кожним ефективного судового захисту його прав та законних інтересів.

Розглянемо деякі питання реалізації права на судовий захист при досудовому провадженні у кримінальній справі. Відповідно до чинного КПК України, судовий захист у цій стадії кримінального процесу здійснюється такими шляхами. Перший — це оскарження до суду дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, які прямо визначені в КПК України — про затримання підозрюваного (ст. 106 КПК України), відмову в порушенні кримінальної справи (ст. 99 КПК України), закриття кримінальної справи (ст. 215 КПК України), відмову в застосуванні заходів безпеки або їх скасуван-

[1] *Лазарева В. А.* Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе. – Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 1999. – С. 63.

ня (ст. 52^5 КПК України). Проте цей перелік не є вичерпним, оскільки рішенням Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України, які унеможливлюють розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи[1].

Другий шлях, яким може здійснюватися судовий захист, — прийняття судом рішення про взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту (ст. 165^1 КПК України), проведення в помешканні або іншому володінні особи обшуку, примусової виїмки або огляду (ст. 177, 178, 190 КПК України), зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію (ст. 187 КПК України), поміщення обвинуваченого в стаціонар для проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи (ст. 205 КПК України), виїмку документів, що становлять державну або банківську таємницю (ст. 178 КПК України), усунення захисника від участі у справі з підстав, визначених законом (ст. 61^1 КПК України).

Таким чином, в одних випадках судовий захист ініціюється скаргою учасника кримінального процесу, в інших, прямо визначених у законі, — відповідним процесуальним документом органу дізнання, слідчого або прокурора.

Що ж до судового оскарження дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, то слід мати на увазі, що їх перелік, передбачений чинним законом, не задовольняє потребам у судовому захисті учасників кримінально-процесуальної діяльності і тому підлягає суттєвому коригуванню. Більш того, на наш погляд, має бути змінений сам підхід до нормативного вирішення цього питання.

Взагалі можна піти двома шляхами його правового врегулювання — або встановити вичерпний перелік дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, які можуть бути предметом судового оскарження під час досудового провадження у кримінальній справі, або передбачити певні критерії, виходячи з яких зацікавленим особам слід надати можливість звернутися до судового захисту ще під час дізнання та досудового слідства.

[1] Офіційний вісник. – 2003. — № 6. – Ст. 245.

Останній спосіб здається нам більш прийнятним, оскільки оскарженню, відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України, підлягають не тільки рішення та дії органів державної влади, а і їх бездіяльність, внаслідок чого законним інтересам особи заподіяно шкоди (стосовно кримінального процесу це, наприклад, може бути ухилення від реєстрації злочину, невжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову (ст. 125 КПК України), а також заходів щодо піклування про неповнолітніх дітей заарештованого або охорони майна і житла ув'язненого (ст. 159, 160 КПК України), безпідставне невиконання невідкладних слідчих дій тощо). Як наслідок така бездіяльність може призвести до порушення прав учасників кримінально-процесуальної діяльності або ускладнення їх доступу до правосуддя. Останнє може проявлятися, наприклад, у винесенні незаконної постанови про призупинення провадження у кримінальній справі[1], продовження строків досудового слідства, обмеженні права особи на участь у кримінальному судочинстві в досудовому провадженні, зокрема відмова у визнанні особи потерпілою, тощо.

Крім того, нормативне визначення лише критеріїв, за допомогою яких визначаються рішення та дії (бездіяльність) органів дізнання і досудового слідства, що можуть бути предметом судового оскарження, відповідає принципу вільного оскарження, встановленому ст. 55 Конституції України.

У рішенні Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9 –зп (справа за зверненням жителів міста Жовті Води) вказано, що ч. 1 ст. 55 Конституції України містить загальну норму, яка означає право кожного звернутися до суду, якщо він вважає, що його права чи свободи порушені або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Зазначена норма,

[1] На необхідність надання права зацікавленим особам звернутися до суду зі скаргою на постанову слідчого про зупинення досудового слідства (з урахуванням вимог ст. 55 Конституції України) звернув увагу В. Т. Маляренко. Крім того, автор справедливо зазначив, що «в кримінальному процесі можливі й інші ситуації, коли потрібне невідкладне втручання суду в діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора. Це потребує внесення відповідних змін і доповнень до КПК». Див.: *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті українських стандартів: теорія, історія і практика. Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук. – Х., 2005. – С. 14.

як вказав Конституційний Суд, зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть у разі відсутності в законі спеціального положення про судовий захист. Відмова суду у прийнятті скарг, які відповідають встановленим законом вимогам, є порушенням права на судовий захист, яке, відповідно до ст. 64 Конституції України, не може бути обмежено[1].

Свобода оскарження та судовий розгляд скарги в межах досудового розслідування не тільки дає змогу учасникам кримінального процесу забезпечити захист своїх законних інтересів, а й сприяє своєчасному виявленню та усуненню порушень і помилок, які допущені при провадженні у кримінальній справі.

Розглядаючи питання про можливість оскарження до суду постанови про порушення кримінальної справи щодо певної особи, Конституційний Суд України виходив з того, що, коли це рішення є незаконним, воно може завдати такої шкоди конституційним правам і свободам внаслідок несвоєчасного судового контролю, що поновити їх буде наміром нездійсненним. Тобто йдеться про ті випадки, коли судовий контроль, здійснюваний в судових стадіях, не є ефективним засобом поновлення порушених під час досудового провадження прав і свобод учасників кримінального процесу.

Зазначені положення, на нашу думку, можуть бути використані як критерії для вирішення питання про надання особі права судового оскарження під час дізнання та досудового слідства рішень та дій (бездіяльності) органу дізнання, слідчого та прокурора.

Отже, визначаючи предмет судового оскарження в ході дізнання та досудового слідства, законодавцю, на наш погляд, доцільно виходити з двох наступних критеріїв: можливості спричинення шкоди конституційним правам і свободам учасників кримінального процесу рішеннями та діями (бездіяльністю) органу дізнання, слідчого та прокурора; неможливості їх ефективного поновлення при подальшому провадженні у кримінальній справі у стадії судового розгляду.

Оцінка скарги з точки зору наведених критеріїв має здійснюватися суддею. Якщо в скарзі йдеться про порушення прав, які можуть бути поновлені при подальшому судовому розгляді кримінальної справи, суддя повинен мати право відмовити у прийнятті скарги до провадження, оскільки вона

[1] Офіційний вісник. – 1998. — № 1. – С. 169.

не задовольняє зазначеним критеріям і розгляд її під час досудового провадження у кримінальній справі є недоцільним.

Ще одним питанням, що також заслуговує на увагу в контексті проблеми, яка розглядається, є здійснення судом захисту прав та законних інтересів учасників кримінального процесу шляхом прийняття рішень про провадження в ході дізнання та досудового слідства тих процесуальних дій, якими вони суттєво обмежуються. Оскільки право на судовий захист, як правильно зауважив В. М. Жуйков, Конституція закріплює не в якості самого по собі, як інші права, наприклад право на особисту недоторканність, свободу пересування, а як гарантію всіх прав і свобод людини і громадянина[1], то доцільно віднести до юрисдикції суду й прийняття інших процесуальних рішень, які обмежують конституційне право громадян на працю (ст. 43 Конституції України) та право власності (ст. 41 Конституції України). Йдеться про відсторонення обвинуваченого від посади (ст. 147 КПК України) та накладення арешту на вклади, цінності й інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії (ст. 126 КПК України).

Зрозуміло, що реалізація зазначених у цій статті пропозицій суттєво розширить межі функцій суду в ході дізнання та досудового слідства, що сприятиме подальшій перевантаженості суддів місцевих судів, а тому й ускладнить доступ громадян до правосуддя. Виходячи з цього, цілком обґрунтованими слід визнати пропозиції щодо віднесення вирішення зазначених питань до компетенції слідчих суддів, які «повинні скласти окрему гілку судової системи і не входити до складу суду загальної юрисдикції»[2].

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 12 квітня 2005 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент ***Н. В. Сібільова***

[1] *Жуйков В. М.* Судебная защита прав граждан и юридических лиц. – М., 1997. – С. 155

[2] *Грошевий Ю.* Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність // Вісник Академії правових наук України. – 2003. — № 2 (33). — № 3 (34). – С. 696 – 697

***Н. В. Сібільова*, канд. юрид. наук, доцент,**
завідувач відділу дослідження проблем слідчої,
прокурорської та судової діяльності.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОСУДДЯ»

У юридичній науці є поняття, зміст яких є незмінним, попри те що вони застосовуються з часів, які за давниною не піддаються вимірюванню.

Інші поняття, навпаки, незважаючи на незмінність вербального[1] вираження, потребують з'ясування їх змісту, оскільки семантичне[2] їх значення під впливом різних чинників, у тому числі і появи нової парадигми, може втратити первісний зміст або суттєво його змінити. Як вірно зазначається, правові поняття завжди характеризуються відносною статичністю, завершеністю, тому що вони досить чітко фіксують певний рівень знань про найбільш загальні та істотні риси і властивості державно-правових явищ того чи іншого виду. Однак статичність правових понять не абсолютна, бо, як і всі наукові поняття, їм властивий відносний динамізм, вони мають тенденцію до розвитку й удосконалення відповідно до поглиблення знань про об'єктивну дійсність[3]. Про потребу враховувати таку тенденцію більш ніж сто років тому писав М. М. Коркунов, торкаючись загальних та специфічно-юридичних прийомів тлумачення. Він зазначав, що кожне письмове джерело містить «людську думку, виражену словом... Але й думка і слово підпорядковуються відомим правилам: логічним і граматичним... Логічні правила незмінні, але ті поняття, якими оперує логічне мислення, змінюють свій зміст, їх розуміють по-різному. Тому при витлумаченні норм слід звертати увагу на зміну значень понять, що містяться в них»[1].

До таких понять належить поняття правосуддя, значення якого перебуває у стислому кореляційному зв'язку з поняттям «право».

Відомо, що поняття — це одна з форм мислення, тому природно, що цьому феномену присвячена значна кількість досліджень з проблем методології наукового пізнання, які здійснювали П. В. Копнін[2], В. І. Кураєв[3], В. О. Штофф[4], П. В. Попов[5], В. С. Готт, А. Д. Урсул[6] та інші вчені-філософи.

Розробки загальної теорії поняття мали своє продовження в різних галузях конкретних знань, зокрема в юридичній науці.

Так, питаннями логічного аналізу деяких понять права, зокрема «злочину» та «складу злочину», присвятив своє дослідження В. О. Жеребкін[7], проблеми методології і методики правознавства вивчав науковий колектив під керівництвом Д. А. Керімова[8], способи утворення правових понять і категорій та їх теоретичні функції були однією з проблем, які досліджувалися В. М. Сирих[9]. В останні роки

[1] Слово – основна структурно-семантична одиниця мови, яка служить для називання предметів та їх якостей (див.: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 464.).

[2] Семантика – зміст, інформація, що передається мовою або якою-небудь її одиницею (словом, словосполученням) / Там само. – С. 438.

[3] *Панов М. І.* Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти // Вісник Академії правових наук України. Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 57.

© Н. В. Сібільова, 2005

[1] *Коркунов Н. М.* Лекции по общей теории права / Предисловие докт. юрид. наук, проф. И. Ю. Козлихина. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – С. 416.

[2] *Копнин П. В.* Гносеологические и логические основы науки. – М.: Мысль, 1974. – С. 567.

[3] *Кураев В. И.* Диалектика содержательного и формального в научном познании. – М.: Наука, 1977. – С. 160.

[4] *Штофф В. А.* Проблемы методологии научного познания. – М.: Высшая школа, 1978. – 269 с.

[5] Діалектика как методология научного познания / Под ред. П. В. Попова. – М.: Высшая школа, 1978. – 288 с.

[6] *Готт В. С., Урсул А. Д.* Общенаучные понятия и их роль в познании. – М.: Знание, 1975. – С. 64.

[7] *Жеребкин В. Е.* Логический анализ понятий права. – К.: Вища школа, 1978. – 152 с.; Його ж. Содержание понятий права (логико-юридический анализ): Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук. – Х., 1980. – С. 30.

[8] Проблемы методологии и методики правоведения. Ред. кол. Д. А. Керимов, В. Н. Кудрявцев, И. С. Самощенко, Н. М. Кейзеров – М.: Мысль, 1974. – 203 с.

[9] *Сырых В. М.* Логические обоснования общей теории права: В 2 т. – Т. 1. Элементарный состав. – М.: Юридический дом «Юстицинформ», 2000. – 528 с.

проблеми понятійного апарату юридичної науки досліджують М. І. Панов[1], П. М. Рабінович[2].

Методологія науки виходить з того, що в понятті є об'єктивна основа його існування, якою визначаються конкретні явища, процеси, їх окремі якості, які знаходять свій вияв у думці. Отже, поняття — це є думка, сформована у вигляді судження, яка має відповідати відбитій ним дійсності. Конкретні явища, зв'язки та якості мають назву предмета поняття.

Екстраполюючи вказані вихідні положення у сферу права, слід визнати, що предметом правових понять є всі правові явища і правові процеси. До правових процесів належать право, правотворчість, правозастосування, правосвідомість, правосуддя, судочинство тощо.

Усі правові поняття мають свій зміст, який складається з певної сукупності ознак, що відокремлюють його від інших понять, навіть споріднених. Виявлення ознак правового поняття, встановлення їх сукупності є необхідною передумовою розробки його дефініції. Визначення понять є складовою формування і накопичення знання, зокрема знання у сфері права. Причому між змістом поняття і його визначенням має існувати детермінований зв'язок, який забезпечує при еволюції змісту поняття одночасну еволюцію його дефініції. Що ж до терміна, яким вербально позначається те чи інше поняття, то він може існувати і без будь-яких змін. Наприклад, поняття «потерпілий» в термінологічному плані не зазнало ніяких змін з часу свого запровадження в науковий обіг та законодавство, а за своїм змістом пройшло шлях від статусу, прирівняного до статусу свідка, до статусу самостійного учасника кримінального судочинства, який має певні права та законні інтереси і процесуальний інтерес якого може впливати на хід та результати процесу.

Як вірно зазначив В. М. Сирих, зміст поняття має конкретно історичний характер і може змінюватися в міру розвитку, удосконалення предмета чи процесу, які воно відбиває[3].

Вказане дослідження присвячене аналізу еволюції поняття правосуддя як визначальної категорії юридичної науки

[1] *Панов Н.* Вказана праця.

[2] *Рабинович П. М.* О понимании и определениях права // Правоведение. – 1982. – № 4.

[3] *Сырых В. М.* Там само. – С. 335.

взагалі і судового права зокрема, його ознак і прогнозування наслідків такої еволюції.

Поняття правосуддя є елементом понятійного апарату не тільки наук, предметом яких є розробка теоретичних основ організації й функціонування судової влади, а й інших юридичних наук. Природно, що це поняття є також надбанням загальної теорії права. Однак розкриття змісту цього поняття та виявлення його ознак здійснювалося переважно в науках процесуального права та судоустрою.

Визначення цього поняття у зв'язку з його ключовим значенням для опанування як проблемами певної науки, так і навчальної дисципліни є невід'ємним атрибутом кожної роботи, яка присвячена або організації, або функціонуванню судової влади. В останні роки ці проблеми на монографічному рівні досліджували І. Л. Петрухін[1], Є. Г. Лук'янова[2], В. А. Ржевський, Н. М. Чепурнова[3], С. К. Загайнова[4], М. В. Вітрук[5], В. А. Лазарева[6]. Проте з перелічених досліджень лише в розробках В. А. Лазаревої, В. А. Ржевського та Н. М. Чепурнової розглядався зміст поняття правосуддя, але крізь призму однієї з функцій судової влади.

Аналіз існуючих визначень правосуддя дає змогу виокремити в них постійні (стабільні) і перемінні (динамічні) ознаки. До останніх, на нашу думку, належать ті, які відбивають панівні на той чи той час у науці ідеологічні та правові доктрини.

До ідеологічних доктрин, які правили за підґрунтя визначення природи правосуддя, слід віднести визнання суду як органу боротьби зі злочинністю, що був покликаний охороняти

[1] *Петрухин И. Л.* Правосудие: время реформ. – М.: Наука, 1991. – 208 с.

[2] *Лукьянова Е. Г.* Теория процессуального права. – М.: НОРМА, 2003. – 240 с.

[3] *Ржевский В. А., Чепурнова Н. М.* Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности. – М.: Юристъ, 1998. – С. 44 – 71. – 216 с.

[4] *Загайнова С. К.* Судебный прецедент: проблемы правоприменения. – М.: НОРМА, 2002. – 176 с.

[5] *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс: Учебное пособие для вузов. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 383 с.

[6] *Лазарева В. А.* Судебная власть. Судебная защита. Судебный контроль: понятие и соотношение: Лекции-очерки. – Самара: Самар. гуманит. акад., 2000. – 64 с.

від будь-яких посягань державний і суспільний устрій, політичні й економічні основи держави, права і інтереси громадян.

До правових доктрин, які панували за радянських часів і теж були теоретичною основою для визначення природи правосуддя, була позитивістська доктрина права. Позитивістська доктрина права зробила визначальний внесок в розробку категоріально-понятійного апарату юридичної науки. Сформульовані в ній доктринальні положення про джерела, систему і структуру позитивного права, способи його тлумачення, про належні форми правотворчості, правозастосовної діяльності мають пізнавальне значення для представників усіх напрямків доктринального трактування права[1]. Але весь цей інструментарій юридичної науки розроблявся з легістських позицій, коли закон і право визначалися тотожними явищами. Тому, незалежно від вербального застосування в дефініції правосуддя термінів «закон» або «право», автори визначення охоплювали цими термінами одне і те саме поняття. Проте стабільні ознаки природи правосуддя, звісно, змін не зазнавали. Загальновизнаним вважалося, що правосуддя здійснює лише суд, правосуддя є видом державної діяльності, оскільки суд є носієм державної влади, сутність правосуддя полягає в застосуванні норм права до певних правовідносин. Зміст останнього елемента, який визначає природу правосуддя, є, на наш погляд, ключовим в пізнанні еволюційних процесів зміни його природи.

По суті кажучи, при пануванні легістського (позитивістського) розуміння природи права та невизнанні існування самостійної незалежної судової влади як однієї з державоутворюючих інституцій діяльність суду при розгляді справ і винесенні судового рішення може називатися правосуддям лише як данина поняттю, що має значну історію і є на побутовому рівні усталеним у свідомості людей. Якщо бути термінологічно точним, то зміст діяльності, що здійснюється судом за таких чинників, є законосуддям: суд лише застосовував закон. Безумовно, не слід вважати цю діяльність примітивною. Розроблені позитивістською доктриною права види і способи тлумачення законів широко використовувалися у «правозастосовній» практиці для з'ясування змісту конкретних норм. Правила застосування аналогії закону та аналогії права надавали суддям можливості в разі прогалинності вирішувати складні проблеми законозастосування. Прикладом комплексного використання вказаного інструментарію є визначення (хоча і не всіх, але лише деяких) структурних елементів статусу особи, яка вже засуджена за вчинення злочину, але має бути допитаною в суді у зв'язку з суперечностями в показаннях співучасника, відносно якого справу раніше було виокремлено у зв'язку з його розшуком.

[1] *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 385.

Судова практика у таких справах не була однаковою, нею були вироблені різні процедури залучення засудженого до розгляду справи: або як обвинуваченого, або як свідка. Перед Верховним Судом, у зв'язку з відсутністю законодавчого врегулювання статусу такої особи, постала необхідність розробки єдиних підходів. Оскільки норми, яка б у межах кримінально-процесуального закону регулювала схожі відносини, не було, суд виходив з принципів галузі права, а саме: ніхто не може бути двічі обвинувачений у вчиненні одного і того самого злочину; обвинувачений не зобов'язаний свідчити проти себе; докази, що мають бути покладені в основу вироку, повинні бути отримані з додержанням процесуальної форми, яка є нормативною гарантією дотримання прав учасників судочинства. Керуючись цими принципами, Верховний Суд визнав, що такі особи мають бути допитані за правилами допиту свідка, але без попередження їх про кримінальну відповідальність за відмову давати показання і за дачу завідомо неправдивих показань.

Можна дискутувати з приводу того, чи мав право Верховний Суд формулювати правоположення, яке за суттю визначає статус особи в кримінальному судочинстві і процедуру отримання його показань, але безспірно, що при формулюванні своєї позиції судді керувалися професійною правосвідомістю.

Отже, правосвідомість суддів має важливе значення у правозастосовній практиці.

Проблема правосвідомості ніколи не стояла на узбіччі стратегічних напрямків розвитку правової науки. Одному з її видів — професійній правосвідомості — завжди приділялася увага, але найбільший науковий інтерес до неї припав на

60 — 70-ті роки, коли ціла плеяда вчених — фахівців у галузі кримінально-процесуального і судоустрійного права — визначала природу, структуру і функції професійної правосвідомості[1].

Оцінка ролі і місця правосвідомості в структурі правосуддя не була однаковою.

Одним із послідовних та активних прибічників важливої ролі правосвідомості в правозастосуванні, а особливо в правосудді, був А. Я. Вишинський. Логіка його обґрунтування і запропонованих висновків і сьогодні становлять науковий інтерес. Він вважав: «Система філософських, політичних, правових поглядів судді відіграє важливу роль у його ставленні до дійсності, у сприйнятті й оцінці тих чи інших фактів. Правосвідомість судді корегує застосування закону завжди, внаслідок своїх формальних якостей, більш абстрактного, такого, що алгебрично належить до життєвих явищ, ніж це прийнятно в судовій практиці»[2].

Якщо вказані положення вилучити з їхнього контексту і залишити без ідеологічного забарвлення типу «соціалістична правосвідомість радянського судді», то вони сприймаються як думка сучасного вченого-юриста, прибічника лібертарно-юридичного типу праворозуміння. Проте саме ідеологічне забарвлення, в основу якого були покладені ціннісні орієнтири соціалістичного світосприйняття та теоретичне обґрунтування визнання обвинуваченим своєї вини як найдосконалішого доказу, дали методологічну основу для зловживань у правозастосовній практиці, завдяки чому ім'я автора ввійшло в історію держави як уособлення інквізиції XX століття.

Цей сумний негативний досвід підкреслює значущість правосвідомості у правозастосовній діяльності і, зокрема, у правосудді, але він не відвернув науковців від необхідності

[1] *Грошевой Ю. М.* Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. – Х.: Вища школа, 1986. – С. 184; *Соколов Н. Я.* Правосознание юриста: понятие, сущность, содержание / Советское государство и право. – 1983. – № 10. – С. 19 –26; *Томаш Андреш.* Судья и общество. Диалектика правосознания и правоприменения. – М., 1980. – С. 140.

[2] *Вышинский А. Я.* Теория судебных доказательств в советском праве. – М.: Государственное издательство юридической литературы. – С. 181.

досліджень цього об'єктивно існуючого правового явища, хоча і мав своїм наслідком відсутність у багатьох визначеннях правосуддя такого його елемента, як правосвідомість.

На таку непослідовність звернув увагу Ю. М. Грошевий, який, поділяючи точку зору Т. Н. Добровольської, теоретично обґрунтував об'єктивну природу такої якості правосуддя, як правосвідомість суддів, яка визначає місце суб'єктивного фактора в цьому виді державної діяльності[1].

Правосвідомість — це форма усвідомлення права як специфічного явища соціальної дійсності. Від рівня розвитку професійної правосвідомості судді, від змісту і характеру притаманних йому юридико-ціннісних установок і орієнтації значною мірою залежить якість діяльності судової системи і в цілому функціонування судової влади. Правосвідомість суддів має відповідати сучасним вимогам науки і практики, характеризуватися глибиною знань принципів і норм права, навичками їх застосування.

Одним із визначальних складових правосвідомості є праворозуміння. В. С. Нерсесянц зазначає, що «історія і теорія правової думки і правознавства пройняті боротьбою двох протилежних видів праворозуміння. Ці два типи розуміння права і трактування поняття права умовно можна визначити як юридичний (від jus — право) і легістський (від lex — закон) типи праворозуміння і поняття права... Згідно з легістським підходом, під правом розуміють продукт держави (його влади, волі, розсуду); право — наказ (правило, норма, акт) офіційної (державної) влади... Для юридичного типу праворозуміння характерно (в тому чи іншому варіанті) розрізнення права й закону, при цьому під правом розуміють щось об'єктивне, що не залежить від волі і угляду офіційної (державної) влади»[2]. У межах цього типу праворозуміння В. С. Нерсесянц розвинув лібертарно-юридичний підхід, в якому виходить з відмінності права і закону (позитивного права) і під правом (в його відмінностях і співвідношенні з законом) має на увазі не природне право, а буття і нормативне вираження принципу формальної рівності (як сутності і відмінної ознаки принципу права). Причому принцип формальної рівності

[1] *Грошевий Ю. М.* Там само. – С. 15.

[2] Проблемы общей теории государства и права / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 136 – 137.

розкривається як єдність трьох основних компонентів правової форми: абстрактно-формальної визначеності норми і міри рівності, свободи і справедливості[1].

Отже, згідно з лібертарно-юридичним праворозумінням, право — це форма відносин рівності, свободи і справедливості. Всюди, де є чинним принцип формальної рівності і норм, що його конкретизують, там є право, правова форма відносин.

На наявність свободи, як елемента, що характеризує поняття «право», вказував ще сто років назад Євген Миколайович Трубецькой: «Кожне право включає елемент свободи... Де зовсім немає свободи, там взагалі не може бути ніякого права... Однак свобода, як суб'єктивний особистий елемент права, не вичерпує собою його сутності... Право нерозривно пов'язане не тільки з існуванням окремої особи, але й з існуванням суспільства. Тому поряд з особистим елементом свободи право включає інший суспільний елемент, правило поведінки або норму, що обмежує свободу окремої особи». Отже, на думку Є. М. Трубецького, «право — це зовнішня свобода, надана і обмежена нормою»[2].

До висновків щодо структурних елементів поняття права, які в цілому збігаються з позицією Є. М. Трубецького та В. С. Нерсесянца, дійшли у своєму вельми цікавому дослідженні П. Рабінович і Т. Дудаш[3]. Вони аналізували проблему праворозуміння (поняття права) в ракурсі, який є дуже оригінальним для правознавців: за допомогою герменевтичного інструментарію в поєднанні його з положеннями лінгвістики вивчали мовну грань процесу правоназивання. Ними висунута гіпотеза, згідно з якою не лише власне праворозуміння обумовило називання поняття про певне соціальне явище словом «право», але й, навпаки, саме правоназивання являє собою необхідну (хоча й недостатню) детермінанту того чи іншого праворозуміння. Виходячи з того, що право-

[1] Проблемы общей теории государства и права. – С. 137.

[2] *Трубецкой Е. Н.* Энциклопедия права. – Санкт-Петербург: Лань, 1998. – С. 19 – 21.

[3] *Рабинович П., ДудашТ.* Правоназви як закономірний прояв правозрозуміння (за матеріалами дослідження індоєвропейської мовної сім'ї) // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 4 (39). – С. 12–22.

називання у природних мовах можна визначити як процес і результат закріплення за мовним знаком певної ознаки поняття про практично значущу властивість того явища, що є об'єктом праворозуміння, вони отримали результати, які свідчать, що в період, коли відбувалися номінаційні процеси в індоєвропейській мовній сім'ї, правоназви мали такі денотативні віднесеності:

– явище, яке має властивість (здатність) спрямовувати, внормовувати поведінку людини в суспільстві;

– явище, атрибутом якого є свобода;

– явище, яке стало предметом оцінювання як «справедливе — несправедливе» і було визнане справедливим;

– явище, яке спрямовує людську поведінку в такому напрямку, аби вона оцінювалася як справедлива[1].

Вказані результати дали змогу виявити два різновиди правоназв, кожен з яких прямо корелює з відповідним типом праворозуміння — позитивістським або природним. У правоназвах деяких мов можна побачити певні модифікації (комбінації) основних типів праворозуміння. Так, у германських і слов'янських мовах правоназви позначають поняття про такі явища, які здатні ззовні спрямовувати поведінку в бік справедливості (правди)[2].

Сформульована сучасною наукою нова доктрина праворозуміння (поняття права) має статус суб'єктивного погляду певної групи вчених, якщо вона не реалізується у правозастосовній діяльності судових органів.

Визначальну роль у формуванні нового підходу до поняття права і становлення правосвідомості суддів відіграють ті органи судової влади, рішення яких або за Конституцією та законами, або за їх авторитетом визначають єдність судової практики.

На наш погляд, такими принциповими, визначальними рішеннями стали рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року (спра-

[1] *Рабинович П., ДудашТ.* Правоназви як закономірний прояв правозрозуміння (за матеріалами дослідження індоєвропейської мовної сім'ї). – С. 15 – 20.

[2] Там само. – С. 22.

ва № 18-РП/2004) та рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року про визнання дій Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України та складання протоколу про результати повторного голосування з виборів Президента України як неправомірних (справа № 6-388-1 інст. 2004 р.).

Науковий аналіз вказаних рішень не є предметом цієї статті, однак, на нашу думку, їх об'єднує відчутна присутність у правосвідомості суддів нового уявлення про право, що знайшло свій вияв як у мотивувальній, так і в резолютивній частинах постановлених ними рішень.

Отже, роль правосвідомості у здійсненні правосуддя є одним з визначальних складових елементів. Сутність поглядів судді на природу права, знання його основ і принципів дає йому змогу при вирішенні справи оцінювати правовий зміст закону, який підлягає застосуванню, і приймати рішення, керуючись принципом верховенства права. Таким чином, до ознак правосуддя потрібно включати такий елемент, як правосвідомість, а також виокремлювати таку ознаку, яка розкриває, що правосуддя – це не просто вид державної діяльності, а спосіб реалізації судової влади — однієї з інституціонально-конституціональних основ існування держави як правового явища.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності (протокол № 1 від 26 січня 2005 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук ***І. Є. Марочкін***

М. В. Буроменський, **д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент АПрН України, провідний науковий співробітник;**
В. М. Стешенко, **канд. юрид. наук, провідний науковий співробітник;**
Р. Б. Хорольський, **канд. юрид. наук, науковий співробітник.**
Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України.
Ю. В. Щокін, **канд. юрид. наук;**
О. В. Касинюк, **асистент.**
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

РОЗРОБКА ПРОПОЗИЦІЙ ЗМІН І ДОПОВНЕНЬ ДО ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ ЩОДО «ДЕРЖАВНОЇ ПРОГРАМИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ» В ГАЛУЗІ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ[1]

Актуальність цього питання обумовлена низкою чинників. *Перший* з них полягає в об'єктивних процесах глобалізації світових відносин — глобалізація чимдалі набуває більших темпів, мало не безперешкодно долає державні кордони і невідворотно супроводжується чимдалі інтенсивнішим

[1] Планове наукове дослідження за темою «Розробка пропозицій змін і доповнень до законодавчих актів щодо "Державної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" у галузі боротьби зі злочинністю» виконано відповідно до Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 року № 1376/2000, яку включено до плану досліджень Академії правових наук України та Інституту вивчення проблем злочинності.

© *М. В. Буроменський, В. М. Стешенко, Р. Б. Хорольський, Ю. В. Щокін, О. В. Касинюк,* 2005

рухом людей, капіталів, послуг, інформації тощо. Україна історично, внаслідок свого географічного становища лежить на перетині транспортних коридорів з Азії в Європу і тому не може та й не повинна стояти осторонь світових глобалізаційних процесів. Більше того, активна державна позиція в цьому питанні вже в близькому майбутньому може позитивно вплинути на національні та суспільні інтереси нашого народу. Однак глобалізація супроводжується і негативними наслідками, одним з найсерйозніших з яких є нелегальна міграція.

Другий чинник зумовлений тими значними геополітичними змінами, що сталися в Європі останнім часом. Європейський Союз, який спочатку налічував лише 15 країн-членів, з травня 2004 року розшириться до 25 таких країн-членів. Відповідно сучасні кордони України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією стануть кордоном з Європейським Союзом, який завдяки своїм значним успіхам в економіці, соціальній та культурній сфері є для нелегальних мігрантів одним з найпривабливіших регіонів у світі. Так, за даними 2001 року 95% нелегальних мігрантів розцінюють Україну як транзитний шлях до країн Європи[1].

У свою чергу Європейський Союз уже тепер вживає значних організаційно-правових, матеріально-технічних та інших заходів для зміцнення й захисту своїх східних кордонів, одним з елементів якого є співробітництво з Україною в питаннях боротьби з нелегальною міграцією. Досить згадати План дій Європейського Союзу щодо правосуддя та внутрішніх справ України[2], який, зокрема, передбачає:

– забезпечення ратифікації та повну імплементацію міжнародних інструментів у боротьбі з нелегальною міграцією, організованою злочинністю та корупцією;

– удосконалення управління міграційними потоками і вжиття відповідних заходів у сфері прикордонного контролю, реадмісії та візової політики з метою запобігти використанню території України для нелегальної міграції або транзиту нелегальних мігрантів через територію України до Європейського Союзу;

– боротьба з транснаціональною злочинністю, зокрема торгівлею людьми, наркотиками, краденими транспортними засобами, ядерними матеріалами, а так само відмиванням «брудних грошей».

Третій чинник актуальності обраної теми зумовлюється необхідністю сприйняття суттєвого доробку Європейського Союзу в галузі боротьби з нелегальною міграцією, оскільки саме цей регіональний стандарт є одним з найефективніших у світі, і, як наслідок, — необхідністю поетапного прийняття та застосування нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу, як це передбачено Законом України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року № 228-IV[1].

Четвертий чинник визначається з огляду на інтеграцію України до Європейського Союзу з перспективою набуття статусу повноправного членства, яка визначається як «головний зовнішньополітичний пріоритет країни в середньотерміновому вимірі»[2]. Це стосується, зокрема, проблеми попередження злочинності. Здатність не лише забезпечити протидію злочинності, але й нейтралізувати суспільні чинники, що її породжують, розглядається як один з критеріїв при оцінці можливості набуття членства країни-кандидата в Європейському Союзі[3].

За загальним правилом, нелегальним мігрантом визнається особа, що незаконно перетинає державний кордон країни, тобто особа, що залишає територію однієї держави і здійснює переміщення на територію іншої держави шляхом

[1] Border guarding in Ukraine: future prospectives. Presentation of the State program of actions aimed at maintaining the regime of the state border, frontier regime and development of border guard troops of Ukraine for the period up to 2005. – Brussels. – 2002. – P. 10.

[2] EU Action Plan on Justice and Home Affairs in Ukraine // <www.clc.org.ua/ukr_cooperazzi/action_plan_eng.htm> 30.11.2003 p.

[1] Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 21 листопада 2002 року № 228-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 3. – Ст.12.

[2] Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 року № 615/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – №9. – Ст. 870.

[3] Monitoring the EU acession process. – Budapesht: OSI, 2002.

самовільного (без відповідного документа або відповідного дозволу) перетину державного кордону певної країни[1]. Можна зрозуміти мотивацію нелегальних мігрантів, оскільки за дослідженнями американських учених найбільш привабливими «магнітами» для них є заробітки і наявність родичів в країні прибуття[2].

Однак нелегальна міграція має значну суспільну небезпеку, що полягає, *по-перше*, в тому, що сама по собі нелегальна міграція вже є злочином, який криміналізується всіма країнами світу, в тому числі й Україною[3], оскільки посягає на встановлений порядок перетину державного кордону.

По-друге, нелегальна міграція зазвичай супроводжується такими злочинами, як контрабанда, незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, підробкою документів, торгівлею людьми тощо. Так, лише прикордонники за період існування незалежної України попередили скоєння 182 000 злочинів, вилучили 18 000 одиниць зброї, 20 тонн наркотичних засобів і запобігли контрабанді на загальну суму 99 млн грн[4].

По-третє, злочинність нелегалів стає дедалі організованішою: якщо в попередні роки значна частина нелегальних мігрантів складалася з порушників-одинаків, то нині 90% — це члени організованих груп. Вони пересуваються заздалегідь розробленим маршрутом за допомогою злочинних структур, які на кожній ділянці шляху забезпечують мігрантам за обумовлену плату житло, транспорт, провідників, підроблені документи[5].

---

[1] Правове регулювання міграційних процесів в Україні: Інформаційно-довідковий посібник (російською мовою). – К.: Атіка, 2002. – С. 296, 297.

[2] «Illegal migration». Center for Immigration Studies. // <http://www.cis.org/common topics/illegalmigration.html.> 30.11.2003 р.

[3] Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 25 – 26. – Ст. 131.

[4] Border guarding in Ukraine: future prospectives. Presentation of the State program of actions aimed at maintaining the regime of the state border, frontier regime and development of border guard troops of Ukraine for the period up to 2005. – Brussels. – 2002. – P. 8.

[5] *Мозоль А. П.* Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні / Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 9.

По-четверте, виникає низка нових економічних, соціальних, політичних, етнічних, духовних проблем, що стосуються перебування іноземців на території держави перебування[1]. У місцях своєї концентрації мігранти загострюють житлові проблеми, посилюють безробіття, підвищують навантаження на всю інфраструктуру відповідного регіону, що ускладнює роботу транспорту, підприємств побутового обслуговування та інших галузей господарства. Безумовно, що всі ці обставини призводять до погіршення криміногенної обстановки у країні. Зокрема, суперечки мігрантів із місцевими жителями стимулюють об'єднання і тих, і інших за національними, земляцькими ознаками, що веде до утворення відповідних кримінальних формувань[2].

На жаль, нам невідомі дослідження, які б містили матеріали, подібні до обраної нами теми, мається на увазі саме порівняльний аналіз законодавства Європейського Союзу і законодавства України у сфері боротьби з нелегальною міграцією. Такий стан речей можна пояснити, передусім, новизною цієї проблематики.

Враховуючи викладене вище, переходимо до безпосереднього розгляду положень законодавчого регулювання проблем нелегальної міграції, розроблених у Європейському Союзі.

У загальному вигляді підхід Європейського Союзу до боротьби з нелегальною міграцією можна охарактеризувати наступним чином: країни — члени ЄС встановлюють дозвільний правовий режим щодо бажаних осіб на своїй території, до яких, зокрема, слід віднести тих осіб, які легально прибувають до Європейського Союзу, не порушують правові норми під час перебування і також легально залишають територію ЄС. До цього правового режиму слід також віднести біженців та шукачів притулку, які навіть у разі порушення ними правил перетину державних кордонів ЄС, втім, не притягаються до кримінальної відповідальності, оскільки їх можливі правопорушення є вимушеними і такими, що зу-

---

[1] Криминология: Учебник для юридических вузов / Под общей редакций доктора юридических наук, профессора А. И. Долговой. – М.: Издательская группа НОРМА- ИНФРА М, 1999. – С. 710.

[2] *Мозоль А. П.* Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні / Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 10.

мовлені обставинами надзвичайного характеру. Відповідно всі інші особи, крім зазначених вище, кваліфікуються в Європейському Союзі як нелегальні мігранти.

Закон України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № 2557-III[1] в загальному вигляді можна визнати таким, що відповідає міжнародним та європейським стандартам поводження з біженцями, проте і цей Закон не позбавлений певних недоліків. На наш погляд, на сьогодні найбільш доцільною є адаптація цього Закону до законодавства Європейського Союзу за двома напрямками:

1) щодо строку звернення шукача притулку із заявою про надання статусу біженця;

2) з питання визначення критеріїв, на відповідність яким слід оцінювати заяву шукача притулку про надання йому статусу біженця.

Слід зазначити, що на сьогодні законодавство країн — членів Європейського Союзу не містить норми щодо строку звернення шукача притулку із заявою про надання статусу біженця; у свою чергу, інші європейські країни (члени Ради Європи) також або не мають такої норми, або за наявності норми про строк звернення не застосовують його.

На відміну від європейської практики, ч. 2 ст. 9 Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № 2557-III встановлює, що особи, які з наміром набути статусу біженця незаконно перетнули державний кордон України, повинні протягом трьох робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби. Відповідно особи, які легально прибули на територію України, повинні звернутися до відповідного органу міграційної служби протягом п'яти робочих днів (ч. 1 ст. 9).

Встановлені у вітчизняному законодавстві строки є занадто обмеженими і можуть увійти у суперечність із практикою Європейського суду з прав людини, як це вже мало місце за справою «Джабарі проти Туреччини» (Jabari v. Turkey)[2].

Так, у рішенні, ухваленому в Страсбурзі 11 липня 2000 року, Суд одностайно постановив, що виконання винесеного органами влади держави-відповідача рішення депортувати

[1] Закон України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № 2557-III // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 47. – Ст. 250.

[2] Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 3. – С. 175–177.

заявницю до Ірану через недотримання нею п'ятиденного строку реєстрації позбавляє будь-якої можливості перевірити обґрунтованість її побоювань бути відправленою до Ірану. Суд вважає, що автоматичне застосування такого короткого строку для подання заяви про надання притулку слід оцінювати як таке, що суперечить захисту фундаментального права, передбаченого статтею 3 Конвенції (загроза катувань).

Отже, є достатні підстави вважати, що в разі негативного рішення для заявника в Україні і подальшого його звернення за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини останній винесе рішення на користь заявника і одночасно на Україну будуть покладені відповідні негативні наслідки на підставі ст. 46 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, оскільки рішення суду є обов'язковими для України[1].

На нашу думку, оптимальним рішенням цього питання є незастосування норм про строк звернення пошукача притулку із заявою про надання статусу біженця. Реалізувати цю пропозицію можна таким чином: Державний комітет України у справах національностей та міграції як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань імміграції видає відповідне розпорядження управлінням і відділам з питань національностей та міграції.

На сьогодні законодавство ЄС, що визначає критерії оцінки заяви особи про надання статусу біженця, становлять два документи:

а) Спільна позиція від 4 березня 1996 року, визначена Радою на підставі ст. К.3 Договору про Європейський Союз, про гармонізоване застосування визначення терміна «біженець» у ст. 1 Женевської конвенції від 28 липня 1951 р. про статус біженців (96/196/JHA)[2];

[1] Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР // Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – С. 11.

[2] Joint Position of 4 March 1996 defined by the Council on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union on the harmonized application of the definition of the term 'refugee' in Article 1 of the Geneva Convention of 28 July 1951 relating to the status of refugees (96/196/JHA) // Official Journal of the European Union. – №L63, 13.03.1996. – P. 2.

б) пропозиція щодо директиви Ради про мінімальні стандарти кваліфікації та статусу громадян третіх країн та осіб без громадянства як біженців або як осіб, що з інших підстав потребують міжнародного захисту: COM(2001) 510 final.

Ці два документи не мають юридично обов'язкового характеру, хоча суттєво впливають на правозастосовну практику. Перший акт є рекомендацією для держав-членів, а другий — поки що тільки законодавчою ініціативою.

З іншого боку, положення цих документів ґрунтуються передусім на рекомендаціях Верховного Комісару ООН з питань біженців, а також існуючих нині міжнародних зобов'язаннях і практиці. Крім того, ці документи визначають мінімальні стандарти, що задовольнили потреби всіх держав — членів ЄС, а тому не містять занадто обтяжливих зобов'язань.

Запровадження запропонованих змін до Закону України «Про біженців» матиме позитивні наслідки для України з таких міркувань.

По-перше, Закон України «Про біженців» запроваджує лише загальне визначення поняття «біженець», що дослівно відтворює визначення цього поняття, надане Женевською конвенцією 1951 року про статус біженця[1] і Додатковим протоколом до неї 1967 року[2]. Як показав загальносвітовий досвід, застосування цього конвенційного положення є надзвичайно суперечливим. Це створює проблемні ситуації і негативно впливає як на права шукачів притулку, так і на міжнародний імідж держав, що надають притулок.

По-друге, міжнародна практика застосування визначення «біженець» виробила певні підходи до тлумачення і застосування конститутивних елементів поняття «біженець». Ця практика підтверджена міжнародними структурами, що опікуються біженцями (зокрема, Верховним комісаром ООН у справах біженців), та значною кількістю держав. Для України вона, по суті, є обов'язкова, хоча і не закріплена на рівні міжнародних договорів. Тому запровадження в українське законодавство цієї міжнародної практики дасть змогу Україні знизити ризик порушення своїх зобов'язань за Конвенцією про статус біженців.

[1] Конвенция о статусе беженцев // Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю. Л. Сарашевский, А. В. Селиванов. – Мн.: «Тесей», 2000. – С. 56 – 74.

[2] Протокол, касющийся статуса беженцев // Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю. Л. Сарашевский, А.В. Селиванов. – Мн.: «Тесей», 2000. – С. 74 – 78.

По-третє, врахування досвіду такої авторитетної міжнародної організації в галузі захисту прав людини, як Європейський Союз, засвідчить високий рівень українського законодавства та дасть змогу Україні посісти сильні позиції при відстоюванні своїх інтересів у питанні рівня реалізації Конвенції про статус біженців. Чіткий законодавчий виклад критеріїв статусу біженця унеможливить спекулятивні звинувачення України в упередженому небажанні надавати статус біженця певним особам або групам осіб.

По-четверте, відсутність чітких критеріїв статусу біженця допускає зловживання цим статусом особами, що насправді його не потребують. Це підриває довіру громадян України до механізму захисту від прибуття мігрантів, а також негативно впливає на осіб, які насправді потребують такого захисту. Визначення критеріїв надання статусу біженця захистить Україну від осіб, які, зважаючи на недосконалість українського законодавства, сподіваються за хабар набути статус біженця в Україні. Тобто ці пропозиції мають антикорупційний характер.

У зв'язку із внесеними змінами потребують відповідного корегування деякі норми Закону України «Про біженців», зокрема посилання на норми Закону, що містять критерії оцінки підстав для надання статусу біженця.

Пропоновані доповнення до Закону України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № 2557-III:

***Стаття 9[1]*. Оцінка заяви особи про надання їй статусу біженця**

При визначенні того, чи були побоювання заявника стати жертвою переслідувань цілком обґрунтованими, орган міграційної служби бере до уваги, зокрема, таке:

а) всі належні факти, що стосуються країни походження на час прийняття рішення щодо заяви про надання притулку;

б) чи об'єктивно встановлене побоювання заявника стати жертвою переслідувань у країні походження, що дає розумні

підстави припустити, що заявник може зазнати переслідувань у разі повернення до країни походження;

в) чи вже був заявник жертвою переслідувань або чи зазнавав прямих загроз переслідувань, що напевно дає розумні підстави припустити, що заявник може зазнати подальших переслідувань у майбутньому;

г) індивідуальне становище й особисті обставини заявника, включаючи такі чинники, як обставини життя, стать, вік, здоров'я та фізичні вади, що дають змогу оцінити серйозність переслідування. Переслідування, яке здійснюється за ознаками статі або малолітства, може набувати різних форм сексуального насильства;

ґ) чи існують достовірні докази щодо чинності та застосування в країні походження правових актів, що уповноважують переслідуванням заявника або потурають їм.

Джерело у праві ЄС: COM(2001) 510: стаття 7; Спільна позиція 96/196/JHA, пункти 2 і 3.

Стаття 9². Суб'єкти переслідування

На обґрунтованість побоювань заявника стати жертвою переслідувань не впливає, чи походить загроза переслідування з боку держави походження, контрольованих державою організацій або недержавних осіб, коли держава не спроможна або не бажає надавати заявнику ефективного захисту.

При оцінці ефективності державного захисту, коли загроза переслідування походить від недержавних осіб, необхідно встановити, чи вживає держава походження розумні заходи, щоб попередити переслідування, і чи має заявник розумний доступ до такого захисту. У країні походження повинна існувати система внутрішнього захисту і механізм виявлення і покарання дій, що становлять переслідування.

Для цілей цього Закону «державний» захист може надаватися міжнародною організацією або сталою квазі-державною владою, що здійснюють ефективний контроль на чітко визначеній території значного і стабільного розміру і здатні та бажають надавати захист особам у спосіб, подібний міжнародно визнаній державі.

Джерело у праві ЄС: COM(2001) 510: стаття 9; Спільна позиція 96/196/JHA, пункт 6.

Стаття 9³. Характер переслідування

При визначенні того, чи були цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань об'єктивно встановлені, термін «переслідування» вважається таким, що охоплює, зокрема, будь-яку з таких ситуацій:

а) завдання серйозної і невиправданої шкоди або дискримінації за ознаками раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, — настільки серйозні за своїм характером або тривалістю, що становлять істотний ризик для життя, свободи або безпеки заявника або не дають змоги заявнику проживати у своїй країні походження;

б) юридичні, адміністративні, поліцейські та/або судові заходи, якщо вони затверджені або реалізовані в дискримінаційний спосіб за ознаками раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань та становлять істотний ризик для життя, свободи або безпеки заявника, або не дають змоги заявнику проживати у своїй країні походження;

в) переслідування або покарання за кримінальний злочин, якщо за ознаками раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань:

заявнику відмовлено у засобах судового захисту або він відбуває непропорційне чи дискримінаційне покарання;

заявнику загрожує переслідування або покарання за кримінальний злочин, що карає реалізацію основного права або свободи або вимагає вчинення порушення загальновизнаного принципу міжнародного права;

г) переслідування або покарання за відмову виконувати загальний обов'язок проходження військової служби за ознаками раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань:

— заявнику або відмовлено в засобах судового захисту або він відбуває непропорційне чи дискримінаційне покарання;

— в ситуаціях війни або військового конфлікту, якщо заявник вважає, що проходження військової служби вимагатиме його участі у військових діях, що є несумісними з глибокими

моральними, релігійними або політичними переконаннями заявника, або іншими міркуваннями совісті.

При визначенні того, чи повинні цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань виправдати надання заявнику статусу біженця, враховуються, зокрема, такі принципи:

а) не має значення, чи походить переслідування з боку держави походження, контрольованих державою організацій або недержавних осіб, коли держава не спроможна або не бажає надавати йому ефективний захист;

б) не має значення, чи має насправді заявник расові, релігійні, національні, політичні або соціальні ознаки, що стали причиною переслідування, якщо ця ознака приписується йому особою, що здійснює переслідування;

в) не має значення, чи походить заявник з країни, в якій значна кількість або всі люди наражаються на ризик загальнопоширених насильства або утисків.

Джерело у праві ЄС: COM(2001) 510: стаття 11; Спільна позиція 96/196/JHA, пункт 4.

***Стаття 9[4]*. Мотиви переслідування**

При визначенні того, чи ґрунтуються цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань на мотивах раси, віросповідання (релігії), національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, до уваги повинно братися, зокрема, таке:

а) поняття раси включає розрізнення за кольором шкіри, походженням або членством у певній етнічній групі;

б) поняття релігії включає сповідування теїстичних, нетеїстичних та атеїстичних вірувань, участь у формальних богослужіннях або утримання від них — як приватних, так і публічних, одноосібно або у співтоваристві з іншими людьми, інші релігійні дії або вирази світогляду, або форми особистої чи громадської поведінки, що ґрунтуються на релігійних віруваннях або визначаються ними;

в) поняття національності включає членство в групі осіб, що вирізняється своєю культурною, етнічною або мовною ідентичністю, спільним географічним або політичним походженням або своїми зв'язками з населенням іншої держави;

г) поняття соціальної групи включає групу осіб, що може бути визначена за допомогою певних основних рис, таких як

сексуальна орієнтація, вік або стать, а також групи, що охоплюють осіб, які поділяють спільні цінності або мають спільні риси, що є настільки значущими для ідентичності або свідомості, що ці особи не повинні примушуватися до відмови від свого членства. Поняття також охоплює групи осіб, що розглядаються як «нижчі» в очах закону;

ґ) поняття політичних переконань включає наявність у особи переконань з питань, що стосуються держави, її уряду або політики, незалежно від того, чи підтверджувала ці переконання особа своїми діями.

Джерело у праві ЄС: COM(2001) 510: стаття 12; Спільна позиція 96/196/JHA, пункт 7.

Для встановлення більш тісних контактів між органами внутрішніх справ України та органами внутрішніх справ держав — членів ЄС пропонується укладення угоди про співробітництво між Україною та Європолом (Організація Європейської Поліції — European Police Office). Угода має бути двосторонньою і міжвідомчою. Практика показує, що Європол, як правило, укладає такі угоди на рівні міністрів внутрішніх справ, причому як з державами — членами ЄС, так і з державами — не членами ЄС.

Основний предмет угоди — обмін інформацією щодо злочинців, злочинів, статистичних даних тощо. Це цілком відповідає предметній компетенції Європолу, як це передбачено Конвенцією про заснування Європолу 1995 року.

Пропонується:

3) До Постанови Верховної Ради України «Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року // Відомості Верховної Ради. — 1993. — № 37. — Ст. 379.

1. В абзаці 11 підрозділу 2 («Регіональне співробітництво в Європі») розділу III («Напрями, пріоритети та функції зовнішньої політики України») речення: *«З метою підтримання стабільних відносин з Європейськими Співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом — до повного її членства у цій організації»*, — замінити двома наступними:

«З метою підтримання стабільних відносин з Європейським Союзом Україна повинна неухильно дотримуватися

своїх зобов'язань за Угодою про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яка була підписана 14 червня 1994 р. і набрала чинності 1 березня 1998 р. Виконання цієї Угоди є необхідним етапом просування України до асоціації з ЄС з укладенням відповідного договору, а згодом — до повного членства в цій організації».

2. Після абзацу 11 додати абзац 12 такого змісту:

«Серед головних пріоритетів співробітництва України з ЄС визнати боротьбу з організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних та психотропних речовин, нелегальною імміграцією, рабством та примусовою працею. Україна повинна здійснити всі необхідні заходи для посилення безпосереднього співробітництва органів внутрішніх справ України з органами внутрішніх справ держав — членів ЄС та відповідними органами Європейського Союзу (Європолом та Євроюстом). Як першочергову мету визнати укладення угоди про співробітництво з Європолом (Організацією Європейської Поліції)».

4) До «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», затвердженої Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615/98.

В абзаці першому підрозділу 8 («Галузева співпраця») розділу I («Основні напрями інтеграційного процесу») після слів «організованою злочинністю і поширенням наркотиків» додати слова «нелегальною імміграцією».

Абзац другий підрозділу 8 («Галузева співпраця») розділу I («Основні напрями інтеграційного процесу») доповнити реченнями такого змісту:

«Для посилення співробітництва між органами внутрішніх справ України та органами внутрішніх справ держав — членів ЄС доцільно укласти відповідну угоду про співробітництво з Європолом (Організацією Європейської Поліції). Для цього доручити Міністерству внутрішніх справ України спільно з Міністерством закордонних справ України розробити проект майбутньої угоди та ініціювати переговорний процес з цього питання».

Крім викладених вище пропозицій змін і доповнень до законодавчих актів щодо «Державної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» в галузі боротьби зі злочинністю, пропонується також звернути увагу на такі положення законодавства ЄС, які поки що відсутні або не досить розвинуті у вітчизняному законодавстві:

— мінімальні стандарти надання тимчасового захисту в разі масового прибуття переміщених осіб[1];

— засоби запобігання зловживанням процедурою отримання статусу біженця громадянами з третіх країн[2];

— створення «Центру інформації, обговорення й обміну інформацією щодо притулку» (CIREA)[3];

— заснування системи «Eurodac» для порівняння відбитків пальців[4];

— утворення системи архівування зображення щодо справжності або фальшивості документів[5];

— встановлення уніфікованого формату для віз[6];

— обмеження допуску громадян третіх країн для працевлаштування[7];

[1] Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof// Official Journal. – №L212, 07.08.2001. – P. 12.

[2] Resolution adopted 30 November 1992 on a harmonized approach to questions concerning host third countries // Document WG11283.

Resolution adopted 30 November 1992 on manifestly unfounded applications for asylum // Document WG 11282 REV 1.

[3] Decision of 11 June 1992 for the creation of a «Centre d'Information, de Recherche et d'Echanges en matiere d'Asile» (CIREA) // Document WGI1107.

[4] Council Regulation (EC) No 407/2002 of 28 February 2002 laying down certain rules to implement Regulation (EC) No 2725/2000 concerning the establishment of «Eurodac» for the comparison of fingerprints for the effective application of the Dublin Convention // Official Journal. – №L062, 05.03.2002. – P. 1. 98/700/JHA: Joint Action of 3 December 1998 adopted by the Council on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union concerning the setting up of a European Image Archiving System (FADO – False and Authentic Documents) // Official Journal. – № L 333, 09.12.1998. – P. 4.

[5] 98/700/JHA: Joint Action of 3 December 1998 adopted by the Council on the basis of Article K.3 of the Treaty on European Union concerning the setting up of a European Image Archiving System (FADO – False and Authentic Documents) // Official Journal. – № L 333, 09.12.1998. – P. 4.

[6] Council Regulation (EC) No 1683/95 of 29 May 1995 laying down a uniform format for visas // Official Journal. – №L 164, 14.07.1995. – P. 1.

[7] Council Resolution of 20 June 1994 on limitation on admission of third-country nationals to the territory of the Member States for employment // Official Journal. – №C 274, 19.09.1996. – P.3.

– обмеженння допуску громадян третіх країн з метою здійснення діяльності як самопрацевлаштовані особи[1];

– допуску громадян третіх країн для цілей навчання[2];

– організація і розвиток Центру інформації, обговорення й обміну інформацією щодо перетину кордонів та імміграції (Cirefi)[3];

– регулюванням статусу громадян третіх країн, що проживають на довгостроковій основі[4];

– вжиттям заходів для боротьби з фіктивними шлюбами[5];

– взаємного визнання рішень щодо видворення громадян третіх країн[6];

– стосовно перевірок та видворення громадян третіх країн, які проживають або працюють без дозволу[7];

– про гармонізацію засобів боротьби з нелегальною імміграцією і нелегальним працевлаштуванням і поліпшення відповідних засобів контролю[8];

[1] Council Resolution of 30 November 1994 relating to the limitations on the admission of third – country nationals to the territory of the Member States for the purpose of pursuing activities as self-employed persons // Official Journal. – № C 274, 19.09.1996. – P. 7.

[2] Council Resolution of 30 November 1994 on the admission of third-country nationals to the territory of the Member States for study purposes // Official Journal. – №C 274, 19.09.1996. – P. 10.

[3] Council Conclusions of 30 November 1994 on the organization and development of the Centre for Information, Discussion and Exchange on the Crossing of Frontiers and Immigration (Cirefi) // Official Journal – №C274, 19.09.1996. – P. 50.

[4] Council Resolution of 4 March 1996 on the status of third-country nationals residing on a long- term basis in the territory of the Member States // Official Journal. – №C080, 18.03.1996. -P. 2.

[5] Council Resolution of 4 December 1997 on measures to be adopted on the combating of marriages of convenience // Official Journal. – №C 382, 16.12.1997. – P. 1.

[6] Council Directive 2001/40/EC of 28 May 2001 on the mutual recognition of decisions on the expulsion of third country nationals // Official Journal. – №L 149, 02.06.2001. – P. 34.

[7] Recommendation of the 1st June 1993 concerning checks on and expulsion of third country nationals residing or working without authorization // Document WGI1516.

[8] Council Recommendation of 22 December 1995 on harmonizing means of combating illegal immigration and illegal employment and improving the relevant means of control // Official Journal. – №C5, 10.01.1996. – P. 1.

– про боротьбу з нелегальним працевлаштуванням громадян третіх країн[1];

– про обмін інформацією щодо допомоги у добровільній репатріації громадян третіх країн[2].

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії соціологічних та порівняльно-правових досліджень проблем злочинності ІВПЗАПрН України (протокол № 1 від 10 грудня 2004 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор ***О. Г. Кальман***

[1] Council Recommendation of 27 September 1996 on combating the illegal employment of third-country nationals // Official Journal. – №C 304, 14.10.1996. – P. 1.

[2] 97/340/JHA: Council Decision of 26 May 1997 on the exchange of information concerning assistance for the voluntary repatriation of third-country nationals // Official Journal. – № L 147, 05.06.1997. – P. 3.

В. В. СТАШИСУ — 80 РОКІВ

Наукова громадськість та широкі кола практичних працівників правоохоронних та судових органів України щиро вітають видатного вченого-криміналіста, педагога та організатора вищої юридичної науки, першого проректора Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Володимира Володимировича Сташиса з 80-річчям від дня народження та 55-річчям науково-педагогічної діяльності.

Академік Академії правових наук України, професор, заслужений діяч науки і техніки України, заслужений працівник вищої школи України В. В. Сташис народився 10 липня 1925 року в місті Суми. З січня 1943 року по серпень 1945 року перебував у лавах Радянської Армії, брав участь в бойових діях на різних фронтах, був неодноразово поранений.

З 1946 року по 1950 рік Володимир Володимирович Сташис навчався в Харківському юридичному інституті. Після закінчення інституту був аспірантом, асистентом, старшим викладачем. Під час навчання в інституті та аспірантурі він неодноразово виконував обов'язки народного судді. Так починався 55-річний стаж видатної науково-педагогічної і громадської діяльності В. В. Сташиса.

У 1954 році Володимир Володимирович Сташис блискуче захистив кандидатську дисертацію, а вже через два роки у вересні 1956 року був обраний завідувачем кафедри кримінального права, якою завідував по 1991 рік. У 1962 році В. В. Сташису було присвоєно вчене звання доцента, в червні 1973 року — вчене звання професора. З березня 1964 року Володимира Сташиса призначено на посаду проректора, а згодом першого проректора Харківського юридичного інституту, а потім Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Слід зазначити, що завдяки керівництву В. В. Сташиса кафедра, яку він очолював, відновила аспірантуру, що згодом привело до створення авторитетної педагогічної школи. Так,

тільки під науковим керівництвом В. В. Сташиса було підготовлено 28 кандидатів та шість докторів юридичних наук. Наукова школа харківських криміналістів є широко відомою не лише в Україні, але й за її межами. Досвід становлення та розвитку кафедри кримінального права був використаний В. В. Сташисом при формуванні інших кафедр академії.

Адміністративну діяльність В. В. Сташис завжди вмів органічно поєднувати з наукою. У сфері наукових інтересів ювіляра постійно залишається широке коло питань у сфері кримінального права та кримінології: різні аспекти кримінальної відповідальності та її підстави, принципи кримінального права, вчинення злочину в співучасті, проблеми підвищення ефективності кримінального покарання, кримінально-правовий захист особи та власності, науковий аналіз злочинів у сфері господарської діяльності, злочинів проти громадської безпеки та народного здоров'я та інші проблеми Загальної та Особливої частин кримінального права.

Володимир Володимирович Сташис бере активну участь у законопроектних роботах у сфері кримінального законодавства. За його активною участю був підготовлений проект Кримінального кодексу України 1960 року. Майже сорок років по тому наукові розробки видатного вченого стали теоретичним підґрунтям для створення проекту Кримінального кодексу України 2001 року. Він, безумовно, був душею та мозковим центром Робочої групи Кабінету Міністрів України, яка підготувала проект нового Кримінального кодексу України, що був прийнятий 5 квітня 2001 року переважною більшістю народних депутатів.

Володимир Володимирович Сташис є автором і співавтором понад 200 наукових праць, з яких сім монографій, шість науково-практичних коментарів, десять підручників, вісім навчальних посібників. Серед такої кількості наукових робіт особливу роль відіграють науково-практичні коментарі до Кримінального кодексу України (1978, 1987, 2003, 2004 років), підручники із Загальної і Особливої частин кримінального права (1984, 1988, 2001, 2003, 2004 років), монографії «Уголовное право Украинской ССР на современном этапе» (1984 та 1985 років),«Преступления против личности в УК УССР и судебной практике» (1987) та інші наукові праці, які стали джерелом пізнання для аспірантів, молодих педагогів,

учених та широкого кола студентів. Адже за роки перебування на посаді першого проректора, завдяки підвищенню рівня та оптимізації організації навчального процесу за сприянням та під керівництвом В. В. Сташиса, майже 55 тисяч студентів отримали дипломи академії.

Володимир Володимирович Сташис — людина високої організованості та самодисципліни. Його науково-педагогічна діяльність є взірцем служіння справі, ідеалам вищої школи, державного підходу до вирішення проблем юридичної науки та практики.

Зараз, незважаючи на роки, Володимир Володимирович продовжує багато та плідно працювати. Він є академіком-секретарем відділення кримінально-правових наук і членом президії Академії правових наук України, головою кримінально-правової секції Науково-консультативної ради при Верховному Суді України, членом експертної ради Державної акредитаційної комісії України, членом Науково-консультативних рад Верховного Суду України та Міністерства юстиції України, членом Науково-методичної ради при Генеральній прокуратурі України, членом редакційних колегій журналів «Право України», «Вісник Генеральної прокуратури України», «Бюлетень Міністерства юстиції України», «Весы Фемиды», «Вісник Академії правових наук України», збірника «Проблеми законності». В. В. Сташис є членом низки президентських та урядових комісій в галузі правових проблем.

Академік В. В. Сташис, як один з найвидатніших засновників, доклав значних зусиль для створення та розвитку в Україні Академії правових наук. Під його керівництвом відділення кримінально-правових наук АПрН України здійснює фундаментальні кримінально-правові дослідження, спрямовані на забезпечення дотримання основних прав та свобод людини у сфері кримінальної юстиції, реформування та вдосконалення чинного кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування.

Така самовіддана праця упродовж майже півсторіччя не могла залишитися не поміченою в Україні та за її межами. Його великий особистий внесок високо оцінюється державою. В. В. Сташис має державні нагороди України: ордени

«За заслуги» I, II, III ступенів (повний кавалер), орден князя Ярослава Мудрого V ступеня, орден Богдана Хмельницького III ступеня, а також почесні звання «Заслужений працівник вищої школи України» та «Заслужений діяч науки і техніки України». Він є лауреатом премії Національної академії наук України, лауреатом Державної премії України, неодноразовим лауреатом премії імені Ярослава Мудрого.

Названі нагороди доповнюють низку орденів, присуджених ювіляру під час існування Союзу РСР. Так, Володимир Володимирович Сташис нагороджений орденом Леніна, орденами Бойового Червоного Прапора, Олександра Невського, двома орденами Вітчизняної війни 1 ступеня, двома орденами «Знак Пошани» та 29 державними медалями.

Діяльність В. В. Сташиса на благо України та її народу визнана Православною Церквою, яка нагородила Володимира Володимировича своїми нагородами, серед яких орден Святого Георгія, орден 2000-річчя Різдва Христова I ступеня, орден Нестора Літописця.

Володимир Володимирович Сташис має класний чин Державного радника юстиції II класу (генерал-лейтенант юстиції), є заслуженим професором Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, почесним професором Національної академії внутрішніх справ України, іноземним членом Російської академії природничих наук по відділенню геополітики і безпеки, почесним академіком Національного університету «Острозька академія», почесним доктором Національного університету «Києво-Могилянська академія», почесним доктором Соломонова університету, членом Міжнародної асоціації юридичної методології в Канаді, членом Лондонської дипломатичної академії, членом Європейської асоціації законодавства, членом Європейської асоціації кримінологів, послом вищої значущості та має почесну медаль «За досягнення у XX віці» Американського біографічного інституту. Російська академія природничих наук присудила йому почесне звання «Лицар науки та мистецтв».

Нарешті, Володимир Сташис є кавалером Всесвітнього ордена науки-освіти-культури Європейської академії інформації, Вищого ордена юстиції Всесвітньої асоціації юристів, Міжнародного ордена заслуг Міжнародного біографічного

центру. На честь В. В. Сташиса Міжнародний астрономічний союз у 2000 році присвоїв ім'я Stashis малій планеті №7373, що була відкрита вченими Кримської астрофізичної обсерваторії.

Ставлення Володимира Володимировича до справи, принциповість, скромність, чуйність та доброта є взірцем для багатьох. Його доброзичливість, щедрість душі, великий життєвий досвід, різносторонні знання та висока ерудиція поєднуються в ньому з мудрістю, вимогливістю та авторитетом керівника. Всім цим він заслужив любов та повагу викладачів, співробітників, студентів та випускників академії. Він має безперечний авторитет серед колег з інших навчальних закладів, працівників правоохоронних органів та державного апарату. Володимир Володимирович є Почесним громадянином міста Харкова.

В. В. Сташис — не тільки професіонал високого рівня, здатний знаходити правильні рішення в найскладніших ситуаціях. Він — яскрава особистість, життєлюбна, благородна та дуже чуйна людина, вірний друг, люблячий батько та дідусь. Для всіх, хто його знає, хто з ним працює, він є прикладом відданості суспільним інтересам та глибокої особистої порядності, прикладом органічної єдності таланту, енциклопедичних знань, наполегливої праці та постійного творчого пошуку.

Президія АПрН України, науковці Інституту вивчення проблем злочинності і редакційна колегія збірника наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають Володимира Володимировича Сташиса зі славетним ювілеєм, бажають земних щедрот, рясної наукової творчості, життєдайної сили на многії літа. Хай і надалі торжествують мудрість і талант, окриленість і духовність!

В. В. ГОЛІНІ — 70 РОКІВ

Виповнилося 70 років від дня народження Володимира Васильовича Голіни — доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, члена-кореспондента АПрН України, заслуженого діяча науки і техніки України, завідувача сектора попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України.

В. В. Голіна народився 28 липня 1935 року в селі Глобине Полтавської області. Після закінчення школи вступив на юридичний факультет Ленінградського університету ім. О. О. Жданова (нині — Санкт-Петербурзький державний університет), де 1959 року здобув вищу юридичну освіту. Після його закінчення Володимир Васильович розпочав свою професійну кар'єру як слідчий, а згодом як старший слідчий Петроградського та Ленінського райвідділів міліції м. Ленінграда. З 1961 року — адвокат, член президії Полтавської обласної колегії адвокатів (м. Кременчук).

Починаючи з 1969 року, В. В. Голіна змінює сферу професійних інтересів із практичної на наукову і стає аспірантом кафедри кримінального права Харківського юридичного інституту (Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого), де 1972 року успішно захищає кандидатську дисертацію на тему: «Погашення та зняття судимості за радянським кримінальним правом». Згодом він починає працювати на щойно створеній кафедрі кримінології і кримінально-виконавчого права, на якій проходить науково-педагогічний шлях від асистента, старшого викладача, доцента — до професора цієї кафедри. А з 1996 року дотепер очолює кафедру кримінології і кримінально-виконавчого права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. На кафедрі В. В. Голіна захистив докторську дисертацію на тему: «Спеціально-кримінологічне попередження злочинності (теорія і практика)» (1994), а 1997 року йому присвоєно вчене звання професора. У 2003 році був обраний членом-кореспондентом АПрН України.

За сумлінну науково-педагогічну діяльність Володимир Васильович нагороджений медаллю «Ветеран праці» (1993).

Вагомі здобутки В. В. Голіни в педагогічній та науково-дослідницькій діяльності відзначені Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004 р), а в 2005 році йому присвоєно звання заслуженого діяча науки і техніки України.

У 1998 році В. В. Голіна очолив сектор попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді щойно створеного Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. Робота в Інституті дала унікальну можливість реалізувати великий науково-практичний багаж знань, творчі задумки у сфері кримінологічних досліджень насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи, честі і гідності, корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх, рецидивної злочинності, злочинів проти громадської безпеки тощо. Результати зазначених досліджень із відповідними висновками та рекомендаціями щодо попередження вказаних видів злочинності були оприлюднені на численних міжнародних і республіканських науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах», а також опубліковані як монографії, наукові статті, тези доповідей.

Науковий доробок В. В. Голіни в розвитку вітчизняної кримінологічної науки важко переоцінити. В Україні він розробив теорію спеціально-кримінологічного попередження злочинності, є автором понад 90 наукових праць, серед яких найбільш відомі: «Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву» (1979), «Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности» (1981), «Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений» (1989), «Попередження злочинності правоохоронними органами» (1991), «Специально-криминологическое предупреждение преступлений» (1992), «Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи» (1997), «Злочинності — організовану протидію» (1998), «Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом. Соціально-правове і кримінологічне дослідження» (2004). Крім цього, В. В. Голіна бере активну участь у написанні підручників: «Кримінологія. Загальна і особлива частини» (у співавт., 2003), «Кримінально-виконавче право України» (у співавт., 2005); розробці законопроектів про попередження насильства в сім'ї, боротьби з тероризмом та ін.

В. В. Голіна підготував шість кандидатів юридичних наук. Він щиро відданий своїй справі, талановитий лектор, його поважають учні, колеги та студенти. Серед особистих якостей Володимира Васильовича слід назвати працелюбність, скромність, ерудованість, доброзичливість. Це демократична людина, цікавий співбесідник, сповнений оптимізму та творчих задумів. Він є великим шанувальником музики, поезії, живопису, театральної творчості.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України та редколегія збірника «Питання боротьби зі злочинністю» щиро вітають дорогого Володимира Васильовича з ювілеєм, зичать йому міцного здоров'я, щастя, сімейної злагоди, добробуту, творчої наснаги і невичерпної життєвої енергії!

ЗМІСТ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ЗА 1995–2005 РОКИ

Борисов В. І., Зеленецький В. С., Батиргареєва В. С.
Вклад Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України в розвиток сучасної правової науки .. 3

Гуторова Н. О., Дорош Л .В., Сенаторов М. В.
Кримінальне право України: фундаментальні та прикладні проблеми 20

Степанюк А. Х.
Теоретичні та практичні проблеми кримінально-виконавчого законодавства 34

Кальман О. Г.
Стан та перспективи дослідження проблем попередження злочинності 44

Голіна В. В.
Актуальні кримінологічні дослідження проблем злочинності 55

Сердюк О. В.
Соціологічний та порівняльно-правовий підходи в дослідженні проблем злочинності 61

Руднєва О. М.
Проблеми вдосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності 73

Сібільова Н. В.
Сучасні проблеми організації та функціонування в Україні судової влади 79

Журавель В. А.
Проблеми вдосконалення наукового забезпечення практики розслідування економічних злочинів 90

Шепітько В. Ю., Булулуков О. Ю., Чорний Г. О.
Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів України 98

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Головкін Б. М., Батиргареєва В. С.
Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх у місті Харкові 105

Руднєва О. М., Блага А. Б.
Соціальні та правові аспекти правового становища жінок в Україні і попередження жіночої злочинності 131

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА І АСПІРАНТА

Погорецький М. А.
Джерела судових доказів 167

Шило О. Г.
Доступність правосуддя: деякі кримінально-процесуальні питання 179

Сібільова Н. В.
Еволюція поняття «правосуддя» 186

ЗАКОНОПРОЕКТНІ РОБОТИ

Буроменський М. В., Стешенко В. М., Хорольський Р. Б., Щокін Ю. В., Касинюк О. В.
Розробка пропозицій змін і доповнень до законодавчих актів щодо «Державної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» в галузі боротьби зі злочинністю 197

НАШІ ВІТАННЯ

Сташис Володимир Володимирович 214
В. В. Голіні — 70 років 219

Питання боротьби зі злочинністю

Випуск 10

Відповідальна за випуск
І. С. Яковець

Редактор *О. М. Уліщенко*
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 6.09.2005.
Ум. друк. арк. 11,34. Обл.-вид. арк. 11,3. Вид. № 208.
Тираж 500 прим. Ціна договірна. Зам. №182

Видавництво «Право»
Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серії ДК № 559 від 09.08.2001)

Друкарня СПД ф.о. Костинський А. В.
Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27

Бориссова В.І. №918сб